ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ

А.Є. Шевченко, А.В. Старостюк,
М.В. Кармаліта

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»

Серію «Митна справа в Україні» засновано в 2001 р.
Її продовженням є серія «Податкова та митна справа в Україні», яку започатковано в 2015 р.

Редакційна колегія:
П. В. Пашко, д.е.н. (голова)
І. Г. Бережнюк, д.е.н.
А. І. Крисоватий, д.е.н.
А. А. Мазаракі, д.е.н.
Л. Л. Тарангул, д.е.н.
В. В. Ченцов, д.іст.н., д.н.д.у.
А. Д. Войцещук, к.е.н.

У СЕРІЇ «МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2002

«Основи митної справи»

«Митний контроль та митне оформлення»

2003

«Таможенное оформление морских грузов»

«Основы таможенного дела в Украине»

«Митний контроль на автомобільному транспорті»

2004

«Митний контроль на залізничному транспорті»

«Митне оформлення автотранспортних засобів»

«Основи митної справи в Україні»

«Митний кодекс України та нормативно-правові акти, що регулюють його застосування»

«Митний контроль на повітряному транспорті»

«Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні»

«Коментар до Митного кодексу України»

2005

«Порядок заповнення вантажної митної декларації»

2006

«Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей»

«Історія митної справи в Україні»

«Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні»

2008

«Основи митної справи в Україні»

2009

«Таможенный контроль: на пути к международным стандартам»

«Таможенный контроль в морских пунктах пропуска»

«Митне оформлення енергоносіїв»

«Митна безпека»

«Міжнародні перевезення товарів автомобільним транспортом: теорія і практика»

2010

«Святий Матфей. Митар. Апостол. Євангеліст»

«Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті»

2011

«Митні інформаційні технології»

«Особливості митної класифікації товарів»

«Інфраструктура відкритих ключів: технології, архітектура, побудова та впровадження»

«Розподілені бази даних»

2012

«Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності митних органів»

«Митний кодекс України» / Коментар до ст. 6»

«Митна політика та митна безпека: концептуальне визначення та шляхи забезпечення»

«Архітектура комп'ютера»

«Комп'ютерна схемотехніка»

2013

«Актуальні питання теорії та практики митної справи»

«Історія митної діяльності»

«Механізми державного управління митною справою»

2014

«Формування системи митного аудиту»

«Митна енциклопедія, т. 1»

«Митна енциклопедія, т. 2»

«Митна енциклопедія, т. 3»

У СЕРІЇ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2015

«Реформування податкової системи України: сучасні виклики та орієнтири»

«Митна справа»

«Міжнародні економічні відносини: у 2-х частинах»

«Адміністративно-правове сприяння соціально-економічному розвитку в Україні: теоретико-методологічні засади»

«Бухгалтерський облік в умовах застосування інформаційних технологій: історія та практика»

«Розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними працівниками: сучасний стан, проблеми та напрями удосконалення»

«Формування управлінської компетентності майбутніх економістів у процесі професійної підготовки: теорія і практика»

«Let Develor English skills»

«Кримінальний процес України»

«Європейська інтеграція»

«Протидія розслідуванню кримінальних правопорушень у сфері оподаткування: теорія та практика»

«Інформатика та обчислювальна техніка: практикум»

2016

«Регулятивний потенціал фінансового ринку в умовах глобальних викликів»
«Правовий статус фіскальних органів України та держав-членів Європейського Союзу»
«Психологічні основи у професійній підготовці фахівців ПМ»
«Математика для економістів. Вища математика. Частина І. Лінійна алгебра. Аналітична геометрія»
«Сучасні інформаційні системи і технології: управління знаннями»
«Економічна кібернетика: введення в спеціальність»
«Інформаційні системи та технології у фінансових установах»
«Фінансове забезпечення інноваційного розвитку»
«Практикум з інформаційних систем в економіці»
«Практикум з WEB-програмування»
«Малий та середній бізнес у взаємовідносинах із податковими органами: соціологічна інтерпретація»
«Моделювання систем захисту інформації»
«Формування бюджетної стратегії України: теорія, методологія, практика»
«Актуальні питання розвитку банківської системи України»
«Система державного фінансового контролю: формування та розвиток в Україні»
«Соціалізація студентської молоді у процесі професійної підготовки»
«Розвиток бухгалтерського обліку в умовах інтеграційних процесів»
«Правове забезпечення фінансової безпеки України»
«Grammar for students of economics (для економістів)»
«English grammar for low students (для юристів)»
«Алгоритмізація та програмування»
«Основи психології та конфліктології для фахової підготовки економістів»
«Проблеми соціологічного, психологічного та педагогічного забезпечення податкових відносин в Україні»
«Математика для економістів. Функція багатьох змінних. Ряди»
«Інформаційні системи і технології»
«Інформаційні системи і технології на підприємстві»
«Теорія ймовірностей та математична статистика: практикум»
«Економічні перспективи підприємництва України»
«Актуальні проблеми теорії держави і права»

2017

«Теорія держави і права»
«Інформаційні системи і технології в юридичній практиці»
«Історія митної діяльності»
«Механізм державного управління митною справою»
«Митна політика держави та її реалізація»
«Митне право України»
«Стен та перспективи розвитку бухгалтерського обліку та оподаткування в Україні»
«Цивільний захист»

УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА
КАФЕДРА ТЕОРІЇ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»

Серію «Митна справа в Україні» засновано в 2001 р. Її продовженням є серія «Податкова та митна справа в Україні», яку започатковано в 2015 р.

Шевченко А. Є., Старостюк А. В., Кармаліта М. В.

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Навчальний посібник

За загальною редакцією А. Є. Шевченка

Ірпінь
2017

УДК 340.12(075.8)
ББК 67.0я73
Ш37

Рекомендовано до друку
Вченою радою Університету державної фіскальної служби України
(протокол № 3 від 14 червня 2016 року)

Рецензенти:
Онищенко Наталія Миколаївна, д.ю.н., професор, академік АПрН України, заслужений юрист України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;
Бобровник Світлана Василівна, д.ю.н., професор, професор кафедри теорії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шевченко А. Є.
Ш37 Теорія держави і права : навчальн. посіб. / А. Є. Шевченко, А. В. Старостюк, М. В. Кармаліта ; за заг. ред. А. Є. Шевченка. – Ірпінь : Університет ДФС України, 2017. – 258 с. – (Серія «Податкова та митна справа в Україні», т. 80).

ISBN 978-966-337-433-8

У навчальному посібнику висвітлюються основні поняття та категорії сучасної теорії держави і права. Усі питання дисципліни викладені з урахуванням сучасних теоретико-методологічних досягнень світової та вітчизняної юриспруденції. Навчальний посібник складається з 24 тем, які охоплюють основну проблематику виникнення та еволюції державно-правових явищ, термінологічного словника, пропонованих тем наукових досліджень, тестових завдань та переліку рекомендованої літератури.

Призначений для підготовки студентів (курсантів) у галузі знань «Право» за напрямом підготовки «Правознавство» та інших напрямів.

УДК 340.12(075.8)
ББК 67.0я73

© Шевченко А. Є., Старостюк А. В.,
Кармаліта М. В., 2017
© Університет державної фіскальної
служби України, 2017

ISBN 978-966-337-433-8

ЗМІСТ

Передмова 5
Загальна теорія держави 7
Тема 1. Предмет, методи та функції
теорії держави і права 7
Тема 2. Суспільство: поняття, структура та
система відносин 10
Тема 3. Поняття, походження і розвиток держави 19
Тема 4. Держава і політична система суспільства 28
Тема 5. Форма держави 36
Тема 6. Функції держави 48
Тема 7. Механізм держави 53
Тема 8. Сучасні концепції держави 62
Тема 9. Демократія: поняття, суть,основні форми 67
Загальна теорія права 75
Тема 10. Поняття, походження, розвиток і
структура права 75
Тема 11. Норми права в системі соціальних норм 84
Тема 12. Правова система, система права та
система законодавства 95
Тема 13. Правоутворення та форми права 100
Тема 14. Реалізація норм права 108
Тема 15. Тлумачення норм права 113
Тема 16. Правові відносини 118
Тема 17. Правова поведінка. Правопорушення 125
Тема 18. Юридична відповідальність 131
Тема 19. Законність і правопорядок 136
Тема 20. Правова свідомість і правова культура 141
Тема 21. Правове регулювання та його механізм 144
Тема 22. Юридичний процес 154
Тема 23. Правові системи сучасності 159
Тема 24. Сучасні підходи право розуміння 166

Термінологічний словник.....173
Тестові завдання.....213
Тематика курсових робіт.....233
Контрольні питання.....237
Післямова.....242
Рекомендована література.....244

ПЕРЕДМОВА

Корінні зміни, які відбулися на пострадянському просторі протягом останніх двох десятиліть, суттєво позначилися на вимогах професійної підготовки юристів. Ефективність юридичної діяльності, в першу чергу, обумовлюється рівнем теоретичних знань зазначеної категорії осіб, що дає можливість безпомилково вирішувати різноманітні питання практичного характеру.

Усе це потребує подальшого переосмислення особливостей функціонування права та держави, з'ясування їх ролі та впливу на життя суспільства в цілому. Особливого значення це набуває в умовах демократичного оновлення суспільного життя, відсутності довіри до існуючих гілок влади у більшості громадян країни, намагань північного сусіда вирішувати спірні питання не з позиції сили права, а з позиції права сили.

При підготовці навчального посібника автори виходили з розуміння того, що у пострадянському загальнотеоретичному правознавстві дедалі міцніше утверджується думка, яка включає в себе такі складові: по-перше, ґенеза права має витоки не з держави, а з реального життя, з природних, невідчужуваних прав людини, які є першоджерелом права; по-друге, право не виникає разом із державою, а передує їй і за певних соціальних передумов воно може існувати без держави та поза нею; по-третє, не потрібно механічно прив'язувати розвиток права до держави, а враховувати цілий ряд інших чинників – культурних, релігійних, національних, які істотно впливають на характер взаємозв'язку між державою і правом та ступінь їх автономності.

Усе це вказує на доцільність нарізного дослідження і вивчення теорії держави і теорії права. У жодній західноєвропейській країні не існувало та не існує базової дисципліни, яка об'єднувала б теорію держави і теорію права.

Не претендуючи на завершеність та бездоганність, автори навчального посібника «Теорія держави і права» пропонують для вивчення ряд тем, які пов'язані з виявленням основних та загальних закономірностей розвитку та функціонування держави, хара-

ктеристикою особливостей сучасних концепцій держави, типології держави тощо.

Задум авторів навчального посібника полягає у тому, щоб логічно та системно викласти фундаментальні положення щодо зазначених тем, здійснити аналіз основних понять та категорій, що стосуються теорії держави, створити основу для подальшого вивчення цілого циклу юридичних дисциплін.

За рівнем складності навчальний посібник «Теорія держави і права» орієнтований на добре підготовлених студентів та курсантів, у яких розвинене аналітичне мислення. Спосіб викладення матеріалу не ускладнює процес його сприйняття, а повністю відповідає особливостям того предмета, який відображається у ньому.

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ ТА ФУНКЦІЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Ключові поняття та терміни: *юриспруденція, система юридичних наук, теорія держави і права, предмет теорії держави і права, функції теорії держави і права, методологія, методи теорії держави і права.*

При вивченні цієї теми необхідно засвоїти, що теорія держави та права – це фундаментальна юридична наука, що має свій об'єкт та предмет дослідження.

Наука розглядається як сфера людської діяльності, в якій відбувається розробка та упорядкування об'єктивних знань про дійсність, а також прогнозування на їх основі тенденцій розвитку технічних, біологічних та соціальних систем.

Сутність науки полягає в постійному пошуку істини, в постійному процесі накопичення знань. Це досить складний та суперечливий шлях, який можна собі уявити як рух від наукової проблеми до наукової гіпотези, а від неї – до наукової теорії.

Теорія держави і права – це складова частина системи юридичних наук. Її об'єктом є держава і право, які розглядаються як взаємопов'язані явища суспільного життя. У межах теорії держави і права вони вивчаються поза безпосереднім зв'язком з конкретно-історичною епохою.

Предмет науки – це сукупність знань про об'єкт, який пізнається під відповідним кутом зору. Так, державу і право як об'єкт пізнання розглядають усі історико-теоретичні науки, однак предмети у них різні.

Предметом теорії держави і права є основні й загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права та різноманітних державно-правових явищ.

Особливості предмета теорії держави і права полягають у тому, що:

1) теорія держави і права вивчає державно-правову дійсність у цілому, узагальнюючи існуючий досвід державно-правового будівництва на всіх етапах його розвитку;

2) зміст предмета теорії держави і права складають основні й загальні закономірності держави і права, в яких знаходить своє відображення їх сутність та соціальне призначення;

3)у межах теорії держави і права формується понятійно-категоріальний апарат;

4) теорія держави і права здійснює загальну характеристику процесів правотворчості та реалізації права з точки зору їх структури і змісту, функцій та перспектив розвитку;

5) теорія держави і права є методологічною основою всієї юриспруденції.

Методологія теорії держави і права включає в себе комплекс взаємопов'язаних прийомів та способів, за допомогою яких здійснюється процес вивчення державно-правових явищ.

Методи науки – це сукупність прийомів, способів, які виражають вихідні позиції та підходи щодо дослідження, пізнання її предмета. Саме за допомогою методів відбувається визначення шляхів вивчення та осмислення складних та багатогранних явищ і процесів, які відбуваються в соціальному житті, розвитку держави і права.

Значну кількість методів, які використовує теорія держави і права в процесі вивчення державно-правових явищ, можна представити у вигляді такої системи: філософські методи, загальнонаукові методи, приватнонаукові методи та приватноправові.

Філософські методи – це світоглядні підходи, які виражають найбільш універсальні принципи мислення. Серед них виділяють метафізику та діалектику.

Загальнонаукові методи – це прийоми, які використовуються на окремих етапах наукового пізнання (аналіз, синтез, системний підхід, функціональний підхід).

Приватнонаукові методи є наслідком засвоєння теорією держави і права наукових досягнень відповідних технічних,

природничих та гуманітарних наук. Серед системи цих методів можна виділити: соціологічний, статистичний, кібернетичний, математичний, історичний.

У системі приватноправових методів розрізняють: формально-юридичний, порівняльно-правовий та метод правового моделювання.

У системі юридичних наук розрізняють декілька відносно самостійних груп: теоретико-історичні науки, галузеві юридичні науки, міжгалузеві науки, прикладні юридичні науки, міжнародно-правові науки.

Перебуваючи в системі гуманітарних наук, теорія держави і права тісно взаємодіє з філософією, економічною теорією, соціологією, політологією, соціальною психологією та культурологією.

Традиційно входячи в групу теоретико-історичних наук, теорія держави і права тісно пов'язана з історією держави і права та історією політичних і правових вчень. Водночас теорія держави і права є теоретичною базою правознавства, що, в свою чергу, передбачає тісний зв'язок теорії з галузевими та прикладними юридичними науками.

Питання для самоконтролю

1. Що таке юридична наука та яка її система?
2. Визначити поняття функції юридичної науки та вказати на її різновиди.
3. Що є предметом теорії та історії держави і права?
4. Яка структура теорії та історії держави і права?
5. Назвіть та охарактеризуйте методи які використовує теорія та історія держави і права, досліджуючи державно-правові явища.
6. Яке місце займає теорія та історія держави і права в системі суспільних наук і юридичних зокрема?

ТЕМА 2. СУСПІЛЬСТВО: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА СИСТЕМА ВІДНОСИН

Ключові поняття та терміни: *суспільство; соціальне регулювання; соціальні норми; структура суспільства; соціальна група; соціальний інститут; соціальна організація; соціальне управління; влада як загальносоціологічне поняття; суб'єкт та об'єкт влади; людина, особа, громадянин; правовий статус.*

Право і держава існують у суспільстві, є його складовими елементами, тому визначаються як явища соціальні. Можна співвіднести державу і право як частини цілого, тобто суспільства. Тому зрозуміти природу, соціальне призначення, сутність права і держави неможливо без розуміння того, що таке суспільство.

Термін суспільство багатозначний, але в будь-якому випадку використовується для позначення соціального середовища, де діє людина. Для подальшого аналізу держави і права необхідно пам'ятати, що людина, з одного боку, є частиною природи, найвищим ступенем її розвитку. З іншого боку, суспільство – штучне середовище проживання людини, наділеної свідомістю і волею, за допомогою чого заперечується все природне і культивується культурне, соціальне.

Суспільство – це продукт взаємодії людей або сукупність історично сформованих форм спільної діяльності людей, які характеризуються цілісністю організації життя.

Ознаки суспільства:

1) першим і основним елементом суспільства є Homo sapience – людина розумна;

2) наявність у людей об'єктивно зумовлених природою потреб та інтересів, що носять стійкий характер (наприклад, об'єктивними є потреби у збереженні та відтворенні людського роду, в їжі, в творчому самовираженні тощо);

3) люди вступають у спілкування і взаємозв'язок із собі подібними для задоволення вищевказаних потреб та інтересів (тільки вступаючи у відносини з іншими людьми, людина може реалізувати себе як представника людського роду, як особистість);

4) для узгодження інтересів (індивідуальних, колективних, загальних), упорядкування взаємозв'язків і вирішення конфліктів у суспільстві необхідно здійснювати організуючий вплив, тобто соціальне регулювання.

Соціальне регулювання можливо здійснювати за допомогою персональних регулюючих впливів (наказів, директив, вказівок, розрахованих на конкретну ситуацію і на конкретних виконавців), а також за допомогою соціальних норм (тобто правил поведінки загального характеру, розрахованих на персонально невизначене коло осіб, на необмежену кількість аналогічних ситуацій та діючих як завгодно довго у часі).

Соціальні норми – це традиції, звичаї, моральні, релігійні, правові, корпоративні норми тощо.

Щоб гарантувати дієвість, ефективність соціального регулювання, необхідна організована сила – влада. Вона організовує, впорядковує соціальні взаємозв'язки, тобто здійснює управління; у кінцевому підсумку забезпечує внутрішній порядок і зовнішню безпеку суспільства.

Розрізняють види суспільств:

1) *додержавні суспільства* (групи мисливців і збирачів, первісні громади, племена, союзи племен);

2) *за способом виробництва і привласнення матеріальних благ*: суспільства з привласнюючою і суспільства з виробляючою економікою;

3) *за способами отримання коштів для існування* розрізняють суспільства *епохи дикості* (час збирання, полювання та рибальства), *епохи варварства* (землеробсько-скотарське, виробниче господарство), *епохи цивілізації*;

4) *за способом виробництва засобів до життя* можна розрізнити суспільства збирачів, аграрні, промислові, інформаційні суспільства;

5) *за рівнем структурованості і розвитку соціально-політичних і економічних інститутів, наявністю стабільності, соціальних гарантій і рівнем життя населення* розрізняють розвинені та нерозвинені суспільства.

Суспільством можна назвати все світове співсуспільство, яке виникає як результат глобальної інтеграції людської цивілізації.

Цілісним соціальним організмом, тобто суспільством є люди і взаємозв'язки між ними, що перебувають на територіях окремих держав: французьке суспільство, російське суспільство, американське суспільство тощо.

Суспільство – це стійке об'єднання людей, пов'язаних між собою спільними інтересами і потребами, яке функціонує на основі загальновизнаних цінностей і загальнообов'язкових норм з метою самовідтворення, збереження і розвитку.

Суспільство є не хаотичною сукупністю елементів, а представляє собою упорядковану систему. Це визначає його стійкість та стабільність.

У суспільстві діють соціальні суб'єкти та їх групи, діяльність яких здійснюється в формах соціальних інститутів і соціальних організацій. Ця діяльність регулюється соціальними нормами, створеними на основі соціальних цінностей. Таким чином, можемо виділити таку *структуру суспільства: соціальні групи, соціальні інститути та організації, соціальні цінності і норми.*

Соціальні суб'єкти: індивіди, їх групи і суспільство в цілому є носіями потреб та інтересів, відповідно індивідуальних, групових, загальносоціальних (у т.ч. загальнозначущих). Індивідуальні потреби та інтереси людина може задовольнити поодинці, але для реалізації загальнозначущих потреб люди кооперуються, створюючи соціальні спільності й групи. Серед соціальних спільнот найбільше значення мають соціальні групи.

Соціальна група – це стійка, однорідна, згуртована сукупність людей, які певним чином взаємодіють. Види соціальних груп численні: статево-вікові (немовлята, діти, підлітки, молодь, дорослі, люди похилого віку), національні (німці, англійці, французи), професійні (викладачі, інженери, слюсарі), політичні (ліберали, консерватори, ліберали), релігійні (мусульмани, християни, буддисти), територіальні (селяни, городяни) та інші. Особливо важливе значення має поділ суспільства на великі соціальні групи (в т.ч. класи): аристократія, олігархія, клас власників засобів виробництва, клас найманих працівників, рабів, вищий клас, середній

клас і т.д. Усі вони є носіями інтересів і потреб, серед яких є загальнозначущі: безпека, відтворення роду, виховання і навчання дітей, комунікація, виробництво і розподіл товарів і послуг, саморозвиток і пізнання та інші. Для задоволення потреб та інтересів виникають соціальні інститути.

Соціальний інститут – це історично сформована стійка форма організації і діяльності людей. Соціальний інститут складається з:

1) системи соціальних зв'язків (тобто структури, організації);

2) системи загальновизнаних цінностей (колективних вірувань, уявлень);

3) системи соціальних норм, регулюючих діяльність структури.

Соціальний інститут існує для організації спільної діяльності людей заради задоволення їхніх потреб. Зі зникненням потреби зникає і такий інститут.

Розрізняють *організаційні інститути*, їх базою є організаційна структура, і *нормативні інститути*, їх базою є система соціальних норм. *До перших належать:* держава, політичні партії, ЗМІ, церква, профспілки тощо, *до других* – звичаї, мораль, релігія, право тощо.

У структуру суспільства включені організаційні й нормативні інститути (тобто соціальні норми і організаційні структури), які формуються на основі соціальних цінностей.

Таким чином, державу і право слід розглядати як соціальні інститути. Призначенням держави є узгодження різнорідних інтересів, формування загальних (загальнозначущих) інтересів та їх реалізація за допомогою державної влади.

Право як соціальний інститут є система правил поведінки, що розміщені у формальних юридичних джерелах, які регулюють взаємовідносини людей відповідно до визнаних у суспільстві цінностей та ідеалів і забезпечених у своїй дії державою, зокрема його примусовою силою.

Соціальні інститути представлені соціальними організаціями.

Соціальна організація – це елемент соціальної структури суспільства, що являє собою штучно створену соціальну групу для досягнення певної мети.

Ознаки соціальної організації такі: наявність мети, ієрархічна будова, поділ праці по горизонтальних (спеціалізація) і вертикальних ознаках (підпорядкування), наявність внутрішньоорганізаційних норм.

Види організацій численні. Розрізняють формальні (виникають у результаті політичного, адміністративного рішення; в основі розподіл праці, глибока спеціалізація, доцільність, раціональність, юридичні норми, безособовість, тобто розрахована на абстрактних індивідів, зразки поведінки нормовані) і неформальні (діють на основі міжособистісного спілкування, самоорганізації і саморегуляції).

Значення соціальних організацій у тому, що ефект їх діяльності набагато вищий, ніж можуть досягти дозволені неорганізовані дії такого ж числа індивідів. Тому багато соціальних групи функціонують у вигляді соціальних організацій.

Найбільш великою формальною соціальною організацією суспільства є держава. Вона виникає з певних соціальних потреб, з певною метою, штучно створена соціальна група представлена чиновниками державного апарату, в ньому існує глибока спеціалізація праці на основі реалізованих функцій, чітка ієрархія, наявна керуюча і керована підсистеми і т.д. Таким чином, державна організація дозволяє суспільству досягати поставлених цілей, робить сукупні дії суспільства набагато ефективнішими, ніж дії розрізнених соціальних суб'єктів (індивідів і груп).

Соціальне управління – це управління в соціальних системах, тобто в системах, елементами яких є люди. Розрізняють суб'єкт (той, від кого виходить керуючий імпульс) і об'єкт управління (той, на кого спрямований керуючий імпульс). Управління здійснюється органами влади в суспільстві. Органи влади та управління історично змінюються відповідно до змін форми соціальної організації.

Механізми управління в суспільстві: а) механізм свідомого управління, цілеспрямованого управління, оскільки здійснюється людьми, наділеними волею і свідомістю, для досягнення певної мети; б) механізм стихійного регулювання, коли впорядкованість

є результатом маси випадкових, одиничних актів. Основні види управління: координація та владний вплив.

Соціальне нормативне регулювання здійснюється за допомогою соціальних норм.

Соціальна норма – це правило поведінки людей загального характеру, що містить міру вільної (дозволеної), обов'язкової або забороненої поведінки, спрямоване на організацію суспільних відносин, забезпечене у своїй дії соціальним інститутом або суспільством у цілому.

Без влади в суспільстві настане хаос, тому воно пронизане владними відносинами. У цьому питанні розкриємо поняття влади, її роль у суспільстві, структуру, види.

Влада – це здатність і можливість чинити вирішальний вплив на поведінку і діяльність людей за допомогою різних засобів: авторитету, права, примусу (включаючи пряме насильство) та інших.

Суб'єкт влади – це носій влади, від якого виходить владний імпульс, це активна сторона влади. Суб'єкт влади наділений свідомістю і волею і підпорядковує своїй волі об'єкт.

Об'єкт влади – це ті, на кого направлено владний вплив. Особливість об'єкта влади полягає в тому, що він теж наділений свідомістю і волею і може виступати суб'єктом влади в інших владних відносинах.

Владний вплив – це зв'язок і взаємодія між суб'єктом і об'єктом влади, що виникають у процесі реалізації влади. Це проявляється в тому, що з боку суб'єкта здійснюється прояв волі, аж до її нав'язування, а з боку об'єкта влади здійснюється підпорядкування суб'єкту. Підпорядкування може бути добровільним, коли воля суб'єкта влади збігається з волею об'єкта або примусовим.

Оскільки суспільство пронизане владними відносинами, існує безліч видів влади: неформальна і формальна влада; відповідно до сфер життя суспільства розрізняють духовну, соціальну, економічну, політичну влади, інформаційну, тіньову, військову, сімейно-побутову, релігійну та інші. Одним із основних видів є політична влада. Самою вищою і розвиненою формою політичної влади є державна влада.

Державна влада – це відносини панування і підпорядкування, пов'язані з управлінням, координацією вольових дій людей, що спирається на організуючий вплив і можливість примусу з боку держави.

При збігу інтересів і волі суб'єктів для здійснення влади достатньо інформаційного впливу. При розбіжності інтересів і волі можливі шляхи: а) погодження, стимулювання, роз'яснення, переконання; б) примус (у т.ч. пряме насильство).

Характер взаємодії держави та особи є важливим показником стану суспільства у цілому, а також його завдань та перспектив розвитку. Неможливо зрозуміти сучасне суспільство та сучасну людину без вивчення багатоманітних відносин людини і держави.

Дослідження проблеми співвідношення держави та індивіда зумовлює необхідність аналізу змісту, ознак і взаємодії категорій «людина», «особа», «громадянин». Саме вони характеризують належність людини як біологічного суб'єкта до суспільства та держави і визначають особливості її статусу.

Людина – це біологічна категорія, що визначає належність живої істоти до людського роду за певними анатомічними особливостями та фізіологічними функціями.

Основними рисами людини є: розвиненість інстинктів, що забезпечує можливість реалізації різних інтересів; наявність мови як засобу спілкування та узгодження діяльності людини; необхідність спілкування із собі подібними з метою досягнення компромісу інтересів; чіткий розподіл праці у людському середовищі, що надає можливість досягти високого ступеня організованості відносин.

Особа – людина, яка має історично зумовлений ступінь розвитку, користується правами, що надаються суспільством, та виконує обов'язки, які ним покладаються.

Саме на соціальний характер категорії «особа» вказують її такі риси: розумність, тобто здатність мислити та приймати осмислені, а не інстинктивні рішення; свобода, тобто можливість вибору зі встановлених суспільством варіантів поведінки саме того, який найповніше відповідає інтересам особи та не порушує прав інших суб'єктів, що і забезпечує можливість усвідомленого ставлення суб'єкта до власної поведінки; індивідуальність, що виявляється у наявності специфічних рис, які виокремлюють особу з

маси собі подібних; відповідальність, що характеризується як можливість передбачати результати своїх дій, керувати ними та самостійно нести відповідальність у разі невиконання обов'язків чи порушення прав інших осіб.

Особа формується під впливом двох факторів: 1) індивідуальних вроджених властивостей; 2) соціального середовища, що впливає на людину.

Громадянин – це особа, яка належить до постійного населення певної держави, має нормативно закріплений статус, користується захистом держави як у межах її території, так і поза нею. Громадянин має певні особливості, що надають можливість бути суб'єктом не лише економічних та соціальних, а й політичних відносин: це особа, яка належить до постійного населення певної держави; це особа, що користується правами, наданими державою, та виконує обов'язки, покладені на неї; це особа, яка користується захистом з боку держави, як правовим, так і судовим; це особа, яка несе законодавчо закріплену відповідальність у разі порушення чи невиконання певних рішень, а також у випадку порушення суб'єктивних прав інших осіб або невиконання власних юридичних обов'язків, які покладено на неї.

Таким чином, еволюція понять «людина», «особа» та «громадянин» визначає не лише відповідні етапи становлення, розвитку, функціонування та вдосконалення суспільства і держави. Наведені категорії надають можливість визначити належність людини до суспільства і держави, охарактеризувати особливості їх статусу та можливості щодо захисту суб'єктивних інтересів.

Складні зв'язки між державою та індивідами, а також між індивідами у державно-організованому суспільстві фіксуються державою у юридичній формі – у формі прав, свобод та обов'язків. У своїй єдності саме вони складають правовий статус індивіда, який, у свою чергу, відображає особливості соціальної структури суспільства, рівень демократії та стан законності. Правовий статус як юридична категорія не лише визначає стандарти можливої та необхідної поведінки, що забезпечують нормальну життєдіяльність соціального середовища, а й характеризують реальну взаємодію держави та особи.

Правовий статус – це юридично закріплене становище людини в суспільстві. Розрізняють загальний, спеціальний (родовий) та індивідуальний правовий статус.

Загальний правовий статус включає такі елементи: а) відповідні правові норми; б) правосуб'єктність; в) загальні для всіх суб'єктивні права, свободи й обов'язки; г) законні інтереси; ґ) громадянство; д) юридичну відповідальність; є) правові принципи; є) правовідносини.

Ядром (серцевиною) загального правового статусу є суб'єктивні права, свободи, законні інтереси та обов'язки особи. Конституція України закріплює основні права та свободи людини і громадянина, що становлять основу будь-яких інших прав і свобод. До них належать: громадянські, політичні, економічні, соціальні, екологічні, сімейні, культурні, особисті права-гарантії, основні обов'язки.

Держава та особа тісно взаємопов'язані. Людина є найвищою соціальною цінністю.

Головний обов'язок держави – забезпечити людину відповідними умовами для здійснення прав і свобод, виконання обов'язків. Держава відповідальна перед людиною і суспільством за свою діяльність.

За допомогою права, передусім конституційного, держава закріплює відповідний правовий статус людини і громадянина, забезпечує кожній особі рівні можливості в користуванні своїми суб'єктивними правами і виконанні обов'язків.

Питання для самоконтролю

1. Суспільство – це природне чи штучне утворення?
2. Чи притаманні суспільству системні ознаки?
3. Які Ви знаєте суспільні групи? Які критерії їх класифікації?
4. Які основні види соціального регулювання?
5. Змоделюйте життєві соціальні відносини і покажіть у них владний вплив.
6. Як співвідносяться поняття «людина», «особа» і «громадянин?
7. Які існують види правового статусу?

ТЕМА 3. ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ

Ключові поняття і терміни: *первісне суспільство, плем'я, звичай, мовонорма, рід, нація, фратрія, союз племен, населення, держава, територія, влада, суверенітет.*

Питання про державу, її походження, сутність, соціальну цінність та роль у суспільстві віддавна належать до основних та гостродискусійних у державознавстві.

Держава – соціальне явище, тому передумови її виникнення мають соціально-історичну природу. Для первіснообщинного ладу характерними є кровноспоріднена природа колективу; поглинання індивіда родом; спільна власність общини на засоби господарювання; природній поділ праці; колективні форми вирішення справ; відсутність поділу соціальних норм на інститути, а ґрунтування їх на колективному досвіді та звичках.

Вищою владою у первісному суспільстві були народні збори усіх дорослих членів роду. На народних зборах вирішувались питання війни та миру, здійснювалися релігійні обряди, обиралися ватажки, розглядалися найбільш важливі питання життя громади. Вони почали виконувати функції не лише органу соціальної влади, але й судового органу, що виносив остаточне рішення у справах про зраду, кровозмішування тощо. Постанови народних зборів були обов'язковими для виконання усіма членами роду.

Владними повноваженнями наділялися ради старійшин, а також старійшини, вожді, військові ватажки, жерці. Рада старійшин збиралася епізодично, де попередньо розглядалися питання, які згодом виносилися на обговорення народних зборів.

Дружні відносини між родами, спільне заняття мисливством та рибальством спричинило об'єднання родів у фратрії (братства). З часом, з ускладненням міжродових відносин, систематичного проведення спільних заходів з'являються більш складні об'єднання – племена та союзи.

Відбувся великий поділ праці. Люди почали спеціалізуватися на виконанні різноманітних видів суспільно-корисної праці. Здійснився перехід від привласнюючо-споживацької економіки

до виробничої, що суттєво змінило усю систему соціальних відносин первісного суспільства.

Заняття скотарством та землеробством уже не потребувало великих колективних зусиль. Результат виробництва залежав від окремої особи. Процес праці поступово ускладнювався, вимагав значного фізичного навантаження і тому основною виробничою силою стає чоловік. З часом у суспільстві з'являється надлишковий продукт, який може вільно відчужуватися.

Сім'я відокремлюється від родового колективу та починає існувати автономно. Крім того, спеціалізація суспільної праці супроводжується вдосконаленням її знарядь та урізноманітненням. Ремесла також відособилися в самостійну галузь виробництва, склавши основу такого суспільного поділу праці.

Перехід суспільства до виробничої економіки спрямовує первісне суспільство до соціального розшарування, появи класів, зародження держави.

Виникнення приватної власності – наступний крок від родового суспільства. Приватна власність створює економічну основу індивідуального існування людини, відносної автономії його сім'ї і тим самим констатує непотрібність родових зв'язків.

Територіальна спільність (індивіди, які пов'язані спільним проживанням) спричинила колективні потреби, а потім спільні інтереси та проблеми. Йдеться про захист від зовнішнього ворога, встановлення правил колективного співжиття, вирішення завдань, що не були по силі окремому індивіду чи сім'ї. Прикладом може слугувати будівництво іригаційних споруд, охорона території, врегулювання відносин з сусідами. У цей період породжується публічна влада, що мала наслідком утворення держави.

Отже, розпад родового ладу, поява сім'ї та приватної власності, що надали індивіду можливості бути відносно самостійним суб'єктом суспільного життя, об'єктивна потреба у вирішенні спільних справ, зокрема у регулюванні відносин між соціально неоднорідними групами – такі *історичні передумови становлення держави.*

Процес формування держави у різних країнах світу відбувався по-різному. Історії відомі такі основні шляхи (механізми)

інституціоналізації влади: *військовий* (наприклад, під час формування східних деспотій у країнах з так званим азійським способом виробництва); *аристократичний* (наприклад, у Римі з його поділом суспільства на патриціїв та плебеїв); *плутократичний* (наприклад, під час становлення буржуазних держав). Ці механізми та передумови мають не лише історичне значення, а існують постійно.

У перших цивілізаціях переважав військовий шлях формування влади та політичної спільноти. При цьому вирішальна роль належала військово-демократичним, а потім – військово-ієрархічним формам організації влади.

Специфіка аристократичного шляху полягає у становленні відокремленої від народу влади на основі трансформованої традиційної родоплемінної аристократії.

Плутократичний шлях формування держави історики пов'язують з появою «великої людини», яка сформувалася у найбільш економічно розвинених країнах, і був пов'язаний з накопиченням у руках однієї особи значних цінностей, з об'єднанням навколо неї багаточисленних прихильників та концентрацією влади.

Для слов'янських народів характерною була організація державної влади через перетворення органів військової демократії на державні органи. На початку в них панувала рівність, й організаційною одиницею був рід. Поступово з однорідного суспільства почали виокремлюватися «найкращі люди», які утворювали місцеву аристократію й називалися болярами (боярами). Поступово князі прибирали владу до своїх рук, виникає держава.

Дослідження процесу походження держави нерозривно пов'язане з численними теоріями, які пояснюють процес її виникнення та розвитку. Це цілком зрозуміло, оскільки кожна з них відображає різноманітні погляди та судження на цей процес.

За час існування науки були створені десятки найрізноманітніших теорій та доктрин:

– ***теологічний підхід*** (Фома Аквінський): держава створена Богом, а її діяльність – реалізація Божої волі. Саме Бог визначає сутність і форму її діяльності. Ця теорія слугує обґрунтуванню

панування духовної влади над світською. Стверджується, що церква наділяє правителя правом панувати над людьми. Кожній людині пропонується коритися волі Бога, який встановив державну владу, та владі, що санкціонована церквою;

– ***патріархальна теорія*** (Аристотель): держава – найкраща форма людського спілкування з наміром досягнення загального блага. Це своєрідна сім'я, яка значно розрослася. Держава виникає як результат природного потягу до сімейних взаємин, спілкування, а влада монарха – природне продовження влади батька (патріарха), який піклується про членів своєї родини та забезпечує їх слухняність;

– ***патримоніальна теорія*** (Галлер): держава походить від права власника на землю (патримоніум). Право володіння землею автоматично переходить у владу над людьми, які її населяють;

– ***договірна теорія*** (Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо): держава виникає в результаті суспільного договору про правила співжиття. Об'єднання людей у єдиний державний союз розглядається як природна вимога збереження людського роду і забезпечення справедливості, порядку та свободи;

– ***теорія насильства*** (Є. Дюрінг, Л. Гумплович, К. Каутський): держава виникає в результаті насильства, шляхом завоювання слабких та беззахисних племен більш сильними та організованими. На думку представників цієї теорії, держава потрібна більше першим, ніж останнім. Виступаючи інструментом організації та управлінського впливу завойовників, держава виступає могутнім засобом захисту завойованих від можливих посягань з боку інших сильних племен. Держава зображується як захисник інтересів усіх класів суспільства, здатна забезпечити загальне благо як для слабких, так і для сильних. Обсяг вимог, запропонованих державою, дозволяє завойованим племенам улаштувати життя в межах певних вимог та закріплює за ними відповідні права. Теорія внутрішнього насильства пояснює виникнення держави в результаті підкорення однієї частини суспільства іншій, причому йдеться про насильство більшості над меншістю;

– ***психологічна теорія*** (Л. І. Петражицький): виникнення держави пояснюється властивостями людської психіки, потребами

індивіда жити у колективі, його прагненням до пошуку авторитета, вказівками якого можна було б керуватися у повсякденному житті. Для обґрунтування положень цієї концепції її прихильники посилаються на історичні приклади залежності людської свідомості від авторитета вождів, релігійних та політичних діячів, царів, королів та інших лідерів;

– ***органічна теорія*** (Г. Спенсер): держава виникає та функціонує як біологічний організм. Держава, згідно з цією теорією, як суспільний організм складається з окремих людей подібно до того, як живий організм складається з клітин. До того ж вона виникає, еволюціонує та гине (внаслідок старіння) подібно людині. Крім того, кожний орган держави відповідає за заздалегідь визначену функцію (як у людському організмі): уряд – функцію мозку, хлібороби і ремісники – функцію органів травлення, працівники торгівлі та транспорту є кровоносною системою, панівні класи відповідають за оборону держави;

– ***класова теорія*** (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін): держава є результатом еволюції соціально-економічних відносин, способу виробництва, виникнення класів та загострення боротьби між ними. Держава забезпечує інтереси економічно панівного класу, використовуючи при цьому засоби підпорядкування та управління. Вона є тією силою, що здатна стримувати зіткнення класів із суперечливими економічними інтересами та утримання їх у межах необхідного порядку;

– ***іригаційна теорія*** (К. А. Вітфогель): виникнення держави, її перші деспотичні форми пов'язуються з необхідністю будівництва гігантських зрошувальних споруд у східних аграрних державах. Ця необхідність призводить до формування класу управлінців-керівників, які поневолюють суспільство. Дійсно, процеси створення та підтримки функціонування великих іригаційних систем відбувалися у регіонах утворення первинних міст-держав (у Месопотамії, Єгипті, Індії, Китаї). Такі роботи вимагали необхідність жорсткого, централізованого управління, розподілу повноважень, обов'язковості підпорядкування тощо;

– ***расова теорія*** (Ф. Ніцше): у світі існують «вищі» раси, яким властиве панування, та «нижчі», які за своєю природою

мають перебувати у підкоренні. Поява держави пояснюється необхідністю забезпечення постійного панування одних рас над іншими. Ця теорія широко використовувалася для виправдання жорстокого поводження з чужоземцями в результаті захоплення їх земель. Крім того, фашистські Німеччина та Італія, мілітаристська Японія з її допомогою визначалися зі своєю політикою.

Окрім зазначених теорій походження держави, можна назвати також демографічну (Т. Мальтус), географічну (Є. Хантінгтон), космічну (В. Евтушенко) та інші.

Держава – це політико-територіальна організація публічної влади соціально неоднорідного суспільства, яка здійснює керівництво ним, гарантує цілісність та безпеку, а також вирішує загальнозначущі завдання, в антагоністичному суспільстві виражає інтереси економічно пануючого класу, а в демократичних – інтереси всього народу. До виконання загальних справ належить перш за все забезпечення різноманітних колективних потреб суспільства: організація охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, засобів транспорту та зв'язку, будівництво іригаційних споруд, боротьба з епідеміями, злочинністю, заходи з недопущення війни та забезпечення миру тощо.

Загальнолюдське призначення держави полягає у здійсненні нею функцій інструмента соціального компромісу, пом'якшення та подолання протиріч, пошуку згоди та співробітництва різноманітних верств населення; організації суспільства з метою забезпечення прав і свобод людини та громадянина, демократичних процесів, не зважаючи на сучасні умови глобальних криз: економічної, демографічної, енергетичної та ін.

Ознаки держави: територія, населення, суверенітет, особливий апарат публічної влади, система права та система законодавства, фінансово-грошова та податкова системи, формальні реквізити.

Соціальна сутність держави полягає у її здатності задовольняти певні потреби та інтереси тієї чи іншої соціальної спільноти, суспільства в цілому. Сутність держави вказує на те, волю кого задовольняє ця держава в першу чергу. Держава як знаряддя соціального компромісу відповідає рівню розвитку демократії,

характеризується ідеологічним плюралізмом, гласністю, багатопартійністю, розподілом влади, верховенством закону, охороною та захистом прав і свобод людини і громадянина, наявністю авторитетної незалежної судової влади.

Типологія держав як один із найважливіших способів пізнання історичного процесу розвитку держави здійснюється на чітко визначеній основі і відповідно до об'єктивних критеріїв. Серед них слід назвати соціально-класову сутність, зміст і спрямованість державної влади, характер і рівень розвитку виробничих сил і виробничих відносин, основні принципи організації та функціонування держави і права тощо.

Тип держави – це взяті в єдності найбільш загальні риси різних держав, система їх найважливіших властивостей і сторін, які породжуються відповідною епохою і характеризуються загальними суттєвими ознаками.

При формаційному підході в основу поділу історії соціального розвитку покладена ідея природно-історичного процесу зміни однієї суспільної інформації іншою. Первинна (архаїчна) суспільна формація змінюється іншою (економічною), яка охоплює ряд суспільств з відповідними способами виробництва. Третя – це комуністична суспільна формація.

Першою суспільною формацією вважається первісно-суспільна, яка не знала ні приватної власності, ні класів, ні товарного виробництва. Спосіб виробництва базувався на колективній формі власності, а влада спиралась на авторитет, виражаючи інтереси всього суспільства в цілому. Виникнення держави пов'язано із змінами в способі виробництва, виникненням приватної власності, класів і різних соціальних груп з протилежними економічними і соціальними інтересами. Розрізняють рабовласницький, феодальний, буржуазний (капіталістичний), соціалістичний і перехідний тип держави.

Рабовласницька держава – це історично перший тип державної організації, який виник на руїнах первісно-суспільного ладу в силу розпаду суспільства на класи і виникнення перших антагоністичних соціальних сил рабовласників і рабів.

Феодальний тип держави історично приходить на зміну рабовласницькому типу. Старійшини роду, вожді, родова знать поступово перетворювалися у великих власників землі і худоби. Йшов процес формування земельної аристократії.

Відбувався процес перетворення органів родового ладу в органи феодальної держави: родового вождя – в короля; ради старійшин – у раду наближених монарха. Виникає постійно діюча дружина або армія. Матеріальну основу феодального ладу складала феодальна власність на землю.

Виникнення ***капіталістичної держави*** пов'язано з буржуазними революціями, причини яких створювались ще в умовах існування феодального суспільства. Основою такої держави була капіталістична приватна власність на засоби виробництва, але не на робітників, які залишаються особисто вільними, незалежними від капіталіста. Мірилом економічної свободи при капіталізмі є приватна власність, а економічна свобода – це фундамент політичної, соціальної і особистої свободи людини.

Важливим джерелом виникнення і подальшого накопичення власності є трудова діяльність, а також жорстока експлуатація людини людиною, пригнічення широких мас населення з боку пануючого класу і привласнення ним результатів чужої праці.

Розрізняють ***буржуазну державу***, яка виступала організацією всього класу буржуазії (період становлення), буржуазну державу періоду монополістичного капіталізму, який переріс в державно-монополістичний капіталізм та індустріальне суспільство (держава представляє собою організацію, яка наче б то однаково турбується про всі верстви населення).

Соціалістична держава і право виникають нееволюційним шляхом, а шляхом здійснення соціалістичної революції. Сутністю нової держави, яка функціонує в перехідний від капіталізму до соціалізму період, є диктатура пролетаріату (В. І. Ленін пояснював, що лише відповідний клас, а саме міські і, взагалі, фабрично-заводські, промислові робітники, можуть керувати всією масою трудящих у боротьбі проти капіталу).

Перехідний період у розвитку будь-якої країни, в тому числі й України, це особливий етап еволюції не лише держави і права,

але й самого суспільства, на якому держава має вирішити два завдання. Перше – реорганізація самого державного механізму (зміна його сутності, змісту, форми організації, методів діяльності, структури). Друге – реформування економіки, встановлення нових орієнтирів щодо внутрішньої та зовнішньої політики, формування нової офіційної ідеології.

Цивілізаційний підхід типології держав передбачає пізнання особливостей державного розвитку через усі форми діяльності людини: трудову, політичну, соціальну, релігійну. У межах цього підходу тип держави визначається не стільки матеріальними, скільки ідеально-духовними факторами.

Класифікація цивілізацій: ***первинні*** (Давній Єгипет, Персія, Вавилон, Бірма та ін.); ***вторинні*** (держави Західної Європи, Східної Європи, Північної Америки та ін.).

Розрізняють також такі цивілізації, як доіндустріальні, індустріальні, постіндустріальні, східні, західні, змішані, давні, середньовічні та сучасні.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте додержавний період з точки зору організації суспільної влади.
2. Вкажіть на причини розпаду первісно-суспільного ладу та виникнення держави.
3. Охарактеризуйте теорії походження держави.
4. Визначте поняття «держава» та дайте характеристику її ознакам.
5. У чому проявляється суть держави та її соціальне призначення?
6. Охарактеризуйте історичні типи держав.

ТЕМА 4. ДЕРЖАВА І ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Ключові поняття та терміни: *політика; політична влада; джерела політичної влади; політична система суспільства; суб'єкти політики; політичні відносини; політична культура; політична діяльність; політичні організації суспільства; політичні партії.*

Політика - це організаційна і регулятивно-контрольна сфера суспільства, головна у системі таких же сфер: економічної, ідеологічної, культурної, правової, релігійної.

Сам термін «політика» отримав розповсюдження під впливом трактату Аристотеля про державу, правління і уряд, названого ним «Політика». Аж до кінця 19 ст. політика традиційно розглядалася як вчення про державу.

Сьогодні, розглядаючи поняття політики, необхідно зазначити, що це: 1) відносини, що включають погодження, підпорядкування, панування, конфлікти і боротьбу між класами, групами і людьми (внутрішня політика) і державами (зовнішня політика). В основі такого розуміння політики лежить уявлення про стосунки людей, їхню взаємодію, спільне вирішення ними їхніх спільних справ, які вважаються справою держави; а також 2) найголовніший фактор суспільно-історичного процесу, який здійснює дві головні функції: а) загальної організаційної основи суспільства, б) конкретної регулятивно-контрольної системи, яка скеровує життя, діяльність, відносини людей, суспільних груп, класів, націй, народів і країн.

Політична влада – сукупність механізмів та засобів визначального впливу політичних суб'єктів, насамперед держави, на поведінку соціальних спільнот, організацій з метою управління, координації, узгодження, підпорядкування інтересів усіх членів суспільства (чи їх більшості) єдиній політичній волі шляхом переконанням примусу. Вона є ядром політичної системи суспільства, її організаційним та регулятивно-контрольним началом, визначає решту інститутів та відносин у самій політичній системі.

Політична влада має свої характерні ***ознаки***:

1)верховенство, тобто обов'язковість її рішень для всього суспільства, інших видів влади;

2)загальність, тобто публічність, що означає її дію на основі права від імені всього суспільства;

3) легальність у використанні сили та інших засобів владарювання у межах країни;

4) моноцентричність – існування загальнодержавного центру (чи системи владних органів) прийняття рішень;

5) наявність широкого спектру засобів для здобуття, утримання та реалізації влади.

***Структуру політичної влади складають*:** суб'єкт, об'єкт і ресурси влади (економічні, соціальні, силові, інформаційні та ін.).

Функції політичної влади:

1) управління суспільством у цілому та кожною його сферою;

2) оптимізація політичної системи, пристосування її інститутів (держава, партійна система, виборча система тощо) до цілей, завдань і самої суті тих сил, які прийшли до влади;

3) забезпечення стабільності в країні.

Залежно від співвідношення та ролі переконання і примусу існують основні форми функціонування політичної влади: тоталітарна; авторитарна; демократична, що базуються на відносинах залежності, незалежності чи взаємозалежності політичних суб'єктів.

Політична влада структурується за різними критеріями, що зумовлює поділ її на види:

– по-перше, влада політико-державна чи політико-недержавна (влада політичних партій, громадсько-політичних організацій та рухів, органів місцевого самоврядування);

– по-друге, кожен з інститутів влади поділяється на складові (державна влада, наприклад, на законодавчу, виконавчу, судову);

– по-третє, політична влада характеризується тим, що має різні рівні.

Залежно від формотворчих елементів та логіко-історичних засад політична влада включає кілька десятків видів: автократія, аристократія, бюрократія, геронтократія, демократія, націократія тощо.

Джерелами політичної влади можуть бути: сила, багатство, суспільний статус, володіння інформацією, знання, досвід, особливі навички, харизма, організація. Організація виступає середовищем для становлення відносин, що сприяють не тільки мобілізації ресурсів людей, а й втіленню у життя прийнятих рішень.

Держава – це організація політичної влади, і, як організація політична, є одним із компонентів усієї сукупності політичних відносин й інституцій, які виникають і функціонують у суспільстві і складають політичну систему суспільства.

Сучасна теорія держави і права приділяє велику увагу політичній системі суспільства, розглядає її як об'єктивну єдність різних соціальних інститутів, взаємних зв'язків певного характеру. Багатоманітність політичних систем, що існують у сучасному світі, свідчить про те, що на процес їх формування і функціонування також впливають такі фактори, як: історичні традиції, культура, економічний розвиток, розвиток громадянського суспільства тощо. Переважання тих чи інших факторів обумовлює їх особливості.

У навколишньому світі існують різноманітні системи. На певному етапі виникає політична система як одна з форм соціального руху матерії, що пов'язана з особливою формою діяльності людей – політикою. На відміну від інших систем – економічних, соціальних, духовних – політичну систему характеризує ряд рис: її участь у розв'язанні таких загальносоціальних завдань, як інтеграція суспільства; розподіл у ньому матеріальних і духовних цінностей; досить складна внутрішня будова, що включає різноманітні політичні організації, принципи, норми, механізми комунікацій, які забезпечують прямий і зворотній зв'язок соціальних груп і членів суспільства з політичною владою; політична система має монополію на здійснення влади; у рамках політичної системи виробляється політична лінія, економічна, соціальна, культурна та інші форми політики; через її інститути здійснюється політичне керівництво й управління суспільством.

Під ***політичною системою*** суспільства прийнято розуміти сукупність упорядкованих інститутів і норм, у рамках якої проходить політичне життя суспільства і здійснюється політична влада.

Політична система суспільства розглядається у широкому та вузькому розумінні: в широкому – система «матеріальних» та «нематеріальних» компонентів, пов'язаних політичними відносинами з приводу здійснення політичної влади; у вузькому – взяті у поєднанні та взаємодії державні, громадські організації, трудові колективи та інші політичні інститути, що беруть участь у здійсненні політичної влади (політична організація суспільства).

Аналіз політичної системи дає змогу розкрити її структуру. Це – внутрішня організація цілісної системи як специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що її утворюють; стійка впорядкованість елементів, закон зв'язку між елементами. До структури політичної системи входять: суб'єкти (носії) політики; політичні норми; політичні відносини, стосунки; політичні функції; політичний процес; політичний режим; політична свідомість; політична культура; політична діяльність.

Суб'єкти політики – носії політичної влади, що об'єднані у соціальні спільноти, прошарки, державні і громадські організації, політичні партії і рухи, трудові колективи та інші групи людей, а також політичні особи.

Політичні норми – правила поведінки, що регулюють політичні відносини суб'єктів політики. З одного боку, політичні норми є засобом політичної оцінки тих чи інших соціальних явищ і процесів, а з іншого – закріплюють необхідну поведінку суб'єктів політики у тих чи інших межах відповідно до конкретної політичної ситуації. До складу політичних норм включають норми права, норми політичних партій і громадських організацій, політичні звичаї і традиції, політичні принципи, моральні норми політичного життя тощо.

Політичні відносини – вид суспільних відносин, що складаються між суб'єктами політики з приводу здійснення політичної влади. Зміст політичних відносин включає також реалізацію політичних функцій, політичні процеси і політичні режими.

Політичний процес – сукупна діяльність усіх суб'єктів політичних відносин, що спрямована на формування, зміну чи перетворення, а також функціонування політичної системи суспільства.

Політичний режим – це політичний стан суспільства, що реально складається і характеризується якісними та кількісними показниками участі народу, націй, соціальних груп, окремих громадян у здійсненні політичної влади.

Політична свідомість – це система ідеологічних і психологічних елементів (ідей, теорій, поглядів, переконань, почуттів, звичок) щодо діючої чи бажаної політичної системи суспільства.

Політична культура – це знання, досвід суб'єктів політичної системи у політичній сфері діяльності, вибір варіантів поведінки, сприйняття і засвоєння системи політичних цінностей.

Політична діяльність – сукупність певних дій та вчинків її учасників. Політична діяльність являє собою вид суспільної діяльності суб'єктів політики у сфері політичного життя, що ґрунтується на врахуванні політичних інтересів, мобілізації політичної волі та здійснюється з метою досягнення політичних цілей.

Політична діяльність виявляється у різних видах: стихійна чи організована; політично усвідомлена чи спонтанна; цілеспрямована чи хаотична; проста чи складна; традиційна і така, що втілюється у нових формах; законна чи незаконна; активна чи пасивна.

Політична система складається з підсистем, які взаємопов'язані одна з одною і забезпечують функціонування публічної влади. До них слід віднести такі підсистеми: *інституційну* (держава, партії, групи тиску тощо); *нормативну* (політичні, правові, моральні норми, звичаї, традиції, символи); *комунікативну* (форми впливу влади, суспільства й індивіда як усередині системи, так і з політичними системами інших держав); *культурну* (система цінностей, релігія, ментальність); *функціональну* (засоби і способи реалізації влади, до яких належать злагода, примус, насильство, авторитет тощо). Вона складає основу політичного режиму, діяльність якого спрямована на забезпечення функціонування, перетворення і захист механізму здійснення влади в суспільстві.

Політична система виконує певні функції. Функціями політичної системи є наступні: політичної соціалізації; реагування; регуляції; екстракційна; дистрибутивна; адаптації.

Політичні функції – основні напрями політичної діяльності політичних суб'єктів. До них належать:

1) політичне цілевизначення (вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства);

2) політична інтеграція суспільства (інтеграція всіх елементів суспільства навколо єдиних для всього народу соціально-політичних цілей і цінностей);

3) організація діяльності суспільства, спрямованості на виконання цілей, завдань політичної програми держави;

4) регулювання політичної діяльності;

5) координація окремих елементів суспільства;

6) забезпечення цілісного впливу на суспільні процеси;

7) політична комунікація складових політичної системи та ін.

Політичні організації суспільства – це система всіх державних і недержавних організацій, громадських об'єднань і трудових колективів певного суспільства. Політичну організацію суспільства ще інколи називають політичною системою суспільства у вузькому розумінні.

Законодавство України передбачає наявність двох видів таких об'єднань. Це політичні партії та громадські організації.

Політичні партії – добровільні об'єднання громадян, які є прихильниками певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, мають за мету сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах та інших політичних заходах.

Призначення політичної партії полягає у здійсненні функцій представництва інтересів різних соціальних груп, спільнот на рівні інтересів усієї соціальної цілісності, а також у активній роботі з інтеграції соціальної групи, яка входить у сферу політичних відносин.

Розрізняють такі види партій:

1. Масові політичні партії. Їх діяльність орієнтована на політичне виховання, підвищення політичної активності населення, надання цій активності якості постійності і безперервності.

2. Кадрові політичні партії. Виникають як виразники волі пануючих суспільних класів, інструмент оновлення еліт на основі кооптації в умовах обмежень на виборче право. Прагнуть до об'єднання еліт, збільшення чисельності з метою посилення

впливу на електорат для перемоги на виборах. За своєю соціальною сутністю – це партії вищих суспільних класів.

3. Правлячі партії. Це партії, які вже одержали і здійснюють владу, головним чином через своїх членів, які займають найважливіші державні посади.

4. Партії влади. Як правило, існують у державі перехідного типу. Це подекуди тимчасові об'єднання, засновані на популярності конкретних діячів, використанні певного рівня реального поділу влади у державі і прагненні політичної влади вищих менеджерів виконавчої влади.

5. Державо-патріотичні партії. Вони орієнтуються на мобілізацію представників усіх соціальних прошарків і груп на забезпечення цілісності та стабільності держави.

6. Проблемні партії. Їх сутність полягає в тому, що вони підкоряють свою програму і діяльність вирішенню будь-якого соціального завдання, вважаючи його найбільш актуальним (наприклад, екологічна партія).

7. Гротескні партії. Вбачають зміст своєї діяльності у демонстрації самобутності певної групи громадян. Вони не претендують на владу, захищають обмежене коло своїх інтересів, мають, як правило, невеликий кількісний склад.

Також до політичних організацій належать також різні громадські об'єднання. Діяльність останніх повинна бути гласною, а інформація про їх установчі документи та програми – загальнодоступною. Забороняється створення і діяльність громадських об'єднань, цілі чи дії яких спрямовані на насильницьку зміну основ конституційного устрою і порушення цілісності України, підрив безпеки держави, створення військових формувань, розпалювання соціальної, расової, національної ворожнечі.

В Україні громадські організації беруть участь у реалізації політики держави. Вони делегують своїх представників до складу ряду державних органів. Багато питань життя суспільства, його політичної системи вирішуються органами держави з урахуванням думки цих організацій чи разом з ними.

Держава як організація публічної влади в суспільстві є стрижнем політичної системи, її системоутворюючим елементом.

Саме держава юридично засновує інші політичні інститути суспільства (надає їм легальність), крім того, держава «встановлює правила гри», тобто видає правові норми, що регулюють порядок діяльності всіх політичних інститутів суспільства.

Місце і роль держави в політичній системі суспільства визначаються основними обставинами:

– виступає офіційним представником усього населення країни через представницький вищий орган законодавчої влади;

– є уособленням суверенітету народу (нації), результатом реалізації права народу на самовизначення;

– здатна забезпечити і захистити основні права людини, всіх людей, що перебувають на її території;

– покликана задовольняти загальносоціальні потреби, вирішувати загальносуспільні справи, виконувати загальносоціальні функції даного суспільства;

– має у своєму розпорядженні апарат, необхідний для виконання вказаних функцій;

– встановлює загальнообов'язкові для всіх суб'єктів суспільного життя правила поведінки – юридичні норми;

– держава володіє суверенітетом.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «політична система суспільства».

2. Які підсистеми існують щодо характеристики політичної системи суспільства?

3. Охарактеризуйте ознаки держави як центрального елемента політичної системи.

4. Що таке політична влада?

5. Які є політичні організації?

6. У чому полягає співвідношення державної і політичної влади?

ТЕМА 5. ФОРМА ДЕРЖАВИ

Ключові поняття та терміни: *форма держави, форма державного правління, форма державного устрою, форма державного режиму, республіка, монархія, федерація, конфедерація, унітарна держава, автономія, президент, парламент, тоталітаризм.*

У вітчизняній та зарубіжній літературі немає єдиного загальноприйнятого уявлення про те, що таке форма держави. Так, наприклад, у 60–70-х роках двадцятого століття традиційним для вітчизняного державознавства було розуміння форми держави як інституту, який складається з форми правління і форми державного устрою. У більш пізній період і до сьогодні в науковій літературі закріпилася думка, відповідно до якої форма держави об'єднує форму правління, форму державного устрою і форму державного режиму.

Форма правління – це порядок утворення та організації вищих органів державної влади, їх взаємозв'язок один з одним та населенням.

Ознаки форми державного правління:

1) відображає порядок формування вищих органів державної влади та їх структуру; 2) характеризує зміст принципу розподілу влади між вищими органами державної влади; 3) встановлює компетенцію вищих органів державної влади та характер взаємодії з іншими органами влади центрального та місцевого значення, а також з інститутами громадянського суспільства.

Форми державного правління розподіляються на монархічні та республіканські.

Монархія – це така форма державного правління, при якій верховна державна влада здійснюється одноособово і переходить, як правило, у спадок.

Основними ознаками класичної монархічної форми державного правління є: існування одноособового глави держави, який користується своєю владою протягом усього життя (король, імператор, шах); влада передається у спадок від попередників; монарх звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими.

Монархія існує на основі трьох принципів, а саме: безстроковості, престолонаслідування та непогрішності трону.

Усі монархії можна розподілити на необмежені (абсолютні) та обмежені (конституційні).

Ознаки абсолютної монархії:

1) монарх не обмежений конституцією і здійснює законодавчу діяльність;

2) формує уряд і здійснює керівництво ним;

3) здійснює контроль за правосуддям;

4) наявність у безпосередньому підпорядкуванні монарха постійної армії, поліції та розвиненого бюрократичного апарата.

Ця форма правління є характерною для країн Стародавнього Сходу (Єгипет, Вавилон та ін.); Росії 17–19 ст.; Франції до Революції 1789 р.

Сучасна абсолютна монархія характеризується тим, що має, як правило, конституцію і парламент, який здійснює функції консультативної ради при монарху.

Конституційна монархія – це така форма державного правління, при якій влада монарха обмежена представницьким органом. Зазвичай це обмеження визначається конституцією, затвердженою парламентом.

Як форма правління, конституційна монархія виникає в період становлення буржуазного суспільства. У сучасних умовах вона існує в таких країнах, як Англія, Швеція, Японія та ін.

Конституційна монархія розподіляється на парламентську та дуалістичну.

Парламентська монархія характеризується такими ознаками:

1) уряд формується із представників відповідної партії (партій), які одержали більшість голосів на виборах в парламент;

2) лідер партії, яка має найбільшу кількість депутатських місць, стає главою держави;

3) у законодавчій, виконавчій і судових сферах влада монарха фактично відсутня і має символічний характер;

4) законодавчі акти приймаються парламентом і формально підписуються монархом;

5) уряд несе відповідальність не перед монархом, а перед парламентом.

В умовах існування дуалістичної монархії державна влада юридично і фактично розподілена між урядом, який формується монархом, і парламентом. Уряд формується незалежно від партійного складу в парламенті і не відповідає перед ним. Монарх виражає інтереси феодалів, а парламент – інтереси буржуазії та інших верств населення (кайзерівська Німеччина в 1871–1918 рр., Туніс, Таїланд, Ефіопія та ін.).

Особливість дуалістичної монархії полягає й в тому, що монарх своїми указами регулює багато сфер суспільних відносин, а також має право відкладального вето стосовно законів, які видаються парламентом.

Слід виділити нетипові виборні монархії, які характеризуються тим, що глава держави обирається так, як у республіках. У Малайзії, наприклад, монарх обирається через кожні п'ять років Радою правителів штатів із власного складу по черзі.

Республіка – це така форма правління, при якій верховна державна влада здійснюється виборними органами, які обираються населенням на відповідний строк.

Загальні ознаки республіканської форми правління:

1) представницький характер вищих органів державної влади;

2) формування вищих органів державної влади виборним шляхом і реалізація ними владних повноважень протягом визначених законодавством строків;

3) юридична відповідальність представників державної влади (у тому числі й глави держави) за прийняті рішення;

4) можливість дострокового припинення владних повноважень представників державної влади.

Як сучасні форми республіканського правління, розглядаються президентські, парламентські та напівпрезидентські і напівпарламентські республіки.

Президентські республіки (США, Аргентина, Мексика та ін.) характеризуються зосередженням найбільшого обсягу владних повноважень у глави держави – президента.

Ознаки президентської республіки:

1) президент обирається шляхом проведення всенародних виборів;

2) президент або безпосередньо очолює виконавчу владу і формує уряд, або призначає прем'єр-міністра і затверджує представлений прем'єром склад уряду;

3) уряд несе відповідальність перед президентом і діє протягом строку президентських повноважень;

4) президент має одноособове право відставки уряду;

5) відносини між президентом та парламентом будуються на основі принципу розподілу влади і системи стримувань і противаг.

Парламентські республіки (Італія, ФРН, Греція) характеризуються зосередженням найбільших владних повноважень у парламенту.

Ознаки парламентської республіки:

1) президент обирається з числа членів парламенту або спеціальною парламентською комісією;

2) уряд формується із членів парламенту й очолюється лідером партії парламентської більшості;

3) уряд несе відповідальність перед парламентом і діє протягом строку повноважень парламенту;

4) у разі оголошення «недовіри уряду» з боку парламенту президент зобов'язаний прийняти рішення про відставку уряду;

5) президент не має реальної влади і практично весь обсяг виконавчої влади здійснює прем'єр-міністр та уряд.

Основні ознаки змішаної республіки:

1) всенародні вибори президента;

2) президент призначає і розпускає кабінет міністрів;

3) уряд повинен користуватися довірою парламенту;

4) президент має право розпустити парламент або його нижню палату.

Змішана республіка є характерною для України, Російської Федерації, Франції та інших країн.

Залежно від того, хто призначає главу уряду, існує два різновиди змішаних республік, а саме: президентсько-парламентська та парламентсько-президентська.

Для президентсько-парламентської республіки характерним є:

1) повноваження щодо звільнення членів уряду надаються як президенту, так і парламенту;

2) після відставки уряду його склад формується президентом;

3) прем'єр-міністр може бути відправленим у відставку.

Ознаки парламентсько-президентської республіки:

1) повноваження щодо звільнення членів уряду належить виключно парламенту;

2) після відставки уряду його склад формується парламентом;

3) президент не має права відправити у відставку прем'єр-міністра.

Форма державного устрою – це спосіб територіальної організації влади в державі, співвідношення між державою в цілому і її складовими територіальними одиницями.

Ознаки форми державного устрою:

1) виражає порядок поділу держави на окремі територіальні частини;

2) відображає правове становище окремих територіальних частин і характеризує взаємовідносини між центральними, регіональними і місцевими органами влади;

3) показує, в якій саме державній формі виражаються інтереси кожної нації, яка проживає на території цієї держави.

Форма державного устрою характеризує національну та адміністративно-територіальну будову держави, розкриває характер взаємовідносин між територіальними утвореннями.

За формою територіального устрою розрізняють: унітарну державу, регіоналістичну державу, федерацію, імперію та державоподібні і міждержавні об'єднання (конфедерація, унія, співдружність держав).

Домінуючою в усьому світі формою державного устрою є унітарна держава (Україна, Франція, Греція, Норвегія, Білорусія та ін.).

Унітарна держава – це єдина держава, частинами якої є адміністративно-територіальні одиниці, що не володіють суверенними правами.

Ознаки унітарної держави:

1)єдина конституція, норми якої поширюються на всю територію держави;

2)єдина система вищих органів державної влади;

3)єдина система законодавства;

4)єдине громадянство;

5)територія унітарної держави поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (області, провінції, райони, округи тощо).

Існує два різновиди унітарних держав – це *проста і складна.*

Проста унітарна держава характеризується тим, що її територія розподіляється виключно на адміністративно-територіальні одиниці.

Складна унітарна держава має у своєму складі автономні утворення, створення яких пов'язано з особливостями культури, історії, традицій, побуту населення, що в них проживає.

Так, Україна має у своєму складі Автономну Республіку Крим.

Регіоналістична держава характеризується тим, що вся її територія складається з автономних утворень (Іспанія, Італія, Шрі-Ланка).

Розглядаючи автономії, доцільно зазначити, що вони можуть бути: територіальними, побутово-географічними, етнічними, змішаними.

Ознаками регіоналістичної держави є те, що:

1) автономні утворення не мають своїх конституцій, але в конституціях зазначених держав за ними закріплюються певні повноваження;

2) для реалізації своїх повноважень автономії можуть приймати відповідні нормативно-правові акти;

3) автономії діють на підставі певних статутів, які затверджуються загальнодержавним парламентом;

4) на території автономії діють місцеві органи представницької та виконавчої влади, а також представники центру – губернатори, комісари тощо.

Федеративна держава – це союзна держава, частинами якої є державні утворення, права яких розширені аж до права суверенітету (США, Росія, Мексика, ФРН та ін.).

Ознаки:

1) наявність конституції федерації та конституцій суб'єктів федерації;

2) територія федерації складається з територій суб'єктів федерації, які мають власний адміністративно-територіальний поділ;

3) у більшості федерацій існує єдине союзне громадянство і громадянство суб'єктів федерації;

4) наявність двопалатного федерального парламенту;

5) у міжнародних відносинах може виступати як федерація в цілому, так і кожний з її суб'єктів;

6) у федерації діє законодавство федерації і законодавство суб'єктів федерації, яке не повинно суперечити федеральному;

7) у конституціях більшості федерацій світу не передбачено право сецесії – право виходу зі складу федерації.

Розрізняють національні, політико-територіальні, національно територіальні, договірні, конституційні, договірно-конституційні, централізовані та відносно централізовані федерації.

Імперія – це велика багатонаціональна держава, створена шляхом насильницького приєднання раніше незалежних держав або частин інших держав, яка була поширена в минулому (Вавилон, Персія, Рим, Російська, Іспанська імперії та ін.).

Основні ознаки імперії:

1) централізована система державних органів;

2) представники імперського уряду на місцях мали необмежену владу;

3) правове становище населення імперії характеризується дискримінацією щодо представників непанівної нації;

4) агресивність та експансіонізм імперій (захоплення територій, людей та матеріальних багатств інших країн за допомогою сили;

5) пануюча роль держави в усіх сферах суспільного життя;

6) розвиток військового та карно-поліцейського апарату, який використовується для зовнішньої експансії та захоплення чужих земель і ресурсів, а карно-поліцейський – для внутрішніх політичних і національних чисток.

Імперії припинили своє існування в результаті визвольної боротьби пригноблених народів.

До складної форми державного устрою досить часто відносять конфедерацію, яка є своєрідною перехідною формою територіального устрою, поєднуючи в собі ознаки єдиної держави, так і ознаки союзу суверенних держав.

Конфедерація – це союз суверенних держав, який створюється для досягнення певних цілей (економічного, воєнного або іншого характеру).

Конфедерації виникають тоді, коли перед певними державами постає одна й та сама проблема, розв'язати яку власними силами кожна з них не в змозі. Таким шляхом, наприклад, була створена конфедерація штатів Північної Америки, яка потім переросла в державу США.

Ознаки, які дають можливість віднести конфедерацію до єдиної держави:

1)наявність спільних для всієї конфедерації функцій, які здійснюються як у внутрішній, так і в зовнішній сфері;

2)наявність єдиного правового поля;

3) наявність конфедеративних органів влади і конфедеративної системи законодавства;

4) наявність єдиної грошової одиниці;

5) наявність єдиної мови міждержавного спілкування;

6) наявність єдиних збройних сил під спільним командуванням.

Ознаки конфедерації, які характерні для союзу суверенних держав:

1) збереження національної валюти, національного громадянства, державної мови, територіальної відокремленості;

2) нормативно-правові акти, які прийняті конфедеративними органами, набувають юридичної сили в суб'єктах конфедерації лише у випадку їх ратифікації національним парламентом;

3) суб'єкти конфедерації мають право визнання акта таким, що втратив юридичну силу, який прийнятий на рівні конфедерації;

4) право на односторонній вихід зі складу конфедерації.

Після вирішення завдань, що були поставлені перед конфедерацією, вона трансформується в більш стабільні форми державного устрою (унітарну або федеративну державу) або розпадається на суверенні держави.

Конфедерацію слід відрізняти від коаліцій, які є союзами самостійних держав, що створюються з метою оборони або ведення наступаючих дій (антигітлерівська коаліція періоду Другої світової війни).

У минулому мала значне поширення така специфічна форма державного устрою, як унія.

Унія – це об'єднання декількох монархічних держав, очолюваних єдиним монархом. Найвідомішим прикладом є унія між Королівством польським і Великим князівством литовським, в результаті якої була утворена Річ Посполита.

Відмінності між унією та конфедерацією: 1) конфедерація складається як з республік, так і монархій, а унія завжди об'єднує лише монархії; 2) конфедерацію засновують договором між державами, а унія виникає в силу належності одному монарху права на престол у двох і більше державах; 3) укладення договору між членами унії не є обов'язковою умовою її існування.

Державний режим – це сукупність способів та методів здійснення влади державою. Державний режим є важливою складовою частиною політичного режиму, який існує в суспільстві. Політичний режим включає в себе не лише методи здійснення державної влади, але й різноманітні способи діяльності політичних партій, рухів, союзів тощо.

Ознаки державного режиму: відображає порядок взаємодії держави і суспільства, держави і особи; характеризує стан співвідношення правових та організаційних засобів здійснення

державної влади; встановлює сукупність методів щодо підтримання режиму законності в державі.

Він є важливою складовою частиною політичного режиму, який існує в суспільстві.

Політичний режим – поняття більш широке, тому що воно включає в себе не лише методи державного володарювання, але й характерні способи діяльності недержавних політичних організацій (партій, рухів, клубів, союзів).

У юридичній науці розрізняють два основних типи політичних режимів: *демократичний та антидемократичний.*

Демократичний політичний режим характеризується такими основними ознаками:

1) основним джерелом влади в державі є народ;

2) формування та вільний розвиток громадянського суспільства;

3)реальна гарантованість особистих прав і свобод громадянина, його можливість виражати власну думку щодо політики держави;

4)демократичний режим створює ефективні механізми прямого впливу населення країни на характер державної влади;

5)у демократичній державі особа захищена від свавілля, беззаконня, оскільки її права перебувають під постійною охороною органів правосуддя;

6)при демократичному режимі однаково враховуються інтереси більшості й меншості, національні особливості населення;

7)основним принципом діяльності демократичної держави є плюралізм;

8)основою демократичного політичного режиму є правові закони, які виражають об'єктивні потреби розвитку особи та суспільства.

Різновидами демократичного режиму є: *ліберально-демократичний*, який має на меті реалізацію прав та свобод громадян на основі гуманістичних принципів здійснення державної влади; *консервативно-демократичний* – базується на дотриманні традиційних правових цінностей управління, які формувалися протягом тривалого історичного періоду; *радикально-демократичний* –

запроваджує нові правові форми здійснення державної влади, які мають на меті підвищення її ефективності.

У процесі характеристики антидемократичних режимів розрізняють тоталітарні та авторитарні політичні режими.

До системи ознак тоталітарного політичного режиму слід віднести:

1) в умовах тоталітарного режиму держава повністю підпорядковує собі суспільство, здійснюючи тотальний контроль над ним;

2) в основі тоталітарного режиму лежить єдина державна ідеологія, яка насильницьким шляхом нав'язується всьому суспільству;

3) управління економікою здійснюється за допомогою адміністративно-командної системи, передбачається практично повна монополія держави щодо планування та керівництва процесом економічного розвитку;

4) державна діяльність має яскраво виражений примусовий характер, здійснюється мілітаризація суспільного життя;

5) як методи державного управління широко використовуються адміністративний і судовий тиск, а в ряді випадків – відкриті державні репресії;

6) відсутність правової державності та громадянського суспільства, усунення плюралізму;

7) централізація державної влади на чолі з диктатором, який є лідером харизматичного типу (А. Гітлер, Й. Сталін, Б. Муссоліні, Мао Цзедун);

8) панування принципу «заборонено все, що прямо не дозволено владою».

Різновидами тоталітарного режиму є: расистський, сутність якого полягає в тому, що в його межах проводиться політика обмеження прав і свобод людини за расовою ознакою (підтримується політика панування відповідної расової групи); *фашистський* – характеризується необмеженою владою на чолі з харизматичним лідером; *військово-диктаторський* – здобуття влади відбувається шляхом державного перевороту за допомогою збройних сил. Як своєрідна перехідна форма між демократичним

і тоталітарним режимом розглядається авторитарний політичний режим. Він може трансформуватися як у демократію, так і в тоталітаризм.

Авторитарний політичний режим характеризується тим, що державна влада здійснюється конкретною особою (партією, елітною групою тощо).

Основні ознаки авторитарного політичного режиму: зосередження всієї повноти владних повноважень у руках обмеженого кола осіб (елітної групи, диктатури, хунти тощо); ігнорування принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову; юридична безвідповідальність владних структур за рішення, що приймаються; запровадження в регулятивно-управлінський механізм двох систем соціально-правового впливу: корпоративної та публічної (нормативно-правової). За допомогою першої регулюються взаємовідносини серед представників владної еліти, а друга необхідна для забезпечення регулювання суспільних відносин серед підвладних; допускається відносна свобода в сфері економічних відносин (існування приватної власності, приватного підприємництва, конкуренція державного і приватного економічних секторів тощо); відсутність гарантій безпеки громадянина у взаємовідносинах з державою; жорсткий державний диктат в ідейно-політичній сфері, неприпустимість існування політичної опозиції; можливість використання протиправних методів впливу (адміністративне та судове свавілля, політичний терор).

Різновидами авторитарного режиму є такі: революційний – влада досить часто здійснюється в не правових формах і спрямована на зміну напрямів суспільно-політичного розвитку; *стабілізаційний* – спрямований на збереження існуючого суспільно-політичного ладу; *модернізаційний* – характеризується удосконаленням існуючого суспільно-політичного ладу шляхом виходу за межі права.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «форми держави» та вкажіть структурні елементи.
2. Характеристика форми державного правління.

3. Які характерні ознаки властиві монархії?

4. Охарактеризуйте існуючі види монархії.

5. Ознаки республіки як різновиду форми правління.

6. У чому полягають особливості президентської, парламентської та змішаної республіки?

7. Дайте визначення поняття «форма державного устрою» та охарактеризуйте її різновиди.

8. Як визначається поняття «державний режим» та які його різновиди?

ТЕМА 6. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Ключові поняття та терміни: *функції держави, завдання держави, мета держави: внутрішні, зовнішні, постійні, тимчасові, основні, похідні. Форми і методи здійснення функцій держави.*

Основні напрями діяльності держави, в яких знаходять своє вираження її сутність, завдання і цілі, називають *функціями держави.* У вітчизняних і зарубіжних наукових джерелах зустрічаються різні варіанти визначення і характеристики функцій держави.

Найбільш суттєвими ознаками функцій держави є:

1) функції держави виражають і предметно конкретизують соціальну і політико-правову сутність держави;

2) у функціях втілюється і розкривається роль держави як суб'єкта політичної системи, реалізується різнобічна практична державна діяльність усередині країни і на міжнародній арені;

3) функції держави охоплюють її діяльність у цілому (на відміну від функцій окремих державних і недержавних органів).

4) загальнообов'язковий характер функцій держави закріплюється в понятті державного суверенітету, що витікає з прерогативи державної влади щодо інших різновидів влади;

5) функції держави мають комплексний характер.

На зміст функцій держави впливають особливості й закономірності історичного розвитку, динаміка соціально-економічних, політичних і духовних перетворень у житті суспільства. Функції держави не можна ототожнювати з метою та завданнями держави.

Мета держави – це те, до чого прагне держава, здійснюючи свою діяльність.

Завдання держави доцільно розглядати як засоби досягнення мети.

Розрізняють стратегічні та тактичні завдання. *Стратегічні завдання* – це завдання-ідеали, які є кінцевим результатом розвитку держави, а *тактичні завдання* – це завдання-засоби, що діють протягом певного історичного проміжку часу.

Стратегічні завдання за сферами дії розподіляють на такі різновиди: політичні, які відповідають за організацію та функціонування політико-правової сфери; *економічні* – стосуються організації господарського життя країни; *соціальні* – характеризують становище соціальних груп; *національні* – аналізують взаємовідносини націй та народностей всередині країни; *міжнародні* – висвітлюють зв'язки держави з іншими країнами; *ідеологічні* – вирішують питання ідейних позицій, які властиві для держави.

Тактичними завданнями держави є: деструктивні завдання, які спрямовані на усунення старого суспільства; *конструктивні* – спрямовані на створення нових суспільних відносин, нового суспільства; *стабілізуючі,* які передбачають збереження існуючих суспільних відносин та досягнення їх стійкого стану.

Звідси слідує, що мета та завдання держави визначають її функції.

Вся функціональна діяльність держави направлена на досягнення глобальної мети: забезпечення виживання людини як біологічного і соціального виду.

Таким чином, ***функції держави*** – це основні напрями діяльності, в яких виражається і конкретизується її класова або загальносоціальна сутність, виражаються потреби та інтереси на відповідному етапі розвитку.

У зв'язку з тим, що держава здійснює цілий ряд функцій, виникає необхідність їх наукової класифікації. В юридичні літературі обґрунтовуються різні підходи до проблеми класифікації функцій держави.

Найбільш часто зустрічаються спроби класифікувати функції держави залежно від того, в якій сфері – внутрішньодержавній

або міжнародній – вони здійснюються. Згідно з даним критерієм функції поділяються на внутрішні і зовнішні.

Внутрішні функції держави – це напрями діяльності держави, що здійснюються в межах її території, в яких знаходить своє вираження її внутрішня політика.

Основні внутрішні функції держави:

1) політична функція характеризується тим, що включає напрями державної діяльності із забезпечення непорушності державного ладу організації і функціонування органів державної влади;

2) економічна функція, що містить характеристику місця і ролі держави в системі економічного розвитку, визначаючи межі втручання держави в процес управління економікою;

3) соціальна – гарантування соціальної безпеки громадян, створення умов для реалізації їх права на працю, достатній життєвий рівень, зняття та пом'якшення соціальних протиріч шляхом гуманної та справедливої соціальної політики;

4) екологічна – охорона і забезпечення раціонального використання природних ресурсів; забезпечення екологічної безпеки суспільства;

5) культурна – забезпечення консолідації нації, формування загальної для всієї країни культури і сприяння розвитку культури всіх народів, що проживають на території держави; охорона культурної спадщини;

6) правоохоронна – контроль за неухильним дотриманням Конституції і законів, встановлення і притягнення до юридичної відповідальності винних у їх порушеннях.

Зовнішні функції – діяльність держави, що здійснюється за межами її території, у взаємовідносинах з іншими державами та міжнародними організаціями, в яких знаходить своє втілення зовнішня політика держави. При цьому слід виділити функцію захисту державного суверенітету і функцію міждержавної співпраці.

Основні зовнішні функції держави:

1) оборона держави, яка полягає у захисті економічними, дипломатичними та воєнними засобами її суверенітету і території;

2) зовнішньоекономічна – встановлення і здійснення торгово-економічних відносин з іноземними державами та їх об'єднаннями;

3) дипломатична – встановлення і підтримання дипломатичних відносин з іноземними державами;

4) гуманітарна – встановлення і розвиток культурних зв'язків з іншими державами;

5) інформаційна – участь у розвитку світового інформаційного простору з метою забезпечення вільного обміну інформацією;

6) підтримка міжнародного миру та світового правопорядку – запобігання виникненню міжнаціональних і міждержавних конфліктів та участь у їх урегулюванні; боротьба з міжнародним тероризмом.

Розглядаючи діяльність держави, спрямовану на захист державного суверенітету, слід зазначити, що, перш за все, це захист суверенітету, шляхом протидії зовнішнім спробам порушити територіальну цілісність, політичну або економічну самостійність держави.

Функція міжнародної співпраці розглядається як процес договірних відносин між державами з метою отримання певних, позитивних результатів. На договірних відносинах ґрунтуються економічні, політичні, соціально-культурні, військові, спортивні зв'язки. Важливою особливістю реалізації такого виду функцій держави є участь в інтеграційному процесі держав.

Залежно від часу здійснення виділяють постійні і тимчасові функції держави.

Постійні функції держави не обмежені в часі і, як правило, здійснюються державою протягом усього періоду свого існування. До постійних функцій відносять функції міжнародної співпраці і захисту державного суверенітету, оборони держави, охорони правопорядку тощо.

Тимчасові функції здійснюються державою впродовж певного періоду.

Ряд авторів як критерій класифікації функцій держави виділяють принцип соціально-політичної значущості, за цією ознакою розрізняються *основні і похідні функції.*

Основні функції – це найбільш загальні, найважливіші напрями діяльності держави щодо здійснення корінних стратегічних цілей і завдань, що стоять перед нею в певний історичний період.

Похідні функції розглядаються як структурні частини основних функцій і, внаслідок цього, є більш вузькими і конкретними напрямами державної діяльності.

Від функцій держави слід відмежовувати функції державних органів. Останні характеризують діяльність, спрямовану на досягнення тих же цілей і завдань, що стоять перед державою в цілому. Проте, будучи лише частиною державного механізму, вони не в змозі повністю вирішити проблеми, що виникають.

Розрізняють правові і організаційні форми реалізації функцій держави. У правових формах відображаються зв'язок держави і права, обов'язок держави діяти при виконанні своїх функцій на основі права і в межах закону. Зазвичай виділяють три правові форми здійснення функцій держави – *правотворчу, правозастосовну і правоохоронну.*

Правотворча діяльність – це підготовка і видання нормативно-правових актів, без яких реалізація інших функцій держави практично неможлива.

Від ***правозастосовної діяльності*** залежить, чи будуть закони й інші нормативні акти реалізовані або вони залишаться лише побажанням законодавця. Це повсякденна робота щодо вирішення різноманітних питань управлінського характеру.

Правоохоронна діяльність – це діяльність держави з охорони правопорядку, що включає вживання заходів із попередження правопорушень, вирішення юридичних конфліктів, залучення до юридичної відповідальності тощо.

Організаційні форми охоплюють великий обсяг організаційно-підготовчої роботи в процесі здійснення функцій держави. Така діяльність є необхідною для реалізації функцій держави. Разом з тим вона не пов'язана з юридично значущими діями, що спричиняють за собою правові наслідки. Це, наприклад, підготовча робота зі збору, оформлення і вивчення різної інформації при вирішенні юридичної справи, ознайомлення з листами і заявами громадян тощо.

Так, до *організаційних форм належать:*

– *організаційно-регламентуюча* – оперативна повсякденна організаційна робота, спрямована на вирішення конкретних

завдань, техніко-організаційне забезпечення функціонування різних ланок державного механізму;

– *організаційно-господарська* – поточна господарська робота з матеріального забезпечення виконання різних державних функцій;

– *організаційно-ідеологічна* – повсякденна роз'яснювальна, виховна робота, спрямована на ідеологічне забезпечення виконання тих чи інших функцій держави.

Методи здійснення функцій держави достатньо багатоманітні. Так, виконуючи охоронну функцію, держава використовує методи переконання і примусу, для реалізації економічної функції необхідний цілий набір економічних методів – прогнозування, планування, пільгове кредитування і інвестування, державні субсидії, захист споживачів тощо.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «функції держави» та зазначте, в чому проявляються співвідношення між функціями, завданнями і метою держави.
2. За якими критеріями відбувається класифікація функцій держави?
3. Які характерні особливості функцій держави в сучасних умовах розвитку України ?
4. Вкажіть на форми і методи здійснення функцій держави.

ТЕМА 7. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

Ключові поняття та терміни: *поняття, ознаки і структура механізму держави; державний апарат: поняття, ознаки, механізм формування і функціонування; державний орган: поняття, принципи формування і функціонування, класифікація.*

Розглядаючи державу як специфічну соціально-політичну організацію, що виникає на певному етапі суспільного розвитку з метою захисту інтересів суспільства, забезпечення умов, що сприяють стабільному розвитку людської цивілізації, необхідно

звернути увагу на те, що державна діяльність носить не стихійний, а цілеспрямований характер. При цьому різні напрями державної діяльності (функції держави) реалізуються численними державними органами, що наділені владними повноваженнями, а також організаціями, які не володіють ними, однак допомагають державі вирішувати поставлені перед нею завдання і в сукупності утворюють державний механізм.

Таким чином, ***механізм держави*** – це система всіх державних організацій, які здійснюють її завдання і реалізують відповідні функції.

Механізм держави характеризується такими ознаками: між елементами цієї системи, кожний з яких має певну сферу діяльності і компетенцію, існують чітко визначені зв'язки; відносини між елементами цієї системи мають ієрархічний характер, що передбачає обов'язковість виконання рішень вищих елементів нижчими; елементи системи пов'язані між собою єдиними принципами побудови та єдиними принципами функціонування; базується на державній формі власності; має організаційні і матеріальні засоби примусу.

Структурно механізм держави складається з трьох рівнів. *Перший рівень* становлять державні підприємства, установи та організації, які забезпечують реалізацію економічних і соціальних функцій держави. Їх основним призначенням є створення необхідних економічних умов функціонування держави та суспільства.

Державні підприємства являють собою самостійні господарські організації, створені і зареєстровані у встановленому законом порядку для здійснення господарської діяльності з метою задоволення суспільних потреб у товарі (продукції, роботах, послугах) і одержання прибутку, які діють на підставі статуту, користуються правами і виконують обов'язки щодо своєї діяльності, є юридичними особами, мають самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки в банку.

Державні підприємства – це вид державних організацій, які безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального виробництва.

Державні установи та організації забезпечують невиробничу діяльність у сфері освіти, культури, виховання, науки, охорони здоров'я, соціального забезпечення. Як правило, вони не є прибутковими і функціонують за рахунок коштів державного бюджету, ***державні установи*** – це такі державні організації, які здійснюють завдання та реалізують функції держави у сфері нематеріального виробництва.

Другий рівень механізму держави складають органи держави. Це особлива частина державного механізму, що забезпечує виконання владних повноважень. Система таких органів утворює поняття «апарат держави».

Третій рівень становлять структури спеціального призначення. Це контрольно-наглядові органи, збройні сили, поліція, спецслужби, органи виконання кримінальних покарань. Вони фінансуються з бюджету, створюються органами держави, їм підпорядковуються та забезпечують реалізацію правоохоронних, контрольно-наглядових і каральних функцій. Саме ці органи забезпечують захист суверенітету держави, її територіальної цілісності та недоторканності, охорону прав і свобод громадян, дотримання вимог закону та покарання винних у порушенні нормативних вимог осіб.

Поза і без державного механізму немає і не може бути держави. Поняття «державний механізм» тісно пов'язане з категорією «апарат держави». У вітчизняній юридичній науці ці поняття, як правило, ототожнюються. Разом з тим у процесі реалізації функцій держави беруть участь різні організації (зокрема і недержавного характеру), до яких можна віднести органи місцевого самоврядування, політичні партії тощо.

Поняття державного апарату, у зв'язку з цим, представляється більш вузьким, оскільки в нього включаються тільки спеціально створювані для управлінської діяльності державні органи, які не в змозі вирішити весь комплекс проблемних питань, що стоять перед державою на відповідному етапі її розвитку.

Державний апарат є сукупністю органів і посадовців, за допомогою яких здійснюються управлінські функції держави.

Діяльність державного апарату направлена на розробку і ухвалення загальнообов'язкових правил поведінки (юридичних норм), застосування їх у процесі соціально-політичної регуляції, забезпечення ефективності системи юридичних гарантій і санкцій.

Ознаки державного апарату:

1) формується по волі держави з метою реалізації цілей і завдань, що стоять перед державою;

2) форми діяльності державного апарату в цілому і кожного з його елементів детально регламентуються приписами нормативно-правових актів;

3) від імені держави розробляє, приймає, наділяє юридичною силою правила поведінки загальнозначущого, загальнообов'язкового характеру;

4) в основі формування і функціонування державного апарату лежить професійний принцип (співробітники державного апарату здійснюють свої повноваження на професійній основі і не займаються іншою діяльністю, крім управлінської);

5) державний апарат включає органи державної влади і матеріальні придатки (армію, поліцію, податкову і митну службу), необхідні для забезпечення реалізації державно-владних повноважень;

6) має монополію на державний примус.

Формування державного апарату здійснюється шляхом створення органів державної влади, діяльність яких безпосередньо пов'язана з реалізацією функцій держави. На сьогодні найпоширенішими способами заміщення управлінських посад є вибори і призначення. Як правило, обираються депутати законодавчих зборів і глави держав – президенти (при республіканській формі правління), проте у ряді випадків передбачається виборний порядок заміщення посади монарха.

Призначення, на відміну від виборів, здійснюється не всіма дієздатними громадянами, а індивідуальними або колективними органами. Якщо рішення ухвалюється колегіальним органом, то стосовно кандидата на посаду проводиться голосування.

Основними принципами функціонування державного апарату є: демократизм; законність; розподіл влади; поєднання виборності і призначувальності; гуманізм; поєднання переконання і примусу; гласність; урахування громадської думки; науковість; професійна компетентність посадових осіб тощо.

Державний орган – це самостійна, структурно відособлена ланка державного апарату, яка створюється державою в цілях здійснення певного виду державної діяльності, наділяється для цього відповідною компетенцією і спирається в процесі реалізації своїх повноважень на організаційну, матеріальну і примусову силу держави.

Характеризуючи специфічні ознаки, що відрізняють державні підприємства і державні установи від органів держави, доцільно зазначити таке:

1) державні підприємства та державні установи не мають державно-владних повноважень;

2) створюють матеріальні чи духовні блага;

3) мають чітко визначене коло повноважень (функції управлінського характеру здійснюються адміністрацією підприємств і установ винятково в сфері своєї діяльності);

4) мають специфічну організаційну структуру і являють собою організовані державою трудові колективи робітників та службовців на чолі з відповідним керівником;

5) мають власний статут своєї діяльності, який не повинен суперечити діючому законодавству;

6) утримуються не лише за рахунок коштів державного бюджету.

Що стосується державного апарату, то його структура у загальній формі може бути представлена таким чином:

1) *органи законодавчої влади* – «первинні» органи державної влади в буквальному розумінні цього слова;

2) *органи виконавчої влади* – виконавчо-розпорядчі органи, які здійснюють повсякденну оперативну роботу щодо державного управління суспільними процесами в інтересах суспільства: вони мають допоміжні державні установи (апарат управління, тобто організаційний і матеріальний апарат підготовки, прийняття і реалізації актів управління);

3) *органи судової влади* – органи, що вирішують спори про право, які виникають у таких сферах суспільного життя, як правотворчість (Конституційний Суд); підприємницька діяльність та управління (господарські суди); правовідносини громадян між собою та з юридичними особами, а також у разі вчинення громадянами злочинів, спори, які виникають у сфері міжнародної торгівлі (міжнародні комерційні, апеляційні);

4) *правоохоронні органи* – державні органи, спеціально уповноважені здійснювати контроль і нагляд за додержанням Конституції, законів та інших нормативно-правових актів, забезпечувати правопорядок, застосовувати заходи державного примусу до правопорушників.

Законодавчі органи спрямовують свою діяльність на забезпечення народовладдя і є залежними від волі виборців. Це – делегована колегіальна влада, якій народ передає частину повноважень, рішення у межах якої приймаються після обговорення відповідного питання шляхом голосування.

Органи виконавчої влади є самостійною частиною державного апарату. Вони характеризуються такими загальними ознаками, що визначають не лише їх своєрідність, а й відносну самостійність:

– виконавча влада здійснюється урядом, який у різних країнах має неоднакову назву (Рада міністрів у Італії, Адміністрація президента у США, Уряд в Росії, Кабінет Міністрів в Україні, Федеративна рада – у Швейцарії, Кабінет – у Японії);

– основною функцією виконавчої влади є виконання законів шляхом конкретизації їх положень у підзаконних актах та їх реалізації;

– органи виконавчої влади приймають підзаконні нормативно-правові акти на основі і відповідно до законів;

– органи виконавчої влади є підзвітними представницьким органам влади;

– вони є системою органів, які перебувають у ієрархічному підпорядкуванні (в Україні цю систему складають вищі, відомчі та місцеві органи виконавчої влади);

– виконавча влада передбачає чітку організацію державно-службових відносин, підпорядкованість та відповідальність;

– важливим напрямом діяльності виконавчих органів є здійснення розпорядчих повноважень із визначення внутрішньої структури органів виконавчої влади;

– виконавчі органи функціонують за принципами подвійного підпорядкування – органу, що їх створив, та вищому в порядку підлеглості органу і субординації;

– органи виконавчої влади приймають індивідуальні акти, що конкретизують загальні норми до певного випадку чи суб'єктів та поширюються на управлінську сферу;

– універсальний і предметний характер виконавчої влади забезпечує можливість безперервної діяльності цих органів на всій території держави та їх спирання на людські, матеріальні й фінансові ресурси та використання системи службових заохочень і просувань по службі;

– наявність у виконавчих органів права на видання актів делегованого законодавства та права законодавчої ініціативи;

– наявність у системі виконавчих структур місцевих органів влади, які формуються шляхом призначення центром або ж обираються органами місцевого самоврядування.

Незалежною структурною частиною апарату держави є *судові органи.* Найважливіше їх завдання – розгляд та вирішення правових спорів, забезпечення балансу свободи у суспільстві та обов'язку виконання законів. Будучи самостійним елементом апарату держави, судові органи характеризуються головними особливостями, які полягають у такому:

– основною функцією діяльності судової влади є здійснення правосуддя;

– виключність повноважень суду, що полягає у неможливості інших суб'єктів здійснювати правосуддя;

– незалежність органів судової влади від інших державних структур та їх підпорядкованість виключно закону;

– діяльність судових органів здійснюється у особливій формі розгляду і вирішення цивільних, адміністративних, господарських та кримінальних справ у судових засіданнях;

– діяльність судових органів здійснюється відповідно до вимог суворого дотримання визначеної процесуальним законодавством процедури розгляду справ та винесення рішень;

– основними принципами діяльності судової влади є рівність прав громадян на судовий захист; гласність, змагальність, обов'язковість рішень;

– результатом розгляду справ судовими органами є винесення індивідуального акта, що має форму рішення, вироку, постанови чи ухвали та вміщає індивідуально-владне обов'язкове веління;

– можливість оскарження прийнятих рішень зацікавленими особами;

– захист прав і свобод людини та громадянина;

– акти, що є результатом розгляду справ, приймаються судовими органами від імені держави;

– повноваження у сфері правосуддя реалізуються одноособово суддею чи судовою комісією у межах судової процедури;

– у країнах загального права (Канада, Англія, США) суд здійснює не лише правосуддя, а й має правотворчі повноваження;

– наявність спеціального статусу суддів, що забезпечує їх незалежність та можливість прийняття рішень лише на основі закону;

– призначенням судової влади є стримання інших гілок влади у межах конституційної законності та права шляхом здійснення конституційного нагляду і судового контролю;

– судові органи мають системний характер, тобто складаються з органів, що діють у сфері конституційної, загальної, господарської та адміністративної юстиції.

Виступаючи як суб'єкти соціально-правових відносин, державні органи характеризуються як юридичні особи публічно-правового характеру. Їх існування не залежить від волі і бажання індивідуальних осіб, які формують ті або інші державні органи (наприклад, призначення або відставка членів уряду не впливає на процес існування самого уряду як органу держави). При цьому, будучи складовими частинами одного і того ж державного апарату, державні органи відрізняються один від одного порядком свого

утворення, видами державної діяльності, характером і об'ємом компетенції тощо.

Критерії класифікації державних органів.

За місцем у системі державного апарату: первинні – створюються шляхом прямого волевиявлення народу (Верховна Рада України, Президент); *вторинні* – органи, які створюються первинними органами і їм підзвітні (Кабінет Міністрів України, судові органи).

За способом утворення: виборні – обираються громадянами або іншими суб'єктами; *призначувані* – призначаються іншими органами держави; *успадковані.*

За характером і змістом державно-владної діяльності: органи законодавчої влади; органи виконавчої влади; органи судової влади; контрольно-наглядові органи.

За територією, на яку поширюються їхні повноваження: загальнодержавні (вищі або центральні) – повноваження яких поширюються на всю територію держави; *місцеві* (локальні) – повноваження яких поширюються на певну частину території держави.

За персональним складом: *одноособові* – складаються з однієї особи (Президент України); *колегіальні* – складаються з ряду осіб (Верховна Рада України).

За часом функціонування: постійні – створюються на невизначений строк (суди, міністерства); *тимчасові* – створюються на певний строк (комісії тощо).

Взаємодія механізму держави з органами місцевого самоврядування сприяє розширенню демократичної основи державної влади, а реалізація конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами перш за все пов'язується з їх діяльністю в органах самоврядування. Закон допускає можливість наділення органів місцевого самоврядування певними державними повноваженнями.

Місцеве самоврядування є особливим видом управління, що забезпечує реалізацію права територіальних спільнот самостійно вирішувати питання місцевого значення, виходячи з інтересів громадян та ґрунтуючись на положеннях закону.

До представницьких органів місцевого самоврядування Конституція України відносить сільські, селищні і міські ради та їх виконавчі комітети; обласні та районні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

У процесі здійснення повноважень органи держави і органи місцевого самоврядування взаємодіють, ґрунтуючись на наявності спільних та особливих рис, адже вони функціонують у межах держави та суспільства, взаємодіють і забезпечують громадянам можливості реалізувати надані їм права.

Питання для самоконтролю

1. Що є механізмом держави?
2. Охарактеризуйте структурні елементи механізму держави.
3. Дайте визначення поняття «державний орган» та вкажіть на ознаки, які йому властиві.
4. За якими критеріями здійснюється класифікація органів держави?
5. Охарактеризуйте принципи функціонування державного апарату.
6. Визначте роль і місце органів фіскальної служби у механізмі держави.

ТЕМА 8. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

Ключові поняття та терміни: *держава, призначення держави, сутність держави, правова держава, соціальна держава, держава загального благоденства тощо.*

Однозначного підходу до розуміння держави сьогодні не вироблено. Наукові розробки теорії держави тривають, суперечки про її природу продовжуються і сьогодні.

Усі сучасні теорії розуміння держави слід поділяти на окремі групи залежно від таких критеріїв:

– функціональне призначення держави в сучасному суспільстві;

– склад суб'єктів процесу управління суспільством;

– визнання (або невизнання) класового поділу суспільства та роль класів у функціонуванні суспільства;

– трактування права та визначення його соціальної ролі.

Теорія еліт (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс). На думку представників цієї теорії, суспільством править пануюча меншість – еліта. У будь-якому суспільстві вищий клас займається його управлінням, нижчому залишається лише коритися. Такий стан суспільства є природним, оскільки визначається природною нерівністю людей. Еліт у державі кілька, вони об'єднуються в єдину силу і протистоять масам. Ця форма державної влади задовольняє людей, оскільки обумовлена психологією людини та відповідає принципам побудови та організації суспільства.

Науково-технічний прогрес середини XX століття спричинив формування в межах теорії еліт ***концепції технократії*** (Т. Веблен, Д. Бернхем, Г. Саймон, М. Дюверже). Її представники стверджували те, що управляти державою повинна особлива суспільна верства – управлінці виробничої сфери (менеджери), оскільки вони здатні визначити дійсні потреби суспільства, оптимальні шляхи його розвитку та необхідні для цього засоби. Держава повинна бути наділена широкими повноваженнями щодо регулювання всіх сфер суспільного життя, за допомогою права обмежувати індивідуальні свободи своїх громадян з метою реалізації загального інтересу.

Теорія плюралістичної демократії (Г. Ласкі, А. Бентлі, К. Поппер). Формуванню цієї теорії передувало поширення ідей про політичну багатоманітність суспільного життя як необхідну умову формування реальної демократії, врівноваження взаємовідносин держави і суспільства, гарантування та забезпечення прав і свобод людини. Для суспільства ідеалом є держава, владні органи якої сформовані за територіальним принципом за участі профспілки об'єднань громадян, творчих спілок, церкви. Кожна людина повинна мати гарантовану можливість об'єднуватися з іншими для задоволення своїх політичних, економічних та соціальних прав, реалізації природних прав, а держава є правовою лише за умови забезпечення своїм громадянам такої можливості.

Щодо взаємовідносин держави і суспільства, меж втручання держави в економічне життя, то слід постійно контролювати суспільству обсяг її владних повноважень. Якщо суспільство надасть державі більше влади в питаннях економічного втручання і одночасно не буде підсилювати демократичні інститути, то воно втратить свободу. У свою чергу, за відсутності свободи та влади у людей ідея підвищення їх добробуту залишиться нереалізованою.

Теорія «держави-нічного сторожа» (Л. Ерхард, В. Ойкен). Держава повинна охороняти спокій громадян, забезпечувати функціонування громадянського суспільства і порядку в ньому. Будь-яке втручання держави у приватне життя, крім збирання податку, вважалося не приступним, а розцінювалося як замах на свободу індивідів. Таким чином, держава здійснює пасивне регулювання, виконуючи роль нічного сторожа або спортивного судді (арбітра) на футбольному полі, який суворо спостерігає за діями футбольних команд відповідно до певних правил, але не має права безпосередньо брати участь в грі.

Теорія «держави загального благоденства» (К. Мюрдаль). Сутністю такої держави є здійснення ненасильницьким шляхом скоординованої ефективної публічної політики, яка б сприяла розвитку економіки відповідно до інтересів більшості її громадян. Зокрема, у такій державі має місце подальший розвиток демократії, підвищення добробуту її громадян, децентралізація влади, наявність органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, за участі яких здійснюється розподіл благ та задоволення різнобічних інтересів широкого кола населення, контроль за владними органами.

Теорія соціальної держави (Х. Хеллер, Т. Ріттер, Дж. Роулз) – це сучасна політико-правова теорія, відповідно до якої держава бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює функцію регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист економічних і соціальних прав людини. Крім того, соціальна держава зобов'язує індивіда брати участь у вирішенні загальних завдань; є регулятором суспільного життя; здійснює контроль над діяльністю приватного власника та приватного капіталу; досягає дедалі більших

успіхів у сфері соціального забезпечення свого народу; стверджує та розширює діяльність вільних профспілок і промислової демократії.

Теорія конвергенції (П. Сорокін, Дж. Голбрейт, У. Ростоу, Р. Арон, Ж. Фураст'є, Я. Тінберген та ін.). Зводиться до такого: за сучасних умов відбувається зближення капіталістичної та соціалістичної систем. Воно здійснюється завдяки подоланню відмінностей між ними через запозичення позитивних рис кожної з систем та ліквідацію негативних моментів. Капіталізм – за рахунок розширення елементів планування та державного регулювання економіки, а соціалізм – за рахунок подолання жорсткого централізованого управління зіллються в єдиному «постіндустріальному суспільстві», якому і належить майбутнє. За цих умов виникають такі риси суспільства, як індустріалізація, спеціалізація праці, автоматизація, економічне планування та програмування, урбанізація, скорочення сім'ї, що є спільними для всіх видів держав і є основою для їх перетворення на єдину державу.

Авторитарні (тоталітарні) теорії держави (Ф. Ніцше) – антидемократичні напрями державно-правової думки, в основу яких покладено ідею обґрунтування авторитарних, тоталітарних режимів – всевладдя однієї особи або еліти в державі, абсолютна відсутність контролю за державною владою, позбавлення політичних прав особи та народу, неможливість вільного волевиявлення. Усім авторитарним теоріям притаманне антидемократичне трактування таких факторів та інститутів державно-правового життя, як форма правління, правовий режим, взаємовідносини влади та підлеглих, прав та свобод особи. Властивим є звеличення особистості правителя та правлячої еліти, посилання на природність правління кращих та сильніших, нездатність маси до вирішення суспільних та державних справ, невміння користуватися свободою.

Концепція правової держави (Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант). Основними *рисами* правової держави вважають: 1) верховенство і панування правового закону; 2) постійне ствердження суверенітету народу як єдиного джерела державної влади; 3) поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову;

4) забезпечення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, виконання ними своїх обов'язків перед іншими людьми, державою і громадянським суспільством; 5) урегулювання взаємовідносин між особою та державою, ґрунтуючись на принципі: дозволено все, що не заборонено – для осіб, а державним органам – тільки те, що прямо дозволено законом; 6) взаємну відповідальність особи й держави, відповідальність держави перед громадянським суспільством; 7) ефективну організацію контролю та нагляду за здійсненням законів і режиму законності.

Про експлуататорську сутність держави стверджує ***теорія анархізму*** (П. Кропоткін). Усе, що робить держава – наносить шкоду суспільству, перешкоджаючи формуванню та функціонуванню інституцій самоорганізації населення. Як необхідність розглядається питання щодо знищення держави.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть на причини існування різноманітних сучасних теорій держави.
2. Які особливості теорій, що базуються на елітарних засадах формування складу вищих органів влади?
3. Які особливості теорій, що базуються на демократичних засадах формування складу вищих органів влади?
4. У чому полягає сутність теорії «держави-нічного сторожа» та теорії «держави загального благоденства»?
5. Визначте ознаки соціальної держави. Які засади формування соціальної держави в Україні?
6. Які специфічні риси авторитарних теорій держави?

ТЕМА 9. ДЕМОКРАТІЯ: ПОНЯТТЯ, СУТЬ, ОСНОВНІ ФОРМИ

Ключові поняття і терміни: *правова держава, правовий закон, розподіл державної влади, громадянське суспільство, демократія, права людини, демократичний режим.*

Слово «демократія» відоме ще від часів Давньої Греції і у перекладі з грецької означає «владу народу». У ранній період свого існування в Давній Греції демократія розумілася як особлива форма або різновид організації держави, при якому владою володіє не одна особа (як при монархії, тиранії), і не група осіб (як при аристократії, олігархії), а всі громадяни, що користуються рівними правами на управління державою.

Кожна історична епоха вносила свої ознаки в поняття демократії і розставляла свої акценти на їх значущості.

Слово «демократія» вживається в різному значенні:

– як форма держави;

– як політичний режим;

– як принцип організації та діяльності державних органів і громадських організацій.

Коли про державу кажуть, що вона демократична, то мають на увазі наявність усіх цих значень. Демократія як форма держави можлива в країнах із демократичним режимом, із демократичним принципом організації та діяльності всіх суб'єктів політичної системи суспільства (органи держави, державні організації, громадські об'єднання, трудові колективи), які одночасно є й суб'єктами демократії. Зрозуміло, що суб'єктами демократії є насамперед громадянин і народ.

Демократія ніде і ніколи не існувала без держави. Реально демократія є елементом форми держави, яка характеризується, щонайменше, такими *ознаками:* визнанням народу вищим джерелом влади; виборністю основних органів держави; рівноправністю громадян і насамперед рівністю їх виборчих прав; підкоренням меншості більшості (перших останнім) при прийнятті рішень.

Будь-які демократичні держави будуються на підґрунті цих загальних ознак, але ступінь розвитку демократії може бути

різним. Демократизація суспільства – це тривалий безперервний процес, що потребує не лише внутрішньодержавних, але й міжнародних гарантій.

Сучасні демократичні держави (а бути демократичною державою престижно) доповнюються рядом інших ознак і принципів: додержання прав людини, їх пріоритет над правами держави; конституційне обмеження влади більшості над меншістю; повага до прав меншості на власну думку і її вільне вираження; верховенство закону; поділ влади та ін.

Виходячи із сучасного наповнення демократії якісним додатковим змістом, можна дати визначення демократії як зразка, ідеалу, до якого прагнуть цивілізовані держави.

Демократія – політична організація влади народу, за якої забезпечується рівна участь усіх і кожного в управлінні державними і суспільними справами; виборність основних органів держави; забезпечення прав і свобод людини відповідно до міжнародних стандартів.

Ознаки демократії: демократія виражається в делегуванні народом своїх повноважень державним органам, народ бере участь в управлінні справами в суспільстві і державі як безпосередньо (самоврядування), так і через представницькі органи; забезпечується виборністю органів держави, тобто демократичною процедурою організації органів держави в результаті конкурентних, вільних і чесних виборів; спроможність державної влади впливати на поведінку та діяльність людей, підкоряти їх собі з метою управління суспільними справами.

Демократія має політичний характер і передбачає політичне різноманіття. Демократія, як і ринкова економіка, неможлива без існування конкуренції, тобто без опозиції і плюралістичної політичної системи. Це знаходить вияв у тому, що демократія виступає принципом діяльності політичних партій у боротьбі за володіння державною владою. При демократії враховується різноманіття політичних думок – партійних та інших, ідеологічних підходів до вирішення суспільних і державних завдань.

Демократія виключає державну цензуру та ідеологічний диктат. Законодавства розвинених західних держав закріплюють

ряд *принципів*, якими має гарантуватися політичний плюралізм: загальне право голосу; рівність при виборах; таємне голосування; прямі вибори тощо. Нагадуємо, що ст. 15 Конституції України проголошує, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

Демократія ґрунтується на політичній рівноправності громадян на участь в управлінні справами суспільства і держави і, насамперед, рівності виборчих прав. Така рівність надає можливість вибору між різними політичними варіантами, тобто політичними можливостями розвитку.

Демократія передбачає проголошення, гарантування та фактичне втілення прав громадян – економічних, політичних, громадянських, соціальних, культурних, а так само й їх обов'язків відповідно до міжнародних стандартів, закріплених у Хартії прав людини (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 р. і Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права 1966 р., які набрали чинності від 23 березня 1976 р. та ін.). Важливе значення має Закон України від 10 грудня 1991 р. «Про дію міжнародних договорів на території України».

Демократія передбачає *законність* як режим суспільно-політичного життя. Режим громадсько-політичного життя виражається у вимогах до всього суспільства – до всіх суб'єктів політичної системи (вони ж – і суб'єкти демократії) і, насамперед, до державних органів – засновуватися і функціонувати на основі суворого і неухильного виконання правових норм. Кожний орган держави, кожна посадова особа повинні мати стільки повноважень, скільки необхідно, щоб створити умови для реалізації прав людини, їх охорони і захисту.

В умовах демократії існує *взаємна відповідальність держави і громадянина*, що виражається у вимозі утримуватися від вчинення дій, що порушують їх взаємні права і обов'язки. У Конституції України наголошено: «Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст. 3).

Функції демократії – основні напрями її впливу на суспільні відносини, метою яких є підвищення соціально-політичної активності громадян в управлінні суспільством і державою.

Функції демократії можна поділити на дві групи: що розкривають зв'язок із суспільними відносинами; що виражають внутрішні функції діяльності держави.

До найзагальніших функцій демократії можна віднести в першу чергу *організаційно-політичну*, сутність якої полягає в організації політичної влади на демократичних засадах. Вона містить у собі підфункцію самоорганізації народу (самоврядування) як джерело державної влади і виражається у наявності організаційних зв'язків між суб'єктами демократії: органами держави, державними організаціями, громадськими об'єднаннями, трудовими колективами.

Важливу роль відіграє *регулятивно-компромісна функція демократії* – забезпечення плюралізму діяльності суб'єктів демократії в цивілізованих рамках співробітництва і компромісу, концентрації і консолідації різних політичних сил навколо інтересів громадянського суспільства і держави. Правовим засобом забезпечення цієї функції є урегульованість правових статусів суб'єктів демократії.

Сутність *суспільно-стимулюючої* функції демократії полягає в забезпеченні оптимального служіння держави суспільству, стимулюванні, урахуванні і використанні громадської думки і активності громадян (консультативних референдумів, наказів, листів, заяв тощо) при розробці та прийнятті державних рішень.

Особливістю *установчої* функції демократії є формування органів державної влади і органів місцевого самоврядування демократичним шляхом.

Контрольна функція демократії знаходить своє відображення в забезпеченні діяльності органів держави в межах їх компетенції відповідно до вимог нормативно-правових актів; підконтрольності і підзвітності усіх ланок державного апарату (наприклад, контроль представницьких органів за виконавчими органами, звіт останніх перед першими).

Сутність *охоронної* функції полягає в забезпеченні державними органами безпеки, честі і гідності кожної людини, охорони і захисту прав і свобод особи, форм власності, запобігання правопорушенням і припинення їх.

Останні три функції демократії виражають внутрішні функції держави.

Принципи демократії – незаперечні вихідні вимоги, базові засади функціонування демократії:

Принцип *політичної свободи* передбачає свободу вибору суспільного ладу і форми правління, право народу визначати і змінювати конституційний лад (ст. 5 Конституції України), забезпечення захисту людини.

Принцип *рівноправності громадян* означає рівність усіх перед законом. Не може бути привілеїв або обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового становища, місця проживання тощо.

Принцип *виборності* органів держави та постійний контакт з населенням – допускає формування органів влади і місцевого самоврядування шляхом народного волевиявлення, забезпечує їх змінюваність, підконтрольність і взаємоконтроль, рівну можливість кожного реалізувати свої виборчі права. У демократичній державі ті самі люди не повинні тривалий час безперервно обіймати посади в органах влади: це викликає недовіру громадян, призводить до втрати легітимності цих органів.

Принцип *поділу влади* – означає взаємозалежність і взаємне обмеження різних гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової, що служить перешкодою для перетворення влади на засіб придушення свободи і рівності.

Принцип *прийняття рішень за волею більшості при обов'язковому дотриманні прав меншості* – означає поєднання волі більшості з гарантіями прав особи, яка перебуває в меншості – етнічній, релігійній, політичній; відсутність дискримінації тощо.

Принцип *плюралізму* означає багатоманітність суспільних явищ, розширює коло політичного вибору, допускає не лише

плюралізм думок, але й політичний плюралізм – множинність партій, суспільних об'єднань з різними програмами та статутами, що діють у межах Конституції. Демократія можлива в тому випадку, коли в її основу покладено принцип плюралізму, проте не всякий плюралізм є неодмінно демократичним. Лише у сукупності з іншими принципами плюралізм набуває універсального значення для сучасної демократії.

Функції демократії реалізуються через її форми та інститути. ***Форма демократії*** – це її зовнішнє вираження. Форм демократії можна назвати чимало, але основні з них такі*: участь народу в управлінні державними і суспільними справами (народовладдя)* – здійснюється у двох формах: безпосередній та представницькій; форма народовладдя, при якій влада здійснюється через *безпосереднє виявлення волі народу чи певних соціальних груп (референдум, вибори)*; форма народовладдя, при якій влада здійснюється через *виявлення волі представників народу у виборних органах (парламенти, органи місцевого самоврядування).*

Формування та функціонування системи органів держави має відбуватися на основі демократичних принципів *законності, гласності, виборності, змінюваності, поділі компетенції,* які запобігають зловживанню службовим становищем і суспільним авторитетом.

Види демократії класифікують за *сферами суспільного життя:* економічна; соціальна; політична; культурно-духовна та ін.

Інститути демократії – це легітимні і легальні елементи політичної системи суспільства, які безпосередньо створюють демократичний режим у державі через втілення в них принципів демократії.

За вихідним призначенням у вирішенні завдань політики, влади та управління відрізняють інститути демократії: *структурні та функціональні.*

За юридичною значущістю прийнятих рішень відрізняють інститути демократії: *імперативні і консультативні.*

Якщо перші мають остаточне загальнообов'язкове значення для державних органів, посадових осіб, громадян (референдум конституційний та законодавчий; вибори; накази виборців), то другі – мають дорадче, консультативне значення для державних

органів, посадових осіб, громадян (референдум консультативний, всенародне обговорення законопроектів, мітинги, анкетування).

У системі інститутів безпосередньої демократії найважливіше місце належить *виборам.*

Вибори – форма безпосередньої участі громадян в управлінні державою шляхом формування вищих представницьких органів та органів місцевого самоврядування.

Громадяни демократичної держави мають право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади і органів місцевого самоврядування. Громадянин може виражати свою волю вільно при додержанні рівності. Свобода виборця реалізується за допомогою таємного голосування і потребує встановлення гарантій проти тиску на нього.

На основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування в Україні обираються населенням: Президент, Верховна Рада, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування (сільської, селищної, міської ради та їх голови).

Виборча система може бути мажоритарною, пропорційною та змішаною (мажоритарно-пропорційною).

Мажоритарна система – система визначення результатів виборів, відповідно до якої депутатські мандати від виборчого округу отримують лише кандидати, що одержали встановлену більшість голосів. Відповідно до ***пропорційної системи*** депутатські мандати розподіляються між партіями пропорційно кількості голосів, відданих за партію в межах виборчого округу.

Особливим інститутом демократії є референдум як один із засобів демократичного управління державними справами.

Референдум (лат. – те, що повинно бути повідомленим) – засіб вирішення шляхом голосування кардинальних проблем загальнонаціонального і місцевого значення (прийняття конституції, інших важливих законів або внесення до них змін, а також інших рішень з найважливіших питань). Референдум є одним із важливих інститутів безпосередньої демократії, проводиться з метою забезпечення безпосередньої участі громадян в управлінні державою і місцевими справами.

Питання для самоконтролю

1. Що таке демократія?
2. Вкажіть ознаки, які характеризують демократію.
3. Які історичні передумови виникнення демократії?
4. Визначте основні форми та види демократії.
5. У чому знаходить свій прояв демократія на сучасному етапі розвитку українського суспільства?

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА

ТЕМА 10. ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ, РОЗВИТОК І СТРУКТУРА ПРАВА

Ключові поняття та терміни: *історичні передумови права, поняття і основні концепції праворозуміння, поняття та ознаки права, зміст права, поняття і класифікація функцій права, принципи права, об'єктивне і суб'єктивне право, співвідношення держави і права.*

Впорядкування суспільних відносин у родовому первісно-общинному суспільстві відбувалося за допомогою соціальних норм, що забезпечували єдність роду. Соціальні норми мали характер *мононорм,* в яких поєднувалися норми звичаїв, норми релігії тощо.

Серед причин виникнення права розрізняють загальносоціальні та регулятивні. До загальносоціальних відносять потреби економічних відносин та руйнацію колективізму, а до регулятивних – формування поведінки людей на основі обов'язкових звичаїв.

Розглядаючи проблему історичних передумов права, слід виділити три основні підходи до її вирішення.

Згідно з ***класовою теорією*** (К. Маркс, В. Ленін) право виникає разом з державою в результаті появи приватної власності і розшарування суспільства на класи для захисту власності і експлуатації.

Другий підхід умовно можна назвати ***діалектико-соціологічним***. Він пов'язує виникнення права із затвердженням обмінних відносин і переходом від локальних співтовариств до суспільства в сучасному значенні слова. Сутнісними принципами обміну, його атрибутами є свобода особи (під примусом, як відомо, обмін неможливий), формальна рівність з іншим суб'єктом (що виражається в тому, що при обміні неможливо нав'язати свою волю іншому об'єкту), приватна власність (обмінювати можна лише те, що належить суб'єкту по праву) і еквівалентність обмінюваного (наслідок формальної рівності). Саме ці відносини об'єктивно вимагають відповідної адекватної форми. Такою формою і виступає право.

Третій підхід – ***антропологічний***. Представники сучасної політичної антропології стверджують, що політична організація і право є універсальними соціальними явищами, із самого початку притаманними суспільству. Вони з'являються разом із суспільством і зникнуть з ним. У ході еволюції суспільства змінюється лише ступінь цілості права, але не його природа.

Формування людського співтовариства як складної полі-структурної соціальної системи є основною історичною передумовою виникнення права як загальнозначущого, загальнообов'язкового регулятора найважливіших суспільних відносин.

Праворозуміння – це наукова категорія, яка відображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, яка вміщує в собі пізнання права, його оцінку і ставлення до нього як до цілісного соціального явища.

Беззаперечним є той факт, що протягом багатьох століть вчені намагалися віднайти універсальну формулу праворозуміння, однак складність і багатогранність суспільних відносин, фактори суб'єктивного порядку обумовлювали відповідну динаміку вже існуючої системи поглядів щодо визначення поняття «право».

Узагальнюючи існуючі теоретичні підходи, доцільно зазначити, що право – це комплексна системна категорія, яка включає такі складові, як правові цінності, правовий досвід, правову традицію, правову доктрину, правову догму і правову емпірику. Первинним елементом, який покладений в основу розуміння права, є правові цінності, які створюють своєрідну атмосферу, «дух права», його ідеальну модель.

Враховуючи те, що особливістю менталітету українського народу протягом багатьох століть було невід'ємне прагнення до свободи і створення власної держави, це, безумовно, має проектуватися і на право як важливий регулятор суспільних відносин.

Яку ж саме міру свободи має відображати право, які потреби та інтереси визначатимуть його ціннісну спрямованість в умовах сучасного розвитку України? Виходячи з розуміння того, що національні інтереси українського народу являють собою життєво важливі матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності, право

має брати на себе все навантаження щодо необхідності нормативного закріплення та реального процесу втілення їх у життя.

Обумовленість права відбувається не лише потребами, а й духовною сутністю, яка є досить важливим чинником у формуванні світогляду людини. Так, наприклад, ще в першій половині XX ст. відомим французьким вченим П. де Шарденом було обґрунтовано відсутність суперечності між духом і матерією, який розглядав їх як два стани тієї самої космічної субстанції, яка залежить від напрямку, з якого її спостерігаємо. З цього слідує, що наше сприйняття та розуміння права являє собою досить складний процес, у якому задіяні як матеріальні, так і духовні компоненти, світосприйняття людини в цілому. При чому, і це підтверджує історичний досвід, не матеріальні умови життя суспільства є первинними щодо духовних компонентів, а навпаки. Саме духовний світ людини визначає те, в якому спрямуванні мають розвиватися або припиняти своє існування матеріальні складові.

У складних умовах розвитку суспільства досить часто зазнають руйнівного впливу критерії справедливості, оскільки існують такі прошарки населення, кожен з яких бачить і оцінює реальність та законність зі своєї особистої позиції, інтересів тощо. Це безпосередньо стосується і сучасного українського суспільства, беручи до уваги неоднозначність сприйняття цінності права різними соціальними силами.

Негативний вплив на право здійснили світоглядні позиції щодо розбудови в першу чергу держави. Однак держава є лише службовим інструментом у руках суспільства. Формулою сучасних модернізаційних процесів в Україні має бути втілення в життя конституційного положення щодо місця та ролі людини в суспільному житті, її захист як найвищої соціальної цінності.

Це повністю відповідає сутності сучасного західноєвропейського права, де індивід є реально значущим суб'єктом у праві, виступаючи як джерело рішень і вибору варіантів поведінки.

Природно-правова теорія. Крім позитивного права, яке створюється державою, існують природні невід'ємні права, які стоять над ним, що належать людині від народження. Природне

право як етичні і правові ідеї, принципи, ідеали, вимоги не є правом в юридичному значенні, а являє собою найближчу і необхідну передумову позитивного права.

Історична школа права. Право – виражає дух народу, народного правового переконання, що формується, подібно мові, поступово і незалежно від держави. Законодавець не може творити норми на свій розсуд, а повинен фіксувати лише те, що склалося у вигляді норм.

Нормативістський підхід. Право – ієрархія норм, нормативний регулятор суспільних відносин; воно неможливе без держави, а держава неможлива без права.

Психологічна теорія права. Існує справжнє право, яке є психологічним – сукупність норм, прийнятих, гарантованих і санкціонованих державою.

Соціологічна теорія права. Право – система правовідносин, реальна поведінка людей, регульована правом.

Реалістична школа права. Право є захищений державою інтерес, воно ніщо без державної влади.

Теорія солідаризму. Об'єктивне право складає правила соціальної солідарності, яким підкоряється держава і громадяни.

Класова (матеріалістична) теорія права. Право є зведена в закон воля пануючого класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя суспільства.

Легістський підхід до розуміння права передбачає характеристику права як продукту держави (його – воля). Право – це владне розпорядження (наказ) офіційної державної влади. Не закріплене у формальному джерелі (закон, указ, ухвала, декрет) правило не є відповідно до цього підходу юридично значущим (власне правовим). Легістське ототожнення права і закону (позитивного права) є принципом і змістом так званого «юридичного позитивізму». Легістське (позитивістське) праворозуміння властиве різним етатистським, авторитарним і тоталітарним підходам до права.

Природно-правовий підхід передбачає розрізнення природного і позитивного права. Природне право включає комплекс можливостей і зобов'язань, якими індивід наділяється з народження і які належать йому незалежно від того, громадянином

(підданим) якої держави він є. Невідчужуваність природного права означає його персоніфікований характер, передача (відчуження) природного права на користь когось була б неможлива.

Співвідношення природного і позитивного права в межах природно-правового підходу передбачає, що позитивне право створюється державою на підставі природно-правових принципів у цілях забезпечення і захисту природних прав членів суспільства.

Право – явище складне, багатогранне, має багате понятійне вираження. По-перше, виділяють право в загальносоціальному значенні (моральне право, право народів тощо); по-друге, виділяють право в спеціально-юридичному значенні, як юридичний інструмент, пов'язаний із державою.

У сучасній юридичній науці термін «право» використовується в декількох значеннях: соціально-правові можливості людей, обумовлені природою людини та суспільства; система юридичних норм (право в об'єктивному розумінні); офіційно визнані можливості, якими користуються фізичні або юридичні особи, організації (право в суб'єктивному розумінні); система всіх юридичних явищ, що містять природне право, право в суб'єктивному і об'єктивному розумінні (правова система).

Право – це система загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених або санкціонованих, гарантованих державою правил поведінки, що виступають регулятором суспільних відносин, і виражають в антагоністичному суспільстві інтереси економічно пануючого класу, а в демократичному – інтереси всього народу і відповідають природним правам та основним стандартам у галузі прав і свобод людини.

Ознаки права:

– встановлюється або санкціонується державою чи населенням у результаті референдуму;

– нормативність – тобто право складається з норм права, які регулюють та охороняють суспільні, визначаючи права та обов'язки їх учасників;

– інтелектуально-вольовий характер – тобто право виявлення волі і свідомості людей. У праві відображаються і виражаються потреби, інтереси, цілі суспільства, окремих осіб і організацій;

– забезпеченість державним примусом – тобто держава за допомогою механізму примусу забезпечує захист права і має на меті примусити правопорушника до виконання обов'язків;

– формальна визначеність – чітка фіксація у формі моделей поведінки в нормах і нормативних приписах, які зовнішньо відображені в різноманітних офіційних письмових документах;

– системність – тобто право являє собою єдине складне системне утворення, що має свою структуру;

– загальнообов'язковість – тобто правові норми є обов'язкові для всього населення, що проживає на території певної держави.

Під ***змістом права*** розуміють усю сукупність правових приписів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин, це визначені у праві юридичні права, обов'язки та заборони.

Розрізняють два види змісту права: соціально-політичний, в якому відображається економічна, політична, класова сутність та спрямованість права; спеціально-юридичний, що характеризує право як специфічне інституційне утворення.

Суть права – це головна внутрішньо якісна основа права, яка виражає його природу і призначення у суспільстві.

Право може виражатися у різних аспектах. Для розуміння природи права важливо мати на увазі, що право виступає у формі ідей, уявлень; у формі юридичних приписів; у формі дій чи відносин, в яких реалізовані приписи права.

Сутність права виражається через його функції.

Функції права – це основні напрями правового впливу, що виражають роль права у впорядкуванні суспільних відносин.

За допомогою поняття функції права можна пізнати призначення права в суспільстві, його динаміку, дію, вплив на систему суспільних відносин.

Функції права можна розглядати в двох площинах залежно від того, чи висвітлюються вони в рамках спеціально-юридичних (вузьких) чи загальносоціальних (більш широких) напрямів.

У широкому розумінні функції права включають:

– *економічну* функцію (право упорядковує виробничі відносини, закріплює різні форми власності);

– *політичну* функцію (регламентує політичні відносини, регулює діяльність суб'єктів політичної системи);

– *виховну* функцію (відображає певну ідеологію, здійснює специфічну педагогічну дію на осіб, пов'язана з формуванням у суб'єктів мотивів правомірної поведінки);

– *гносеологічну* функцію (право саме виступає як джерело пізнання зафіксованих у ньому закономірностей розвитку суспільства);

– *комунікативну* функцію (виступає способом зв'язку між суб'єктом і об'єктом управління).

На спеціально-юридичному рівні право виконує регулятивну і охоронну функції.

Регулятивна функція має первинне значення, носить творчий характер. Подібну функцію забезпечують, як правило, правові стимули – заохочення, пільги, дозволи, рекомендації. Ці засоби сприяють задоволенню інтересів осіб, відкриваючи простір для активності, ініціативи, заповзятливості.

Охоронна функція здійснюється за допомогою правових обмежень – обов'язків, заборон, покарань, призупинень – і має вторинний характер. Ця функція похідна від регулятивної і покликана її забезпечувати, бо охорона і захист починають діяти тоді, коли порушується нормальний процес розвитку тих або інших соціальних зв'язків, коли йому заважають конкретні перешкоди. Для того, щоб усунути таку перешкоду, використовуються правові обмеження, що охороняють і захищають інтереси осіб.

Принципи права – це його основні засади, вихідні ідеї, які характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві.

Принципи виражають закономірності права, його природу і соціальне призначення, є загальними правилами поведінки, які або прямо сформульовані в законі, або виходять з його змісту.

Залежно від функціонального призначення і об'єкта від ображення принципи права поділяють на соціально-правові та спеціально-правові.

Соціально-правові – відображають систему цінностей, що мають чи повинні мати правову форму виразу і забезпечення.

Спеціально-правові – узагальнюють засади формування та існування права як специфічного соціального явища.

Залежно від сфери розповсюдження виділяють загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи і принципи інститутів права.

Загальноправові принципи: справедливість; формально-юридична рівність громадян; гуманізм; демократизм; єдність прав і обов'язків; поєднання переконання і примусу.

Зазначені принципи діють у всіх без виключення галузях права. Якщо принципи характеризують найістотніші риси декількох галузей права, то їх відносять до міжгалузевих. Серед них виділяють: принцип невідворотності відповідальності; гласності судочинства. Принципи, що діють тільки в межах однієї галузі права, називають *галузевими.* До них відносять:

– принцип рівності сторін у майнових відносинах – у цивільному праві;

– презумпція невинуватості – в кримінальному процесі;

– винуватості – у цивільному процесі тощо.

У юридичній науці і практиці традиційно розрізняють право в об'єктивному і суб'єктивному значенні.

Об'єктивне право – це система загальнообов'язкових, формально визначених юридичних норм, встановлюваних і забезпечуваних державою і направлених на врегулювання суспільних відносин. Об'єктивне право – це законодавство, юридичний звичай, юридичні прецеденти і нормативні договори визначеного періоду в конкретній державі. Воно об'єктивне в тому значенні, що безпосередньо залежить від волі й свідомості окремої особи, його суб'єктивної оцінки владного розпорядження, що закріплюється нормою об'єктивного права.

Суб'єктивне право – це міра юридично можливої поведінки, що покликана задовольняти власні інтереси особи. Суб'єктивними правами виступають конкретні права і свободи

особи (право на життя, свободу, працю, освіту тощо), які суб'єктивні в тому значенні, що пов'язані з суб'єктом, належать йому і залежать від його волі і свідомості.

Якщо об'єктивне право – це юридичні норми, виражені в тих чи інших формах, то суб'єктивне право – це ті конкретні юридичні можливості, які виникають на основі й у межах права об'єктивного. Суб'єктивні права закріплюються в нормах об'єктивного права і забезпечуються системою державних гарантій (зокрема, примусового характеру).

Співвідношення держави і права можна охарактеризувати через єдність, відмінності й взаємозв'язок цих понять.

Єдність полягає в тому, що держава і право:

– виникають і розвиваються спільно;

– виступають засобами управління, інструментами влади;

– покликані поєднувати і забезпечувати особисті, групові та суспільні інтереси;

– засновані на єдиному базисі, визначаються соціально-економічними, духовними й іншими чинниками.

Відмінності між державою і правом:

– якщо держава є особлива організація політичної влади, то право є соціальний регулятор;

– якщо первинним елементом держави є державний орган, то первинним елементом права є юридична норма;

– держава і право не збігатися за формами, за функціями.

Взаємодія держави і права:

– дія держави на право полягає в тому, що держава формує, змінює, відміняє право (правотворчість), а також реалізує і охороняє його (правозастосування);

– право впливає на державу, впорядковуючи діяльність державного апарату, встановлюючи компетенцію його органів.

Виділяють два основні типи взаємостосунків між державою і правом:

– коли держава стоїть *«над правом»* і у випадку, якщо це диктується державною доцільністю, може правом нехтувати (примат держави над правом в умовах режиму тоталітарної законності);

– коли право стоїть *«над державою»,* виступаючи його обмежувачем (примат права над державою в умовах режиму правозаконності).

Питання для самоконтролю

1. Що таке право?
2. Вкажіть на причини виникнення права.
3. Як визначається право в об'єктивному розумінні?
4. Охарактеризуйте ознаки, які властиві праву.
5. Дайте визначення поняття «принцип права» та наведіть приклади принципів права.
6. Що таке функції права і які їх різновиди Ви знаєте?
7. У чому знаходить свій прояв сутність і соціальне призначення права?

ТЕМА 11. НОРМИ ПРАВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

Ключові поняття та терміни: *соціальні норми: поняття та класифікація, місце і роль норм права в системі соціальних норм, співвідношення норм права і норм моралі, поняття, ознаки, класифікація, структура правових норм, співвідношення норми права, статті нормативно-правового акту і способів викладення норм права.*

Важливою властивістю суспільства є організованість, впорядкованість суспільних відносин, що формують соціальне життя, а отже, і об'єктивна необхідність їх регулювання за допомогою певних норм.

Норми – це певні стандарти, зразки позитивної поведінки учасників суспільних відносин.

У юридичній науці всі діючі в суспільстві норми поділяються на дві великі групи – *технічні й соціальні.*

Технічні норми – це правила найраціональнішого користування і ставлення людей до зовнішнього світу, природи, знаряддям праці, техніки.

Соціальні й технічні норми розрізняються за предметом і методом регулювання, за змістом і конструкцією, способами фіксації, формальною визначеністю та іншими параметрами. Загальне у них в тому, що мають справу з людською діяльністю.

Технічні норми, діючі в матеріально-виробничій і в управлінській сфері, що одержали закріплення в правових актах, набувають юридичну силу, стають техніко-юридичними нормами.

Соціальні норми – це вироблені суспільством правила поведінки, які закріплюють і регулюють поведінку людей, їх об'єднань і закріплюють типові соціальні зв'язки і відносини.

Загальні риси і особливості соціальних норм:

– є продуктом історичного розвитку суспільства;

– формуються в ході свідомо-вольової діяльності людей;

– предмет їх регулювання суто соціальний – це типові соціальні зв'язки і суспільні відносини, характерні для більшості представників суспільства або соціальної групи;

– суб'єктами є тільки люди як представники соціальної сфери;

– є певною системою норм, які взаємопов'язані і взаємообумовлені один з одним;

– здійснюють впорядкування поведінки людей через нормативне регулювання, де в нормах визначаються основні цілі, межі, умови і форми поведінки людей у різних сферах суспільного життя;

– суспільна необхідність (цінність), загальнообов'язковість і фактична реалізація в поведінці людей;

– мають загальний характер, розраховані на неодноразові дії стосовно певного коло осіб;

– підкріплюється силою або авторитетом відповідної соціальної спільності – суспільства, класу, соціальної групи, церкви, держави;

– вказують на можливі наслідки різного характеру.

Залежно від характеру регулювання суспільних відносин можна виділити, перш за все, соціальні норми загальної дії і соціальні норми корпоративної дії.

До норм *загальної дії* відносять: *норми права* – це загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою і що охороняються його примусовою силою; *норми моралі* – правила поведінки, регулюючі відносини між людьми відповідно до етичних цінностей, що затвердилися в суспільстві, забезпечені силою суспільною думки; *норми звичаїв* – правила поведінки, що склалися в певному суспільному середовищі, передаються з покоління в покоління, дотримуються через звичку в результаті їх тривалого існування; *політичні норми* – це загальні правила поведінки, що регулюють суспільні відносини у сфері досягнення, здійснення і утримання політичної влади.

До *корпоративних норм*, регулюючих суспільні відносини в рамках відособленої соціальної групи, можна віднести: *норми релігії* – правила поведінки, встановлені релігійними організаціями або вироблені в ході суспільної практики в різних областях віросповідання, що регулюють суспільні відносини серед представників релігії; *норми організацій* – правила поведінки, що регулюють суспільні відносини між членами відповідної структурованої організації; *внутрішньосімейні норми* – це правила поведінки, які регулюють відносини між членами сім'ї (батьки – діти, чоловік – дружина), об'єктивно перебувають поза сферою правового регулювання.

Право займає найбільш вагоме місце в системі соціальних норм. Воно регулює важливі суспільні відносини, походить від держави, виражає її волю і охороняється від порушень за допомогою заходів державного примусу.

Право пов'язане з розвитком і реалізацією багатьох корпоративних норм. Конституція створює правову основу організації і діяльності різних об'єднань. Законодавство визначає порядок їх утворення, умови діяльності та відповідальність.

В умовах демократії правом обмежується дія політичних норм. З його допомогою забезпечується рівновага інститутів влади, протиборчі інтереси і прагнення різних суспільних сил, опосередковані політичними нормами, отримують впорядкованість і узгодженість. *Форми взаємодії норм права і політики* – взаємопідтримка, протиборство, солідарність.

В історії ряду країн право знаходило вираження в релігійних нормах, вони регулюють деякі політичні, державні, цивільно-правові, процесуальні, шлюбно-сімейні й інші відносини (канонічне, мусульманське право).

Взаємодія правових і економічних норм визначається конкретно-історичними умовами, через відносини власності і державної влади. Правове регулювання в економічній області виділяє такі основні напрями: встановлення цілей економічного розвитку; закріплення в законі економічної основи руху до ринку і ринкової динаміки; визначення ряду суб'єктів економічних (ринкових) відносин; правова заборона і витіснення порочних засобів в економічній (комерційної) діяльності; правова регламентація вирішення ринкових справ і суперечок; встановлення юридичної відповідальності.

Звичаї набули правового характеру при фіксації в різних збірках, кодексах; сукупність правових звичаїв визначила систему звичайного права.

Співвідношення норм права і моралі можна простежити через єдність їх загальних ознак і відмінностей.

Загальні ознаки права і моралі:

– є різновидами соціальних норм, що створюють у сукупності цілісну систему нормативного регулювання;

– переслідують одні і ті ж цілі та задачі – впорядкування і вдосконалення суспільного життя;

– мають один і той же об'єкт регулювання – суспільні відносини;

– як нормативні явища визначають межі належних і можливих вчинків суб'єктів;

– ґрунтуються на свободі волі індивіда, можливості вибору ним варіантів поведінки;

– виступають як загальноісторичні цінності.

Відмінності між правом і мораллю можна класифікувати за:

1) *за способом формального закріплення владних розпоряджень* – мораль формується в свідомості людей, а право отримує своє оформлення у визначених державою джерелах;

2) *за методом забезпечення* – мораль забезпечується силою внутрішніх переконань і суспільного осуду, а право – примусовою силою держави;

3) *за сферою дії* – норми права регулюють тільки важливі юридично значущі суспільні відносини, а мораль може оцінювати практично всі суспільні відносини.

Норма права – це встановлене або санкціоноване державою зальнообов'язкове формально-визначене правило поведінки суб'єктів, що містить міру їх свободи і відповідальності, регулює типові суспільні відносини і забезпечується можливістю застосування державного примусу.

Основні ознаки норми права:

– *загальнообов'язковість*, тобто норма права – це державно-владне розпорядження (вимога), що закріплює правило поведінки, обов'язкове для всіх суб'єктів незалежно від особливостей їх статусу (соціального і матеріального становища, віку, статі тощо);

– *безпосередній зв'язок з державою* передбачає те, що норми права встановлюються або санкціонуються державою, охороняються від порушень і забезпечуються заходами державного впливу (зокрема примусового характеру);

– *правило загального характеру* передбачає те, що норма права є загальним, типовим варіантом поведінки людей, спрямовує свою дію на неперсоніфіковане коло суб'єктів;

– *формально-визначене правило поведінки*, тобто норма права викладається в статті нормативно-правового акта, який розробляється і приймається компетентним державним органом у порядку встановленої законом процедури.

Класифікація правових норм.

За предметом правового регулювання правові норми поділяють на норми конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального, трудового, цивільно-процесуального та ін. галузей права (у свою чергу, галузеві норми поділяються на норми матеріального і процесуального права).

Матеріальні правові норми закріплюють права і обов'язки суб'єктів права, їх правове положення, межі правового регулювання

тощо (норми конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права).

Процесуальні правові норми регулюють організаційні відносини і носять суто організаційний, процедурний, управлінський характер, регламентують порядок, форми та методи реалізації норм матеріального права.

За методом правового регулювання норми права поділяються на імперативні, диспозитивні, заохочувальні, рекомендаційні. *Імперативні норми* – категоричні владні розпорядження, в максимально конкретній формі визначають правила поведінки, при реалізації яких не допускається свободи правозастосувальника. *Диспозитивні норми* передбачають варіант поведінки, але при цьому надають суб'єктам можливість у межах законних засобів врегулювати відносини на свій розсуд. *Заохочувальні норми* – це правові приписи про заходи заохочення за схвалюваний державою і суспільством, корисний для них варіант поведінки суб'єктів, що полягає в добросовісному виконанні своїх юридичних і суспільних обов'язків або в досягненні результатів, що перевищують звичайні вимоги. *Рекомендаційні норми* встановлюють варіанти бажаного, з точки зору держави, врегулювання суспільних відносин, для забезпечення реалізації яких адресати таких рекомендацій проводять відповідні їх компетенції заходи з урахуванням своїх місцевих умов, можливостей і резервів.

За функціональною роллю в механізмі правового регулювання суспільних відносин норми права підрозділяються на класичні норми-правила і спеціалізовані норми (дефініції, цілі, принципи).

Регулятивні норми встановлюють права і обов'язки учасників суспільних відносин.

Охоронні норми передбачають негативну реакцію держави на неправомірну поведінку, передбачають застосування до порушника негативних заходів у формі державного примусу.

Спеціалізовані норми визначають основні поняття і принципи правового регулювання; формулюють його мету і завдання; визначають можливі перспективи розвитку юридичних інститутів.

До цього виду правових норм відносять: норми-начала; норми-принципи; норми-цілі; норми-дефініції.

Норми-начала – це приписи, які конституційно закріплюють основи соціально-економічного, політичного і державного життя, взаємозв'язків держави і особи, прав і свобод громадян. Норми-начала в своїй більшості зосереджені в Конституції держави.

Норми-принципи – закріплюють основні вихідні засади юридичної діяльності (наприклад, у Конституції України закріплюється норма-принцип, яка передбачає, що в основу формування державної влади в Україні покладено принцип розподілу влади).

Норми-цілі – визначають і юридично закріплюють перспективні цілі політико-правового розвитку.

Норми-дефініції – містять визначення конкретних юридичних понять.

За суб'єктом правотворчості і юридичною силою, тобто залежно від органу, що видав ті або інші юридичні норми, вони поділяються на норми, що отримують закріплення в законах, і норми, що містяться в підзаконних нормативних актах, які видані на підставі і для виконання законів.

За дією в просторі розрізняють норми загальної дії і норми обмеженої дії (локальні). *Норми загальної дії* діють на всій юрисдикційній території держави (норми закріплені Конституцією). *Локальні норми* – правила поведінки, діючі в межах територіального утворення (наприклад, правила поведінки, закріплені в нормативних актах, що приймаються і діють на територіях суб'єктів федерацій).

За характером приписів норми розподіляються на уповноважуючі, зобов'язуючі, забороняючі. *Уповноважуючі норми* права визначають правила можливої поведінки суб'єктів. *Зобов'язуючі норми* права встановлюють правила необхідної поведінки суб'єктів. *Забороняючі норми* зобов'язують суб'єктів утримуватися від здійснення певних діянь, визнаних законодавцем протиправними.

За дією норм права в часі розрізняються постійні й тимчасові норми. *Постійні норми* не обмежені в своїй дії відповідним проміжком часу. *Тимчасові норми* діють протягом формально

визначеного проміжку часу. При цьому проміжок часу може визначатися календарним терміном (норми, закріплені в національному бюджеті, діють протягом календарного року), а також фактичною ситуацією (норми, закріплені надзвичайним законодавством, матимуть юридичну силу в умовах оголошеного надзвичайного стану).

Залежно від дії *по колу осіб* норми права розділяються на *загальні*, – що стосуються всіх суб'єктів права (норми, що закріплюють право на судовий захист); *спеціальні*, – що поширюють свою дію на певне коло суб'єктів (норми, що регулюють правовий статус біженців).

Структура правової норми – це внутрішня будова правової норми, поділ її на складові елементи (частини) і взаємозв'язок цих частин між собою.

Структура правової норми складається з трьох взаємопов'язаних елементів: *гіпотеза, диспозиція, санкція.*

Логічна структура правової норми показує взаємозв'язок гіпотези, диспозиції, санкції і представлена формулою: «якщо – то – інакше». *«Якщо»* – це умова дії правила, закріпленого в нормі права, *«то»* – саме правило поведінки, *«інакше»* – наслідки реалізації правила.

Гіпотеза – частина правової норми, що вказує на умови, при настанні (не настанні) яких реалізується закріплений у нормі правовий припис. У гіпотезі зазначаються ті фактичні обставини, за наявності яких у осіб виникають, припиняються або змінюються передбачені нормою юридичні права і обов'язки.

Залежно від структури гіпотези бувають прості, складні, альтернативні.

У *простій* гіпотезі вказана єдина умова, з наявністю або відсутністю якої пов'язується дія юридичної норми.

Складна гіпотеза ставить дію норми в залежність від наявності (відсутності) одночасно двох і більш умов.

Альтернативна гіпотеза ставить дію юридичної норми в залежність від однієї з декількох перерахованих умов.

За наявністю і відсутністю юридичних фактів (обставин) гіпотези поділяються на позитивні та негативні.

Позитивна – пов'язує реалізацію правового припису з наявністю певних умов (розірвання шлюбу тощо).

Негативна – припускає дію норми права у разі відсутності визначених у гіпотезі умов (ненадання допомоги хворому розглядається як негативна гіпотеза норми, що встановлює міру юридичної відповідальності по відношенню до медичного працівника, який міг і повинен був таку допомогу надати).

За формою викладення гіпотези поділяються на абстрактні й казуїстичні.

Абстрактна гіпотеза, вказуючи на умови дії норми, акцентує увагу на їх загальних, родових ознаках.

Гіпотеза казуїстична пов'язує реалізацію юридичної норми, виникнення, зміну або припинення заснованих на ній правовідносин з окремими, чітко визначеними спеціальними випадками, які важко або неможливо відобразити за допомогою абстрактної гіпотези.

Диспозиція – частина норми права, що безпосередньо розкриває зміст правила поведінки, формулює права і обов'язки суб'єктів у процесі врегульованих цією нормою правовідносин.

Залежно від способу викладення диспозиції бувають простими, описовими, відсильними, бланкетними.

Проста диспозиція вказує на варіант поведінки, але не деталізує його.

Описова диспозиція описує всі основні ознаки поведінки. У кримінальному праві вона включає не тільки найменування злочинного діяння (наприклад, крадіжка), але і перелік його основних ознак (таємне розкрадання чужого майна).

Відсильна диспозиція не містить повного опису правила поведінки, а відсилає для ознайомлення з ним до іншої норми, в якій дається опис відповідного виду діяння.

Бланкетна диспозиція для ознайомлення відсилає до інших нормативно-правових актів, що перебувають у даній або в інших галузях права.

Залежно від форми викладення диспозиції діляться на уповноважуючі, приписуючі, забороняючі.

Уповноважуючі диспозиції надають суб'єктам право на здійснення передбачених у них позитивних дій.

Приписуючі диспозиції покладають на суб'єктів обов'язок здійснення певних позитивних дій, вказують на той або інший варіант належної поведінки.

Забороняючими називаються диспозиції, що містять заборону здійснення певних протиправних дій (або бездіяльності).

Санкція – частина правової норми, в якій визначаються міра і вид державного стягнення, що застосовується до правопорушника, що не виконує розпоряджень диспозиції.

За ступенем визначеності (тобто за об'ємом і розміром несприятливих для порушника наслідків) санкції діляться на: абсолютно визначені, відносно визначені та альтернативні.

*Абсолютно визначені (*звільнення з роботи, штраф, позбавлення волі на термін 3 роки) – санкції, де точно вказаний розмір і вид несприятливих наслідків (покарання), що наступили в результаті порушення норм права.

Відносно визначені (позбавлення волі на термін від 2 до 8 років, позбавлення волі на строк до 15 років) – санкції, що встановлюють мінімальну і максимальну (або тільки максимальну) межі можливого покарання. Конкретизація міри покарання при цьому залежить від судового (адміністративного) рішення.

Альтернативні (штраф або звільнення з роботи, позбавлення волі або виправні роботи, позбавлення прав управляти автомобілем або штраф) – санкції, де названі й перераховані через сполучно-розділові союзи «або», «або» декілька видів несприятливих наслідків, з яких правозастосовний орган вибирає тільки один – найдоцільніший.

За галузевим критерієм розрізняють санкції, закріплені в нормах кримінального, адміністративного права тощо.

За характером змісту наслідків виділяють каральні (штрафні), попереджувальні, правовідновлюючі санкції.

Каральні (штрафні) санкції (позбавлення волі, штраф, догана, стягнення матеріального збитку та ін.) – активна примусова міра, спрямована на покарання правопорушника.

Попереджувальні санкції (попередження, привід, арешт майна, затримання як підозрюваного в здійсненні злочину, відміна акта державної влади або адміністративного акта, примусове лікування та ін.) – спрямовані на недопущення протиправної поведінки або пов'язані з організаційним забезпеченням правоохоронної діяльності в процесі припинення протиправних діянь і реалізації санкцій карального характеру.

Правовідновлюючі (відновлення на колишній роботі робітників і службовців, раніше незаконно звільнених, стягнення аліментів та ін.) – пов'язані з відновленням порушених прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

Щодо співвідношення норми права і статті нормативно-правового акта і способів викладення норм права, то:

Норма права – належить до змісту права, це правило поведінки, що містить гіпотезу, диспозицію, санкцію.

Стаття законодавчого акта – зовнішня форма вираження права, засіб втілення норми права.

Співвідношення норми права і статті нормативно-правового акта припускає, що:

– всі три елементи логічної структури норми права можуть бути включені в одну статтю нормативного акта;

– у одній статті нормативного акта можуть бути викладені декілька правових норм;

– елементи норми права викладені у декількох статтях одного і того ж нормативного акта;

– елементи норми права викладені у декількох статтях різних нормативних актів.

Способи викладу норми права:

– *прямий спосіб* – структурні елементи норми права, викладені у статті нормативного акта в повному обсязі;

– *відсильний спосіб* – викладення в статті нормативного акта частини норми при конкретному відсиланні до тексту, в якому міститься відсутня частина;

– *бланкетний спосіб* – коли в статті нормативного акта вказується на наявність правила поведінки і визначається відповідальність за його порушення (санкція), при цьому безпосередньо в

статті не міститься інформації про сутність і про вихідні дані документа, який ці правила містить. Передбачається, що правореалізатор повинен володіти цією інформацією через власну професійну компетенцію.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «соціальні норми» та вкажіть на їх різновиди.
2. Що таке норма права та які її характерні ознаки?
3. Які різновиди норм права Ви знаєте?
4. Охарактеризуйте структурні елементи норм права.
5. Які існують способи викладення норм права в статтях нормативно-правових актів?

ТЕМА 12. ПРАВОВА СИСТЕМА, СИСТЕМА ПРАВА І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

Ключові поняття та терміни: *правова система, національна правова система, система права, галузь права, підгалузь права, інститут права, субінститут права, галузі матеріального і процесуального права, публічне і приватне право, система законодавства, галузь законодавства, інститут законодавства.*

Правова система – сукупність внутрішньоузгоджених, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, методів, процедур, за допомогою яких публічна влада здійснює регулятивно-організуючий і стабілізуючий вплив на суспільні відносини, реалізує заходи юридичної відповідальності.

Іншими словами, правова система – це комплексна категорія, що характеризує правове життя суспільства в межах тієї або іншої цивілізаційної культури, включаючи різноманітні правові явища.

Поняття «правова система» і «система права» співвідносяться як «ціле» і «частина». Термін «система права» характеризує право з точки зору його внутрішньої будови, а правова система – це комплексна, інтегруюча категорія, що відображає всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність.

Національна правова система – це конкретно-історична сукупність джерел права, механізмів правової дії, юридичної практики і пануючої правової ідеології, що сформувалася в межах юрисдикційної території держави.

Іншими словами, національна правова система – це реальне «живе» право конкретної держави.

Система права – це об'єктивно існуюча будова права, що характеризується внутрішньою узгодженістю, взаємообумовленістю і взаємодією норм права, об'єднаних в окремі галузі, підгалузі, інститути та субінститути права.

Система права характеризує внутрішню структуру права, визначає основоположні принципи об'єднання і диференціації юридичних норм.

Галузь права – це найбільша відокремлена сукупність юридичних норм, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин.

Усі галузі права, будучи структурними елементами системи права, взаємопов'язані органічною єдністю, хоча і нерівнозначні за своїм значенням. Утворення нових галузей є закономірним наслідком об'єктивних змін, що відбуваються в соціальному житті суспільства. Ускладнення суспільних відносин обумовлює необхідність виникнення нових соціально-правових регуляторів. При цьому відбувається поступове накопичення однотипного нормативного матеріалу, що потребує уніфікації і відокремлення. Одним із видів такої уніфікації якраз і є процес створення нових галузей права. У системі права традиційно до основних галузей права відносять конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне. Разом з тим достатньо часто як самостійні галузі розглядаються такі галузі, як: податкове право, митне право, банківське право тощо.

Галузі права як структурні елементи включають підгалузі та інститути й субінститути права.

Підгалузь права – відокремлена в межах галузі сукупність юридичних норм, що регулюють великий, відносно самостійний блок однорідних суспільних відносин (наприклад, у цивільному праві – авторське, житлове, спадкове право; у конституційному –

виборче право, в земельному – водне, лісове). При певних обставинах підгалузь може бути перетворена в самостійну галузь права.

Інститут права – об'єднує норми, що регулюють конкретний вид чи сторону однорідних суспільних відносин.

Наприклад, інститут державної служби включає правові норми, що регулюють відносини, які складаються в процесі організації і функціонування системи державних органів; встановлюють обсяг повноважень державних службовців, гарантії і процедури їх реалізації і т.д.

Інститути поділяють на галузеві і міжгалузеві. У межах галузевого інституту об'єднують норми, що регулюють суспільні відносини тільки в межах однієї галузі.

Міжгалузевий інститут включає юридичні норми, що входять до складу різних галузей права, але при цьому регулюють взаємопов'язані споріднені суспільні відносини.

Субінститут права – це сукупність правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин у межах окремо взятого інституту права (субінститути злочинів проти життя особи).

Первинним елементом системи права є юридична **норма** – правило поведінки загальнообов'язкового характеру, що приймається від імені держави та забезпечується системою державних гарантій і санкцій.

Характеризуючи систему права, зазначимо, що в ній існують відмінності між галузями матеріального і процесуального права.

Галузі матеріального права містять норми, які безпосередньо регулюють суспільні відносини (конституційне право, кримінальне право, цивільне право, трудове право тощо).

Галузі процесуального права – це галузі, що мають організаційно-процедурний, управлінський характер, які регламентують порядок реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, вирішення юридичних конфліктів.

Норми процесуального права регламентують процедуру застосування норм матеріального права і похідні від них. За допомогою процесуальних норм визначається коло суб'єктів, які беруть участь у юридичному процесі, визначаються їх права і обов'язки, встановлюються терміни здійснення передбачених

законодавцем процесуальних заходів (кримінально-процесуальне право, цивільно-процесуальне право тощо).

Галузі публічного права об'єднують юридичні норми загальнозначущого, загальнообов'язкового характеру, реалізація яких здійснюється незалежно від внутрішнього ставлення суб'єкта до закріпленого в нормі припису (конституційне, адміністративне, кримінальне право та ін.).

Галузі приватного права – це галузі, що регулюють відносини між юридично рівними суб'єктами, які виникають у результаті волевиявлення цих суб'єктів і передбачають реалізацію кореспондуючих прав і обов'язків.

Реалізація приписів, закріплених нормами приватного права, перебуває в безпосередній залежності від волевиявлення суб'єктів (не можна в примусовому порядку зобов'язати людину створити сім'ю, влаштуватися на роботу, укласти договір). Поза правовідносинами реалізація приватного права неможлива. До галузей приватного права відносять цивільне право, сімейне право, трудове право тощо. У випадку, якщо в процесі реалізації норм приватного права виникає колізія з нормами публічно-правового характеру, то держава вирішуватиме конфліктну ситуацію, що склалася, спираючись на норми публічного права.

У кожній національній системі права питання про кількість галузей права вирішується по-різному.

Конституційне право. Предметом цієї галузі права є відносини, що виникають з приводу закріплення основ конституційного ладу, формування державних органів, закріплення природних прав і свобод людини, визначення правового статусу громадян та ін.

Адміністративне право. Предмет – суспільні відносини, що складаються в процесі здійснення державного управління, тобто у зв'язку з організацією і функціонуванням системи виконавчої влади на всіх рівнях держави.

Фінансове право. Предмет – грошово-кредитні відносини, банківські операції, формування бюджету, стягнення податків і зборів тощо.

Кримінальне право. Предмет – суспільні відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням злочинів.

Цивільне право. Предмет – майнові й особисті немайнові відносини, засновані на рівності, автономії волі та майновій самостійності їх учасників.

Сімейне право. Предмет – особисті немайнові і пов'язані з ними майнові відносини, що виникають у зв'язку з укладенням і розірванням шлюбу і т.д.

Трудове право. Предмет – суспільні відносини, що виникають між роботодавцем і працівником (заключення і розірвання трудового договору, робочий час, час відпочинку, гарантії, компенсації тощо).

Кримінально-процесуальне право. Предмет – відносини, що виникають з приводу здійснення кримінального судочинства. Важливе значення мають такі галузі права, як земельне, торгове, господарське, комерційне, екологічне, інформаційне та ін. Особливе місце в системі права займає *міжнародне право*.

Система права і система законодавства співвідносяться як *зміст і форма.*

Система законодавства – це система джерел права, насамперед нормативно-правових актів, що є зовнішньою формою існування правових норм.

Елементи системи законодавства є матеріальною юридичною формою елементів системи права, а елементи системи права становлять зміст елементів законодавства. Для системи законодавства України характерна галузева і субординаційна побудова системи законодавства.

Галузь законодавства – внутрішньо узгоджена сукупність нормативно-правових актів та окремих приписів, що об'єднуються на підставі предмета правового регулювання.

Відмінності між системою права та системою законодавства:

– первинним елементом системи права є норма права, а первинним елементом системи законодавства – нормативно-правовий акт;

– система законодавства за обсягом поданого в ній матеріалу ширша системи права;

– в основу розподілу права на галузі та інститути покладено предмет і метод правового регулювання, а галузі законодавства

поділяються тільки за предметом регулювання і не мають єдиного методу;

– внутрішня структура системи права не збігається з внутрішньою структурою системи законодавства;

– якщо система права має об'єктивний характер, то система законодавства здебільшого зазнає впливу суб'єктивного чинника і багато в чому залежить від волі законодавця.

Систематизація законодавства – це цілеспрямована діяльність компетентних суб'єктів з упорядкування нормативно-правових актів з метою зручності їх використання, усунення можливих суперечностей, неточностей, прогалин і в такий спосіб удосконалення системи законодавства загалом.

У юридичній науці виділяють такі основні форми систематизації законодавства: інкорпорація, кодифікація та консолідація.

Питання для самоконтролю

1. Що таке система права?
2. Дайте визначення поняття «галузь права», «підгалузь права» та «правовий інститут».
3. Вкажіть на існуючі підходи розуміння поняття «система законодавства».
4. Які різновиди нормативно-правових актів Ви знаєте?
5. У чому полягають відмінності між поняттям «система права» і «система законодавства»?
6. Які існують способи систематизації законодавства?

ТЕМА 13. ПРАВОУТВОРЕННЯ ТА ФОРМИ ПРАВА

Ключові поняття та терміни: *правоутворення, правотворчість, принципи правотворчості, стадії правотворчості, джерела права, форми права, нормативно-правовий акт, правовий прецедент, правовий договір, правовий звичай.*

Правоутворення – це складний, тривалий, багатофакторний соціальний процес формування (виникнення, розвитку і зміни) норм права, що починається з узагальнення соціальних відносин,

поведінки, договорів тощо, і завершується наданням їм певної форми (джерела) права з визначеним державним забезпеченням.

Процес утворення права відбувається безупинно – у правосвідомості, правовідносинах, правомірній поведінці, правових теоріях, судових рішеннях, конституційних звичаях, в індивідуальних та колективних договорах.

Цей процес відбувається шляхом:

– формування конкретних правових відносин безпосередньо у повсякденному житті;

– узагальнення державою конкретних правовідносин, які виникли еволюційним шляхом, формування норм права та їх закріплення у відповідних правових документах, які можуть бути представлені у різних формах;

– втілення формалізованих правових норм, знову-таки, у конкретні суспільні відносини.

Держава, формулюючи текст правових приписів, переважно не встановлює норми права, а лише «перекладає» на юридичну мову важливі суспільні відносини, що виникають у суспільстві неодноразово. Безперечно, держава виступає джерелом законодавства, однак жодним чином не права.

Нормотворчі акти є віхами, розставленими на шляху правоутворення. Вони фіксують досягнутий рівень розвитку права. Можна сказати, що правоутворення – форма виникнення і буття права в широкому правовому полі: до закріплення його у певній правовій формі, поряд з нею, у вигляді форми права, у процесі реалізації права.

Різні країни мають свої особливості утворення права. Виділяють основні етапи (рівні) утворення права в державно-організованому суспільстві: матеріальний (вплив природних, культурних, релігійних, економічних, політичних факторів на формування права), ідейний (ґенеза права у формі правосвідомості, правових ідей, концепцій, доктрин), інституційний (діяльність державних і громадських органів, інституцій – санкціонування), формальний (результат процедурно-процесуальної діяльності уповноважених органів).

Правотворчість – це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів або всього народу чи його територіальних спільностей зі встановлення, зміни чи скасування правових норм.

Соціальне призначення правотворчості – встановлювати стандарти, еталони, зразки поведінки учасників суспільних відносин, тобто моделювати суспільні відносини, які, з позицій держави, є припустимі, бажані або необхідні чи заборонені.

Йдеться не про «дарування» громадянам певних можливостей, благ, тобто не про творення прав людини, які є «природженими» і мусять бути невідчужуваними. Мається на увазі формування саме об'єктивного юридичного права («юридична правотворчість»).

Види правотворчості: за суб'єктами – безпосередня (пряма) правотворчість державних органів, санкціонована правотворчість громадянських об'єднань та правотворчість трудових колективів, спільна правотворчість, делегована правотворчість; *за способами формування норм права* – утворення нових норм права і санкціонування; *за юридичною силою актів* – конституційна правотворчість, законодавча діяльність, діяльність щодо створення підзаконних актів.

Принципи правотворчості – загальноприйняті норми-ідеї найвищого авторитету, які виступають як незаперечні вимоги, що ставляться до змісту нормативно-правових актів, до процесу їх підготовки і прийняття. Слід наголосити на таких принципах правотворчості: *гуманізм* (формування нормативно-правових актів на основі загальнолюдських цінностей, міжнародних стандартів прав людини); *демократизм* (встановлення і забезпечення вільного порядку розробки, обговорення і ухвалення нормативно-правових актів, створення процедур, які б забезпечували вираження в законі волі народу, врахування свободи більшості при дотриманні прав меншості, погодженість інтересів суспільства); *толерантність* (компроміс інтересів) (за допомогою правотворчості досягається авторитетне посередництво, спрямоване на примирення, рівновагу правомірних інтересів сторін); *гласність* (відкрите для громадськості, вільне і ділове обговорення проектів

нормативно-правових актів, інформування про них населення); *правозаконність* відповідність вимогам природного права та міжнародним стандартам у галузі прав людини; *науковість та професійність; зв'язок з практикою; оперативність; планування.*

Стадії правотворчості – це самостійні етапи процедур, відповідний комплекс тісно пов'язаних між собою дій, які спрямовані на створення певного нормативно-правового акта.

Виділяють дві основні стадії правотворчості: попереднє формування проекту нормативно-правового акта; офіційне надання юридичної сили правовим нормам.

Кожна з основних стадій включає в себе ряд самостійних етапів. Так, перша стадія полягає у прийнятті рішення про розробку проекту та підготовку тексту нормативно-правового акта. Друга стадія скидається з офіційного схвалення проекту, прийняття нормативно-правового акта та його офіційного оприлюднення. Складовою частиною правотворчості є ***законотворчість***, що є процесом творення закону від законотворчого замислу, прогнозування, розроблення законопроекту до введення його в дію, тлумачення та можливого наступного редагування (зміни, доповнення).

Не слід ототожнювати право з формами його існування – законодавством, судовим прецедентом, санкціонованим звичаєм чи договором. Право може існувати до появи законодавства у вигляді правовідносин на основі їх багаторазового повторення та захисту з боку держави. До категорії права неодмінними складовими входять природні права людини та правосвідомість.

Форми права – це вихідні від держави або визнані нею зовнішні, офіційно-документальні способи вираження змісту права.

«Джерело права» і «форма права» взаємопов'язані, але не тотожні поняття. Джерело права розкриває витоки формування права, причини і закономірності процесу його виникнення і розвитку, а форма права показує, як зміст права нормативно організується і виражається ззовні.

Під джерелами права в матеріальному розумінні доцільно розуміти економічні, соціальні, політичні та інші умови, що спричинюють або об'єктивно зумовлюють процес виникнення правових норм.

Джерела права в ідеологічному розумінні – це правова і політична свідомість суб'єктів нормотворчості; ідеї, концепції, теорії, покладені в основу правових норм.

Джерела права в інституційному розумінні – це діяльність публічних органів й інститутів як суб'єктів формування і встановлення права.

Джерела права у формальному (юридичному) розумінні – акти уповноважених суб'єктів права, що є формою вираження і закріплення правових норм і принципів, на основі яких виникають, змінюються та припиняються правовідносини.

Джерела права у формальному значенні можна вважати формою права. Форма права – це зовнішній вираз існування норм права.

Нормативно-правовий акт – це акт-документ компетентного державного органу, який містить формально-обов'язкові правила поведінки загального характеру, які забезпечуються державою.

Нормативно-правові акти розподіляються на:

– закони;

– підзаконні нормативно-правові акти.

Закон – це нормативно-правовий акт, який має вищу юридичну силу, видається лише вищим представницьким органом державної влади, або шляхом референдуму, регулює найбільш важливі суспільні відносини у сфері економіки і політики.

Підзаконні нормативно-правові акти – це акти, які видаються на основі відповідно до законів і мають меншу юридичну чинність, ніж останні.

Правовий прецедент – це рішення суду або адміністративного органу щодо окремого випадку, яке служить зразком для вирішення аналогічних справ у майбутньому.

Може існувати два види судових прецедентів: *декларативний* (якщо судді лише посилаються на вже існуюче судове рішення); *креативний* (якщо судді створюють нову норму права або усувають прогалини в праві).

В англійському праві розрізняють: *прецеденти обов'язкові* (судді обмежені в своєму рішенні необхідністю неухильно відповідати вимогам прецеденту); *прецеденти доказові* (рішення нижчих судів стає прецедентом внаслідок своєї доказовості).

Адміністративний прецедент – рішення, яке прийняте адміністративними органами або адміністративним судом з конкретної справи, що розглядається як зразок при розгляді аналогічних справ.

Правовий договір – це угода між правотворчими суб'єктами, в результаті якої виникає нова норма права (наприклад, конституційний договір, колективний договір).

Правовий звичай – це історично сформоване, санкціоноване державою правило поведінки, що міститься у свідомості людей і ввійшло до звички в результаті багаторазового повторення тих самих дій або вчинків, які приводять до правових наслідків. Так, наприклад, Закони Ману в Індії, Закони XII таблиць у Римі були зібранням звичаєвого права).

Правова доктрина – акт-документ, який містить концептуально оформлені правові ідеї, принципи, що розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства, усвідомлені (сприйняті) суспільством і підтримуються (формалізуються) державою. Правові доктрини сприяли розробленню римського права – Дігести Кодексу Юстиніана містять науково оформлені ідеї видатних юристів (Папініана, Гая, Модестіна, Павла, Ульпіана та ін.), яким надано загальнообов'язкове значення як джерелам права. Правова доктрина слугувала безпосереднім джерелом права у правових системах англо-американської правової сім'ї (Трактат про закони Англії Г. Брактона (1250 р.) та Коментарі до законів Англії У. Блекстона (1765 р.). В ісламських країнах правові доктрини визначили напрями розвитку мусульманського права.

Нормативно-правовий акт – це акт-документ компетентного державного органу, який містить формально-обов'язкові правила поведінки загального характеру, які забезпечуються державою. *Ознаки:*

– є правоутворювальним актом, оскільки встановлює нові норми права або змінює діючі;

– є офіційним актом, оскільки приймається чи санкціонується уповноваженими органами держави або ухвалюється народом;

– поширюється на неозначене коло осіб і розрахований на неодноразове застосування;

– має конкретну форму, яка залежить від органу, який його видає;

– розробляється та приймається з дотриманням встановленої законом нормотворчої процедури;

– має форму письмового документа, що складається відповідно до правил нормотворчої техніки, визначену структуру і офіційні реквізити (назва, дата, місце прийняття);

– підлягає обов'язковій державній реєстрації та обліку (в Україні існує Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів);

– доводиться до відома населення у встановленому законом порядку, публікується в офіційних виданнях.

Види нормативно-правових актів.

За юридичною силою: Конституція, конституційні закони; закони, що ратифікують міжнародні договори; кодифіковані закони; звичайні закони; постанови ВРУ; укази Президента; постанови КМУ; накази, розпорядження, рішення міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; постанови ВР АР Крим; постанови Ради Міністрів АР Крим; накази міністерств та інших республіканських органів виконавчої влади; накази територіальних органів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; розпорядження голів і накази управлінь, відділів, інших структурних підрозділів обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій; розпорядження голів і накази управлінь, відділів, інших структурних підрозділів районних держадміністрацій; рішення місцевих рад; рішення виконавчих органів місцевих рад; локальні акти.

За суб'єктами нормотворчості: прийняті народом, парламентом, урядом, міністерством, главою держави, органом місцевого самоврядування тощо.

За способами встановлення: ухвалені державою, санкціоновані державою.

За обсягом і характером дії: акти загальної дії, акти спеціальної дії, акти виняткової дії.

За галузевою приналежністю: цивільні, адміністративні тощо.

Будь-який нормативно-правовий акт має межі своєї дії, враховуючи час, простір та коло суб'єктів.

Набрання чинності нормативно-правового акта: з моменту офіційного опублікування; з моменту ухвалення органом; з офіційно визначеного строку після опублікування (закони діють після 10 днів з дня опублікування); у міру одержання адресатом (акти з грифом «секретно», «для службового користування»); з дати, що позначена в самому нормативно-правовому акті.

Пряма дія – новий акт поширюється лише на нові відносини (зворотної дії немає).

Зворотна дія – акт поширює свою дію на нові і старі факти, правовідносини (пом'якшують або скасовують відповідальність осіб).

Переживаюча дія – акт, що втратив чинність і за спеціальною вказівкою нового акта (закону) продовжує поширювати свою дію на старі триваючі факти з окремих питань (часткова дія).

Момент зупинення чинності нормативно-правового акта: тимчасова, неостаточна перерва його дії у часі, яка зумовлена певними обставинами й здійснюється у порядку, що передбачений законодавством: дію Сімейного кодексу було призупинено до введення в дію ЦК.

Момент втрати чинності нормативно-правового акта:

– перебігу строку, на який було прийнято акт;

– перебігу подій, з існуванням яких офіційно пов'язувалась чинність акта;

– скасування акта органом, який його прийняв, або вищим від нього органом;

– прийняттям з цього ж питання іншого нормативно-правового акта тим самим органом чи вищим за нього органом;

– офіційного визнання нормативно-правового акта незаконним, а тому недійсним, шляхом певної встановленої законом судової процедури.

Чинність у просторі характеризується обсягом того фізичного простору, у межах якого на відповідних суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість таких актів.

Територіальна дія окреслена територією усієї держави або окремого регіону чи адміністративно-територіальної одиниці.

Екстериторіальна дія – порядок, за яким фізичні або юридичні особи, що перебувають або розташовані на території іншої держави, розглядаються як такі, що перебувають на території власної держави і тому підвладні її юрисдикції (кораблі й літаки, дипломатичні представництва і консульства).

За колом суб'єктів:

– *загальної дії*: поширюються на всіх осіб, які перебувають на території держави;

– *спеціальної дії:* поширюються лише на конкретну категорію осіб;

– *виняткової дії:* поширюються на осіб, які тимчасово перебувають на території держави.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттям «правоутворення», «правотворчість», «законотворчість».
2. У чому полягають відмінності між поняттям «форми права» і «джерела права»?
3. Охарактеризуйте існуючі джерела права.
4. Визначте поняття «правовий звичай», «юридичний прецедент», «нормативно-правовий акт» і «нормативний договір».
5. Що таке принципи правотворчості?
6. Охарактеризуйте види правотворчості.

ТЕМА 14. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

Ключові поняття та терміни: *реалізація норм права, дотримання, виконання, використання, застосування норм права, стадії застосування норм права, акт застосування норм права.*

Реалізація норм права – це втілення приписів правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права.

Формами реалізації норм права є: *дотримання, виконання і використання.*

Дотримання – це така форма реалізації норм права, яка передбачає утримання суб'єкта від активних дій, які заборонені юридичними нормами.

Виконання – форма реалізації норм права, що полягає в активній поведінці суб'єктів, яку слід здійснювати незалежно від їх власного бажання.

Використання – це така форма реалізації норм права, при якій суб'єкти на свій розсуд і бажання здійснюють надані їм права та можливості, задовольняючи свої законні інтереси.

Характерною рисою такої форми реалізації норм права є добровільність. Це означає, що ніхто не може примусити громадянина використовувати своє право.

Особливою формою реалізації норм права є застосування правових норм. ***Застосування*** правових норм виступає як організуюча владна діяльність держави або інших спеціально уповноважених суб'єктів, яка має процедурно-процесуальний характер, пов'язана з процесом вирішення конкретних юридичних справ та винесенням індивідуальних актів застосування норм права. Така діяльність потребує наявності професійних знань, навичок, пов'язана з особливими прийомами вирішення життєвих ситуацій. Враховуючи це, держава визначає спеціальних суб'єктів, наділяючи їх владними повноваженнями для здійснення такої діяльності. До них належить цілий ряд державних органів, а саме: міліція, суд, прокуратура та різноманітні посадові особи.

Особливістю застосування норм права є те, що така форма реалізації норм права завжди здійснюється в межах конкретних правових відносин, пов'язаних з процесом застосування права. Правове становище учасників у таких правовідносинах різне. Визначаюча роль належить суб'єкту, який наділений владними повноваженнями, він зобов'язаний використовувати їх з метою задоволення не своїх власних інтересів, а інтересів інших учасників правових відносин у напрямі вирішення конкретних життєвих ситуацій.

Діяльність щодо застосування норм права здійснюється в особливих, встановлених законом формах (оперативно-виконавчій та правоохоронній).

Застосування норм права являє собою комплексну форму реалізації юридичних норм. Правозастосовний орган, застосовуючи норму права, одночасно виконує вимоги правових норм (обов'язок розглянути справу, прийняти рішення в межах, які встановлені законом), а також дотримується встановлених заборон (неприпустимість перевищення функціональних повноважень).

Застосування норм права – це складний процес, який включає ряд послідовних стадій здійснення правозастосовної діяльності.

У процесі застосування норм права виноситься акт застосування норм права.

Необхідність у застосуванні правових норм виникає за наявності таких обставин:

1) коли встановлено факт правопорушення і необхідно застосовувати відповідну санкцію до особи, яка його скоїла (притягти її до відповідальності);

2) коли відсутнє добровільне виконання зобов'язань (сплати податків, повернення боргу, дотримання умов договору);

3) коли існує перешкода на шляху реалізації суб'єктам свого права (неможливість зайняти квартиру за наявності ордера на неї, якщо вона самовільно зайнята іншою особою);

4) коли виникає спір, який має юридичне значення, з приводу відповідних фактів або відносин, і коли сторони самі не можуть виробити узгоджене рішення (розподіл майна);

5) коли відповідні юридично значимі дії в силу їх особливої ваги повинні пройти контроль з боку держави з метою перевірки їх правильності, достовірності, законності (угоди щодо купівліпродажу нерухомості; оформлення доручення на користування автомобілем);

6) коли правові відносини можуть виникнути або змінитися лише завдяки рішенню державного органу (зарахування на навчання до навчального закладу, призначення пенсії, перехід на іншу роботу);

7) коли для виникнення відповідних правовідносин потрібне офіційне затвердження наявності або відсутності конкретних фактів (визнання батьківства, визнання померлим тощо).

Застосування норм права як процес, як певна послідовність здійснення дій дає можливість зазначати про наявність відповідних *стадій,* а саме:

1) встановлення фактичних обставин справи;

2) вибір норм права і юридична кваліфікація справи;

3) перевірка і тлумачення норм права;

4) винесення рішення і доведення його до зацікавлених осіб та організацій;

5) конкретно-виконавча стадія.

У процесі застосування норм права діяльність компетентних органів та посадових осіб завершується виданням акта застосування права.

Акт застосування норм права – це офіційний документ, який видається компетентним органом або посадовою особою в результаті вирішення конкретної юридичної справи на основі відповідної правової норми і забезпечується примусовою силою держави.

Основні ознаки актів застосування норм права:

– акт застосування норм права має державно-владний характер;

– акт застосування норм права має індивідуальний характер. Він стосується чітко визначених осіб та конкретної життєвої ситуації;

– акт застосування норм права повинен бути законним, виноситися на основі відповідної норми права або їх сукупності. При його виданні повинні бути дотримані правила, які регламентують порядок, терміни його видання і форму;

– акт застосування норм права повинен видаватися з дотриманням встановленої форми;

– акт застосування норм права не містить у собі правової норми, а тому не є джерелом та формою права;

– акт застосування норм права виступає як юридичний факт, який породжує такі правовідносини.

За формою зовнішнього вираження акти застосування норм права поділяють на письмові та усні акти-документи і акти-дії.

Акти-дії, в свою чергу, можуть бути розподілені на:

– *словесні* (розпорядження керівника підлеглому здійснити відповідні дії);

– *конклюдентні* (різні сигнали, жести, символи, які чітко вказують на необхідність застосовувати норму права (зупинити автомобіль), якщо вимоги будуть порушені.

За суб'єктами прийняття правозастосовні акти поділяють на такі: акти судових органів; акти органів прокуратури; акти слідчих органів; акти контрольних органів; акти органів представницької та виконавчої влади; акти органів місцевого самоврядування; акти глави держави; акти уряду; акти міністерств та відомств.

За юридичною природою: правоохоронні; правовиконавчі; правовідновлюючі; правозабезпечуючі.

За юридичними наслідками: правоутворюючі; правоприпиняючі; правозмінюючі (наприклад, наказ ректора про зарахування до вузу, про переведення з однієї форми навчання на іншу в тому ж вузі).

За галузевою ознакою: кримінально-правові; цивільно-правові; адміністративно-правові; фінансові та ін.

За змістом суспільних відносин і норм права, які до них застосовуються:

– регулятивні, які встановлюють конкретні юридичні права і обов'язки в зв'язку з правомірною поведінкою людей (наприклад, наказ ректора навчального закладу про зарахування до вузу);

– охоронні, видаються в зв'язку зі скоєнням окремими суб'єктами правопорушень (вирок суду, постанова слідчого щодо притягнення як звинуваченого).

За змістом і значенням у механізмі реалізації права:

– *конкретизуючі (регламентуючі акти),* які підтверджують наявність права у конкретної особи, регламентують обсяг цього права, форму і порядок його реалізації. Прикладом можуть бути різні посадові інструкції, розпорядження керівника щодо виконання будь-яких робіт із визначенням виконавців і відповідальних осіб;

– *реєстраційні акти* – засвідчують законність відповідних станів особи, її дій тощо. Наприклад, внесення в списки виборців, постановка на реєстраційний облік за місцем проживання тощо;

– *акти про визнання* – визнають такі стани особи, як визнання померлим, недієздатним, визнання батьківства тощо;

– *дозволяючі акти* – виражають дозвіл компетентного органу на використання конкретним суб'єктом конкретного права з урахуванням обставин часу, місця, умов, порядка реалізації тощо (наприклад, прийняття органами внутрішніх справ рішення щодо дозволу на придбання мисливської зброї).

– *забороняючі акти* – містять заборону щодо реалізації права, яка має чисто індивідуальний характер, тобто стосується даного права, суб'єкта його реалізації тощо.

За назвою акти застосування норм права поділяють на укази; постанови; накази; розпорядження; резолюції; вироки; рішення тощо.

Питання для самоконтролю

1. Чи можлива реалізація нормативно-правових приписів поза правовими відносинами?

2.Що розуміють під реалізацією права і які її форми існують?

3. Чому застосування норм права є особливою формою їх реалізації?

4. Які основні стадії процесу застосування норм права?

5. Чим відрізняються акти застосування норм права від нормативно-правових актів?

6. Що таке прогалина в праві і які їх види є?

7. У чому принципова різниця між усуненням прогалин і їх подоланням?

ТЕМА 15. ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Ключові поняття та терміни: *тлумачення норм права, акт тлумачення норм права, буквальне тлумачення, розширене тлумачення, нормативне тлумачення, аутентичне тлумачення, легальне тлумачення, казуальне тлумачення, судове тлумачення, адміністративне тлумачення, неофіційне тлумачення, доктринальне тлумачення, компетентно-юридичне тлумачення, компетентне неправове*

тлумачення, буденне тлумачення, способи тлумачення, граматичний спосіб, логічний спосіб, спеціально-юридичний спосіб, системний спосіб, історико-політичний спосіб, функціональний спосіб, телеологічний спосіб, функції тлумачення.

Тлумачення норм права – це складний вольовий процес діяльності різноманітних суб'єктів, спрямований на встановлення точного змісту, що розміщений у нормі права.

Цей процес складається з двох стадій: розкриття змісту норми права для себе; роз'яснення змісту норми права всім зацікавленим особам.

Існує декілька критеріїв, за якими можна класифікувати тлумачення норм права на види, а саме: тлумачення норм права за об'ємом; тлумачення норм права за суб'єктами.

Види тлумачення норм права за об'ємом: буквальне (адекватне); розширене; обмежене.

Буквальне тлумачення – це таке тлумачення, згідно з яким дійсний зміст норм права, розкритий у результаті тлумачення, відповідає буквальному тексту, тобто, «дух» і «буква» закону збігаються.

Розширене тлумачення – це таке тлумачення, згідно з яким дійсний зміст юридичних норм, розкритий у результаті тлумачення, ширший за буквальний зміст.

Обмежене тлумачення – це таке тлумачення, згідно з яким дійсний зміст юридичних норм, розкритий у результаті тлумачення, вужчий за буквальний зміст «букви» закону.

Види тлумачення норм права за суб'єктами: офіційне тлумачення, яке, в свою чергу, розподіляється на нормативне та казуальне.

Нормативне тлумачення може бути: аутентичне та легальне (делеговане).

Казуальне (індивідуальне) поділяється на: судове та адміністративне.

Неофіційне тлумачення: професійно-правове (доктринальне, компетентно-юридичне); компетентне неправове; буденне.

Офіційне тлумачення здійснюється уповноваженим на те органом, формується в спеціальному акті і є формально обов'язковим для відповідного кола виконавців норми, яка підлягає тлумаченню. Наприклад, загальнообов'язковим є тлумачення, яке дає Конституційний Суд України щодо норм Конституції України.

Нормативне тлумачення – офіційне роз'яснення змісту норми права, яке має загальнообов'язковий характер і розраховане на багаторазове застосування. Це тлумачення розповсюджується на широке коло суспільних відносин і необмежену кількість випадків.

У межах офіційного нормативного тлумачення розрізняють аутентичне та легальне тлумачення.

Аутентичне тлумачення – це роз'яснення змісту норм права тим органом, що їх прийняв. Виходячи з цього, правотворчий орган може будь-коли змінити прийнятий ним нормативний акт, відмінити або ж доповнити, а також дати необхідні роз'яснення. При цьому акт тлумачення має більшу юридичну силу, оскільки він прийнятий пізніше. У ньому знаходить своє відображення норма, що підлягає тлумаченню вже в роз'ясненому вигляді.

Легальне тлумачення – це роз'яснення змісту норм права, яке здійснюється тими суб'єктами, які цю норму не приймали, але уповноважені на це законом. Таке право мають Конституційний Суд України, Верховний Суд України, Вищий Господарський Суд України.

Казуальне тлумачення – це роз'яснення змісту норм права для використання в конкретній ситуації.

Судове тлумачення – це різновид казуального тлумачення, яке здійснюється судовими органами в процесі розгляду конкретних справ. Акт тлумачення, у даному випадку, є частиною рішення або вироку суду, що характерно для судів першої інстанції.

Адміністратшвне тлумачення – це тлумачення, яке має місце в діяльності інших державних органів (міністерств, відомств, місцевої державної адміністрації), в актах адміністративного тлумачення щодо того, як відповідні органи повинні вирішити конкретну справу.

Неофіційне тлумачення характеризується тим, що здійснюється будь-якими суб'єктами суспільних відносин. Залежно від компетентності інтерпретатора розрізняють професійно-правове і буденне тлумачення.

Характерною ознакою професійного тлумачення є те, що воно передбачає наявність спеціальних правових знань у інтерпретаторів.

Різновид професійно-правового тлумачення – доктринальне тлумачення – передбачає те, що воно здійснюється спеціальними суб'єктами – вченими вузів та науково-дослідними установами. Зовнішню форму свого відображення цей різновид тлумачення знаходить у монографіях, статтях, різних формах обговорення нормативно-правових актів.

Компетентно-юридичне тлумачення характеризується тим, що здійснюють його юристи-практики: судді, прокурори, адвокати тощо. Його результатами можуть бути рекомендації, різноманітні посібники для ефективного застосування норм права, які ґрунтуються на практичному досвіді зазначених суб'єктів.

Компетентне неправове тлумачення ґрунтується на знаннях неправового характеру, тобто на знаннях тих осіб, які займаються дослідженням найрізноманітніших питань у таких областях знань, як економіка, історія, політика, соціологія, біологія та ін. Іноді виникає ситуація, пов'язана з необхідністю роз'яснення відповідних питань, які виходять за межі правових знань, наприклад, окремих біологічних термінів тощо. Шляхом розв'язання подібних проблем є звернення до фахівців, які володіють необхідною інформацією і можуть здійснити тлумачення.

Буденне тлумачення передбачає роз'яснення норм права всіма суб'єктами права досвіду, який вони набули в процесі своєї життєдіяльності.

Способи тлумачення – це прийоми, за допомогою яких відбувається аналіз норм права, розкривається їх зміст з метою практичної реалізації.

Розрізняють такі основні способи тлумачення норм права: граматичний, логічний, спеціально-юридичний, системний, історико-політичний, функціональний, телеологічний.

Граматичний спосіб тлумачення норм права – це тлумачення, яке базується на даних граматики, лексики, наук філологічного циклу. Об'єктом є текст норм права.

Логічний спосіб тлумачення норм права ґрунтується на законах і правилах формальної логіки, які дозволяють зробити ще один крок до розкриття змісту юридичних норм. Адже думка і воля законодавця виражаються не лише у вигляді граматичних речень, але й логічній організації, побудові змісту норм.

У процесі логічного тлумачення аналізуються не слова і речення, поняття. Логічний аналіз суджень та їх зв'язків між собою дає можливість з'ясувати зміст, який вкладав правотворчий орган у той чи інший нормативно-правовий акт.

Інтерпретатор для досягнення своєї мети використовує такі прийоми, як логічний аналіз понять, висновки за аналогією, висновки від протилежного та ін.

Спеціально-юридичний спосіб тлумачення норм права – це тлумачення, основою якого є спеціальні юридичні знання, дані юридичних наук. такі дані можуть міститись у самому тексті закону, наприклад, коли в ньому містяться визначення відповідних понять, або – слідувати із роз'яснень судових інстанцій та інформації, що наявна в наукових коментарях. Особливого значення набувають юридичні знання тих осіб, які беруть участь у процесі застосування права.

Системний спосіб тлумачення базується на знаннях зв'язків, які існують між юридичними нормами. Його суть полягає в тому, що норма зіставляється з іншими нормами, встановлюється її місце і значення в нормативному акті, в галузі права та всій правовій системі.

Історико-політичний спосіб тлумачення – це з'ясування змісту норм права на основі аналізу конкретних історичних умов їх прийняття, а також з'ясування мети та завдань, покладених законодавцем. Відбувається зіставлення норми з існуючою ситуацією.

Телеологічний спосіб тлумачення спрямований на з'ясування мети щодо видання правових актів. Досить часто вказівка на мету міститься в самому нормативно-правовому акті, як правило, в преамбулі. Іноді мета може логічно випливати із його змісту або із назви нормативно-правового акта, його окремих норм, статей, розділів.

Функціональний спосіб тлумачення базується на з'ясуванні функцій, які виконують відповідні норми права.

Питання для самоконтролю

1. Чи всі правові норми потребують тлумачення?
2. Які обставини зумовлюють необхідність тлумачення нормативно-правових приписів?
3. Хто може бути суб'єктом інтерпретаційної діяльності?
4. Які способи тлумачення норм права найбільш часто використовуються в юридичній практиці?
5. Чим з'ясування змісту норми права відрізняється від роз'яснення?
6. Які існують види тлумачення норм права?
7. Чим інтерпретаційний акт (акт тлумачення норм права) відрізняється від інших правових актів?
8. Чи може тлумачення змінювати чи створювати нову норму права?

ТЕМА 16. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

Ключові поняття та терміни: *правовідносини, суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин, зміст правовідносин, суб'єктивне право, суб'єктивний обов'язок, юридичні факти, презумпція.*

Правовідносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких взаємодіють через використання суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, що гарантуються і охороняються державою.

Соціальне призначення таких відносин – створювати суб'єктам права конкретні соціальні можливості для задоволення певних потреб. Такі можливості забезпечуються налагодженням суспільних зв'язків у вигляді взаємних юридичних прав і обов'язків відповідних суб'єктів.

Ознаки правовідносин:

– є специфічним видом суспільних відносин;

– мають специфічний зв'язок суб'єктів у вигляді взаємних прав і обов'язків;

– є ідеологічними відносинами;

– є вольовими відносинами;

– охороняються державою, забезпечуються заходами державного впливу аж до примусу;

– виникають, змінюються і припиняються лише на основі правових норм.

Класифікація правовідносин здійснюється за різними критеріями.

За галузями права (конституційні, цивільно-правові, трудові та ін.). Конституційно-правові – відносини громадянства, цивільно-правові – купівлі-продажу речі, трудові – відносини за трудовим договором та ін.

За кількістю суб'єктів, які беруть у них участь (прості, складні). Односторонні – кожна зі сторін має або права, або обов'язки (договір дарування, договір позики); двосторонні – кожна зі сторін має як права, так і обов'язки (договір купівлі-продажу); багатосторонні – кожна із трьох і більше сторін має права і обов'язки щодо одна одної (цивільно-правова угода, в якій, крім двох основних сторін, діє третя сторона – посередник).

За змістом поведінки суб'єктів (активні, пасивні, змішані). Активні – обов'язок здійснити певні дії на користь іншої сторони, пасивні – обов'язок утриматися від небажаних для іншої сторони дій; змішані – складні правовідносини, в яких поєднуються правовідносини пасивного і активного типу.

За строком дії (короткотривалі, довготривалі).

За методом правового регулювання (договірні, управлінські). Договірні переважають у сфері приватного права, управлінські діють у публічно-правовій сфері, комплексні – поєднують начала публічного і приватного права;

За субординацією в правовому регулюванні (матеріальні, процесуальні). Матеріальні – виникають на основі норм матеріального права. Процесуальні – виникають на основі норм процесуального права і є похідними від норм матеріального права.

За функціональним призначенням (регулятивні, охоронні, захисні). Регулятивні виникають із фактів правомірної поведінки суб'єкта, тобто такої поведінки, яка відповідає нормам права (більшість цивільних, трудових, сімейних та інших правовідносин). Охоронні – виникають із фактів конфліктної поведінки

суб'єкта (без вчинення правопорушень) у випадках спорів про право, спрямовані на запобігання правопорушенням, подолання правових спорів, забезпечення правопорядку в суспільстві, застосування запобіжних заходів примусу (цивільні, трудові, сімейні й інші правовідносини). Захисні – виникають із фактів неправомірної поведінки суб'єкта; спрямовані на залучення до відповідальності осіб, які вчинили правопорушення, відновлення порушених прав та інтересів, застосування примусових заходів, передбачених у санкціях норм заборонного характеру (кримінально-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові).

За ступенем визначеності (абсолютні, відносні). Абсолютні – визначена лише одна сторона – носій суб'єктивного права, а всі інші (суспільство і кожний суб'єкт права) зобов'язані утримуватися від порушення його законних прав і інтересів (відносини власності). Відносні – точно визначені права і обов'язки всіх учасників – як правомірних, так і правозобов'язаних (покупець і продавець, працівник і роботодавець).

За характером відносин, які можуть регулюватися національною системою права і нормами міжнародного права (внутрішні, зовнішні (міжнародні)). Внутрішні – між громадянами держави, між громадянином і державою, між юридичною особою і державним органом, між державними органами тощо. Зовнішні – ті, що складаються на міжнародній арені.

Структура правовідносин – це комплексне поняття, що характеризує правовідносини з точки зору їх будови і включає такі елементи: суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин та зміст правовідносин.

Структура правовідносин є такою:

– *суб'єкти правовідносин* (індивідуальні та колективні суб'єкти права, які беруть участь у правовідносинах);

– *юридичний зміст правовідносин*: суб'єктивне право та юридичний обов'язок, повноваження – юридична відповідальність (у посадових осіб);

– *об'єкт правовідносин* – те, з приводу чого виникає і здійснюється діяльність суб'єктів правовідносин.

Суб'єкти правовідносин – це учасники правовідносин, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки (індивіди, організації та об'єднання, соціальні спільності). Вони наділені державою особливою властивістю – правосуб'єктністю, тобто здатністю бути суб'єктом права, правовідносин.

Правосуб'єктність державних і громадських організацій визначається змістом їх компетенцій, тобто сукупністю їх прав та обов'язків, які закріплені в нормах права.

Види суб'єктів (учасників) правовідносин: індивідуальні (фізичні особи) – громадяни, тобто особи, які мають громадянство певної країни; іноземні громадяни; особи без громадянства. Спеціальним індивідуальним суб'єктом правовідносин є посадова особа;

– *колективні* (державні й недержавні юридичні особи): державні органи, організації, установи, підприємства; комерційні організації (акціонерні товариства, приватні фірми); органи місцевого самоврядування; громадські об'єднання, релігійні організації;

– *держава та її територіальні структурні одиниці*: суб'єкти федерації у федеративних державах; політичні автономії в унітарних державах; адміністративно-територіальні одиниці;

– *соціальні спільноти* – народ, нація, етнічні або релігійні групи, територіальна громада.

До складу правосуб'єктності індивідів входить правоздатність, дієздатність та деліктоздатність.

Правоздатність – це визнана державою здатність суб'єкта мати суб'єктивні права і нести юридичні обов'язки.

Види правоздатності: загальна правоздатність; галузева правоздатність; спеціальна правоздатність.

Дієздатність – це визнана державою здатність суб'єкта особисто своїми діями вступати в правовідносини, здійснювати суб'єктивні права, виконувати юридичні обов'язки. Дієздатність індивідів залежить від: віку; стану психічного та фізичного здоров'я; рівня освіти та ряду інших обставин.

Повна дієздатність настає з моменту громадянського повноліття. Вона передбачає зрілість почуттів, розуму і волі. Формальними критеріями повноліття є такі: досягнення 18-літнього віку; укладання шлюбу до настання офіційного повноліття; досягнення

16 років і праця за трудовим договором або запис неповнолітньої особи як матері чи батька дитини.

Обмежена дієздатність установлюється за рішенням суду і стосується осіб, які:

– страждають психічним розладом, що істотно впливає на здатність усвідомлювати значення своїх дій і (чи) керувати ними;

– зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, чим ставлять себе або свою сім'ю, а також інших осіб, яких вони за законом повинні утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Деліктоздатність – це здатність особи відповідати за вчинені правопорушення. Передумовою деліктоздатності є осудність, тобто здатність у момент здійснення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Специфіка правосуб'єктності юридичних осіб полягає в тому, що їх правоздатність і дієздатність виникає одночасно, а саме з моменту державної реєстрації. А самі юридичні особи створюються з певною метою.

Юридична особа – організація, створена шляхом об'єднання осіб і (або) майна, зареєстрована у встановленому законом порядку, наділена загальною цивільною право- та дієздатністю, яка має право здобувати і здійснювати майнові та особисті немайнові права, виконувати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді.

Наступним структурним елементом правовідносин є зміст правовідносин, який складають суб'єктивні права та суб'єктивні юридичні обов'язки.

Суб'єктивне право – це передбачена юридичною нормою міра можливої поведінки учасника правовідносин.

Суб'єктивний обов'язок – це передбачена юридичною нормою міра необхідної поведінки учасника правовідносин.

Об'єкти правовідносин – матеріальні й нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюють свої суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Розрізняють такі види об'єктів правовідносин: матеріальні блага, до яких відносять: предмети природи (земля, надра, водні

ресурси та ін.); штучно створені предмети в процесі трудової діяльності – речі рухомі і нерухомі (засоби виробництва, майно, предмети споживання); цінності; гроші, акції, векселі, цінні документи (диплом, атестат); особисті нематеріальні блага – життя, здоров'я, честь, гідність, ділова репутація, ім'я (назва), освіта, свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості та ін.; продукти (результати) духовної та інтелектуальної творчості – твори мистецтва, літератури, науки, техніки, живопису, кіно, комп'ютерні програми та інші результати інтелектуальної діяльності; послуги виробничого і невиробничого характеру – виконання роботи, зумовленої договором або контрактом, наприклад, доставка вантажу до місця призначення за договором перевезення; виконання пісні на святковому концерті тощо; загальносоціальні цінності і блага.

Процес виникнення, зміни і припинення правовідносин пов'язаний з реальними життєвими обставинами, які називаються *юридичними фактами.*

Юридичні факти – це такі життєві обставини, з якими норма права пов'язує виникнення, зміну та припинення правових відносин. За наявності норм права без юридичного факту правовідносини неможливі.

Наукою юридичні факти класифікуються за різними ознаками.

За вольовими критеріями: юридичні дії (правомірні та неправомірні).

Правомірні дії – відповідають вимогам норм права, поділяються, в свою чергу, на юридичні акти – дії, що пов'язані зі вступом особи в конкретні правовідносини з наміром досягти певного юридичного наслідку (заповіт, договір).

Юридичні вчинки – дії, що не пов'язані зі вступом особи в конкретні правовідносини і незалежно від її наміру породжують юридичні наслідки (наукове відкриття).

Неправомірні дії – не відповідають вимогам норм права: *проступки* – суспільно шкідливі протиправні вчинки, що спричиняють усі види відповідальності, крім кримінальної; *злочини* – суспільно небезпечні винні діяння (дії чи бездіяльність), що спричиняють за чинним законодавством кримінальну відповідальність.

Подія – юридичний факт, що виникає, змінюється і припиняється поза волею людей – внаслідок нездоланної сили (повінь, землетрус, закінчення строків, народження людини, смерть людини).

Залежно від характеру правових наслідків, які вони породжують: *правоутворюючі* (з якими норми права пов'язують виникнення правовідносин – наказ ректора про зарахування); *правозмінюючі* (з якими норми права пов'язують зміну правовідносин – наказ про переведення); *правоприпиняючі* (з якими норми права пов'язують припинення правовідносин – наказ про відрахування).

За часом: *одноактні* (наприклад, купівля-продаж – юридичні наслідки *настають* лише в конкретному випадку); *триваючі* (наприклад, перебування у шлюбі – життєві обставини існують тривалий час, постійно чи періодично породжуючи правові наслідки).

За складом: *прості* (обставина, що має просту будову і виражається в простих характеристиках – припинення повноважень у зв'язку із закінченням строку призначення); *складні* (обставина, що має складну будову, але залишається одним фактом – правопорушення: об'єкт, суб'єкт, об'єктивна і суб'єктивна сторони).

Фактичний склад відрізняється від складного юридичного факту тим, що він складається з різних юридичних фактів. Якщо складний юридичний факт – це багатоаспектне (однак ціле) явище, то фактичний склад – це сукупність різних явищ. Для фактичного складу необхідна не тільки наявність усіх складових елементів юридичних фактів, але й певне послідовне накопичення, визначений порядок його елементів.

Юридичними фактами можуть виступати і презумпції.

Презумпції – це припущення про наявність або відсутність певних фактів, які мають юридичне значення.

Правові презумпції можуть бути:

1) презумпції, що не можуть бути спростовані (наприклад, презумпція недієздатності неповнолітнього);

2) презумпції, що можуть бути спростовані (презумпція невинуватості).

Питання для самоконтролю

1. Чи всі суспільні відносини можна вважати правовими?

2. Які є передумови виникнення та функціонування правовідносин?

3. Які є види суб'єктів правовідносин?

4. Які відмінні властивості суб'єктивного права та юридичного обов'язку?

5. Яка структура правовідносин?

6. Які життєві обставини називають юридичними фактами і чому?

7. Чи можуть декілька юридичних фактів викликати один юридичний наслідок?

ТЕМА 17. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА. ПРАВОПОРУШЕННЯ

Ключові поняття та терміни: *правова поведінка, правомірна поведінка, протиправна поведінка, злочин, проступок, склад правопорушення.*

Правова поведінка – це соціальна поведінка особи, що врегульована нормами права, і знаходить своє відображення у вигляді дій або бездіяльності, має свідомо-вольовий характер і тягне за собою юридичні наслідки.

Властивість правової поведінки впливати на стан суспільних відносин, вносити чи не вносити зміни в навколишнє середовище пов'язана не лише з її соціальною значимістю, але й реалізацією суб'єктами їх інтересів. У силу цього правова поведінка тягне за собою певні юридичні наслідки. Форми цих наслідків різні і залежатимуть від спрямованості правової поведінки, від досягнення відповідних цілей, задоволення певних потреб тощо. Однією з найважливіших форм правових наслідків є реакція держави на результати правової поведінки у вигляді заохочення, стимулювання, охорони соціально-корисних вчинків чи застосування заходів юридичної відповідальності за соціально шкідливі діяння.

Правова поведінка – це один із видів юридичних фактів, конкретних життєвих обставин, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин. За таких умов правова поведінка розглядається як підґрунтя зміни правовідносин, як конкретні життєві обставини, які передбачені гіпотезою норми права.

Ознаки правової поведінки: має соціальне значення (соціально корисна або соціально шкідлива); має зовнішньо виражений характер (дії чи бездіяльність); має свідомо-вольовий характер; регламентується нормами права; має властивість спричиняти юридичні наслідки.

Види правової поведінки:

1) правомірна поведінка;

2) правопорушення;

3) зловживання правом.

Правомірна поведінка – це, в більшості випадків, суспільно корисна поведінка особи, яка відповідає приписам норм права і охороняється державою.

Особливістю правомірної поведінки є те, що вона відповідає тим моделям, які відображені в правових нормах, має зазвичай суспільно корисний характер, тягне за собою настання позитивних юридичних наслідків.

Як загальна форма реалізації суб'єктивних прав і обов'язків, правомірна поведінка, виходячи з характеру норм права, що реалізуються, здійснюється у вигляді їх дотримання, виконання і використання, а також правозастосування.

У механізмі правового регулювання правомірна поведінка відображається як відповідна модель, що закріплена в нормах права; у юридичних фактах – як конкретні життєві обставини; у правовідносинах – як суб'єктивні права і обов'язки; в їх реалізації – як загальна форма та засіб; у правопорядку – як його зміст. Це дає можливість розглядати правомірну поведінку як явище, яке об'єднує елементи механізму правового регулювання в єдине ціле.

Ознаки правомірної поведінки: є суспільно корисною (у більшості випадків) соціальною поведінкою; відповідає принципам і нормам права; має свідомо-вольовий характер, що виражається у вигляді дій чи бездіяльності; гарантується та охороняється державою.

Види правомірної поведінки: за зовнішньою формою виразу – дії та бездіяльність; залежно від психічного ставлення особи до своїх вчинків – активна, звична, конформістська, маргінальна; за ступенем виявлення свідомості та волі – добровільна та змушена; за ступенем соціальної значущості – соціально належна, соціально бажана, соціально допустима; за суб'єктами – індивідуальна та групова; за формою реалізації норм права – дотримання заборон, виконання обов'язків, використання суб'єктивних прав.

Правопорушення – це суспільно небезпечне або суспільно шкідливе протиправне винне діяння деліктоздатної особи, за яке передбачена юридична відповідальність.

Ознаки правопорушення: суспільна шкідливість або суспільна небезпека, протиправність, свідомо вольовий характер, дієвість, винність, карність.

Види правопорушень:

1) злочини;

2) проступки.

Злочин – це передбачене Кримінальним кодексом України, суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на суспільний лад, політичну систему, власність, особу, політичні, трудові та інші права і свободи громадян.

Проступок – це суспільно шкідливе протиправне винне діяння, що відрізняється меншим ступенем суспільної небезпеки, ніж злочини, за яке слідує юридична відповідальність.

Види проступків: конституційні, дисциплінарні, адміністративні, цивільні, трудові, міжнародні.

Віднесення того чи іншого діяння до злочину чи проступку залежить від того, наскільки велику шкоду вбачає законодавець у тому чи іншому варіанті поведінки, який характер заподіяної шкоди і наскільки гострою є потреба в боротьбі з таким видом протиправної поведінки.

Правопорушення відрізняється від порушень інших соціальних норм сукупністю ознак, які утворюють поняття «склад правопорушення».

Склад правопорушення – це сукупність закріплених у законодавстві ознак об'єктивного та суб'єктивного характеру, за наявності яких діяння визнається правопорушенням. До складу правопорушення входить: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона.

Об'єктом правопорушення є суспільні відносини, які охороняються нормами права. Розрізняють: загальний об'єкт – це врегульовані нормами права однорідні суспільні відносини, на які спрямована протиправна поведінка суб'єкта; родовий об'єкт – це певний аспект однорідних суспільних відносин, на які спрямована протиправна поведінка суб'єкта; безпосередній об'єкт – це конкретні блага, інтереси особи, її здоров'я, честь, гідність, майно тощо, на які посягає суб'єкт правопорушення.

Об'єктивна сторона правопорушення – це зовнішній прояв протиправного діяння, що характеризується такими ознаками: формою здійснення (дії чи бездіяльність), часом, місцем, знаряддям вчинення правопорушення, шкідливим результатом та причинно-наслідковим зв'язком між діянням та суспільно шкідливими наслідками.

Більшість правопорушень здійснюється за допомогою дій, які можуть бути представлені у формі фізичного впливу, у письмовій або усній формі. Через бездіяльність правопорушення може виражатися в тому випадку, коли суб'єкт не виконав юридичний обов'язок, який передбачений нормами права (неповернення боргу, ненадання медичної допомоги).

Настання шкідливого результату – це та шкода, яка наноситься в результаті вчинення протиправного діяння. Вона може мати особистий, майновий або інший характер, розрізнятися за ступенем тяжкості.

Сутність причинно-наслідкового зв'язку полягає в тому, що він проявляється між протиправним діянням і шкідливим результатом і характеризується тим, що одне із явищ (причина) з необхідністю породжує інше явище (наслідок).

До *факультативних ознак* об'єктивної сторони відносять місце, час, спосіб вчинення правопорушення. Вони набувають

юридичного значення не в усіх випадках, а лише тоді, коли зазначені в гіпотезі відповідної норми права.

Суб'єктом правопорушення є деліктоздатна особа, поведінка якої визнається протиправною діючим законодавством. Суб'єктами правопорушення можуть бути як індивідуальні, так і колективні суб'єкти, які мають властивості фізичних та юридичних осіб.

Суб'єктивна сторона правопорушення – це внутрішнє психічне ставлення суб'єкта правопорушення до вчиненого діяння та його суспільно шкідливих наслідків. Вона включає в себе вину, мотив та мету вчинення правопорушення.

Вина – це психічне ставлення особи до скоєного нею правопорушення, яка виражається в формі умислу та необережності.

Умисел може бути прямий і непрямий. *Прямий умисел* передбачає, що особа усвідомлювала протиправність своєї поведінки і бажала настання шкідливих наслідків.

Непрямий умисел характеризується тим, що особа усвідомлювала протиправність своєї поведінки, але байдуже ставилася до настання можливих негативних наслідків.

Необережність може бути представлена у формі: *протиправної самовпевненості та протиправної недбалості.* Для протиправної самовпевненості характерним є усвідомлення протиправності свого діяння і легковажний розрахунок на можливість відвернення негативних наслідків. Протиправна недбалість існуватиме в тому випадку, коли суб'єкт усвідомлює протиправність своєї поведінки, не бажає настання негативних наслідків, хоча міг і повинен був їх передбачити. У випадку відсутності у складі правопорушення суб'єктивної сторони діяння не може вважатися протиправним.

Мета правопорушення – результат, якого прагнув досягти суб'єкт у процесі підготовки та здійснення правопорушення.

Мотив правопорушення – це внутрішнє спонукання, яким керувався суб'єкт, здійснюючи правопорушення.

Правопорушення завжди є діянням, яке завдає шкоди інтересам громадян, соціальних груп, а іноді – й інтересам усього суспільства. Усуваючи причини та умови правопорушень, держава зобов'язана також притягувати винних до юридичної відповідальності.

Розрізняють такі причини правопорушень:

– *причини суб'єктивного характеру* – це обставини, що залежать від особи, а саме: низький рівень правосвідомості та правової культури, правовий нігілізм, неповага до права та закону та ін.;

– *причини об'єктивного характеру* – це обставини, які не залежать від особи (кризові економічні явища, високий рівень безробіття, розрив між багатими і бідними тощо);

– *причини об'єктивно-суб'єктивного характеру*, а саме: недоліки в процесі здійснення правотворчої та правозастосовної діяльності, колізії та прогалини в системі існуючих нормативно-правових актів, зловживання здійсненням владних функцій, проблеми в діяльності правоохоронних органів та ін.

Основні напрями боротьби з правопорушеннями передбачають: попередження вчинення протиправних діянь і послідовну реалізацію юридичної відповідальності за вже вчинені правопорушення. З метою їх попередження необхідно здійснювати вплив на самі причини та умови, які сприяють вчиненню правопорушень. Вони являють собою комплекс різноманітних факторів, з метою ліквідації яких необхідно удосконалювати не лише процес правотворчості та правозастосування, а й здійснювати позитивні зміни в розвитку економіки, соціальної сфери життя суспільства.

Зловживання правом – це особливий вид правової поведінки, який полягає в соціально шкідливих вчинках суб'єкта права, що діє в межах існуючої норми права, однак не з тією метою, яку передбачав законодавець.

Зловживання правом характеризується: наявністю у особи суб'єктивного права; діяльністю, що спрямована на реалізацію суб'єктивного права; використання цього права всупереч його соціальному призначенню і заподіяння шкоди суспільним чи особистим інтересам; використання недопустимих форм реалізації суб'єктивного права; невиразність протиправної поведінки як юридичної ознаки правопорушення; наявність нетрадиційних юридичних наслідків (юридична відповідальність наступає тільки у разі встановлення факту зловживання правом). Прикладом зловживання правом може бути: фіктивний шлюб, зловживання батьківськими правами та ін.).

Особливістю зловживання правом є те, що поведінка суб'єкта права має лише видимість законної.

Слід зазначити, що категорія «зловживання правом» існує не лише у межах матеріального права. Вона притаманна і для процесуальних правовідносин. До форм зловживання процесуальними правами можна віднести: зловживання правом на звернення до суду; навмисне затягування розгляду справи різними способами, зловживання правом щодо надання доказів, заяв, звернень, зловживання правом на прийняття відповідних заходів тощо.

Наслідки зловживання правом:

– визнання наслідків недійсними;

– заборона дій;

– припинення здійснення суб'єктивного права без його позбавлення тощо.

Питання для самоконтролю

1.Поняття та ознаки «правової поведінки».

2.Чим відрізняється правомірна поведінки від правової? Назвіть види правомірної поведінки.

3.У чому суть протиправної поведінки?

4.Що таке зловживання правом?

5.Які складові елементи злочину?

ТЕМА 18. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Ключові поняття та терміни: *юридична відповідальність, принципи юридичної відповідальності, конституційна відповідальність, матеріальна відповідальність, дисциплінарна відповідальність, адміністративна відповідальність, цивільна відповідальність, кримінальна відповідальність, міжнародна відповідальність, функції юридичної відповідальності.*

У науковій юридичній літературі існують різноманітні підходи щодо розуміння юридичної відповідальності. Узагальнюючи їх, слід зазначити, що розрізняють позитивну та негативну юридичну відповідальність.

Позитивна юридична відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що являє собою відповідну реакцію держави та суспільства на здійсненне соціально корисного правомірного діяння особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення.

Ознаки позитивної юридичної відповідальності: встановлюється державою у заохочувальних правових нормах; виступає засобом державного переконання та правового стимулювання; застосовується спеціально уповноваженими суб'єктами; пов'язана з наданням особі додаткових прав, можливостей та інших соціальних благ; виражається в певних позитивних наслідках майнового, організаційного та особистого характеру; виступає формою реалізації заохочувальної санкції норми права; здійснюється в особливій процесуальній формі; настає тільки за існуючі заслуги.

Метою позитивної юридичної відповідальності є стимулювання за здійснення найбільш значущих правомірних діянь; виховання громадян у дусі поваги до закону; попередження соціально невигідної та протиправної поведінки у стимулюючій формі.

Негативна юридична відповідальність – це вид соціальної відповідальності, суть якої полягає в застосуванні уповноваженою особою до правопорушника передбачених санкцією юридичної норми міри державного примусу. Таке визначення стосується ретроспективної юридичної відповідальності.

Українські дослідники визначають, що *юридична відповідальність* – це вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою.

Для настання негативної юридичної відповідальності необхідна наявність у діянні особи складу правопорушення та мотивоване рішення суб'єкта застосування норм права про притягнення особи до конкретного виду відповідальності.

Видами юридичної відповідальності є: *конституційна* (настає за порушення норм Конституції України); *адміністративна* (настає за постановою адміністративних органів на підставі Кодексу про адміністративні правопорушення за вчинення

адміністративних проступків); *цивільно-правова* (настає за рішенням суду за вчинення цивільно-правових деліктів); *дисциплінарна* (застосовується адміністрацією підприємств, установ, організацій внаслідок вчинення дисциплінарних проступків); *матеріальна* (настає за матеріальну шкоду, яка заподіяна підприємству, установі, організації робітниками та службовцями під час виконання ними своїх трудових обов'язків); *кримінальна*, яка полягає у застосуванні до винних фізичних осіб, які вчинили злочини, вичерпний перелік яких міститься в Кримінальному кодексі, відповідного виду й міри кримінального покарання; *міжнародна відповідальність держави.*

Кримінальна відповідальність характеризується тим, що це:

– особливий елемент у механізмі кримінально-правового регулювання держави щодо особи, яка вчинила злочин;

– особливий правовий інститут, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений злочин;

– офіційна оцінка поведінки особи як злочинної;

– форма реалізації державою правоохоронних норм, яка в кінцевому результаті, як правило, полягає в застосуванні до особи, яка вчинила злочин, конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний вирок суду;

– вона може мати не лише форму покарання, а й виражатись у засудженні особи умовно чи з відстрочкою виконання вироку або зводитись тільки до осуду особи, яка вчинила злочин;

– кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувального вироку суду.

Функції юридичної відповідальності – це основні напрями юридичного впливу на правопорушника та інших осіб з метою охорони та захисту правопорядку, а також виховання суб'єктів права, які вчинили або можуть вчинити правопорушення.

Розрізняють такі функції юридичної відповідальності:

– *превентивна або виховна*, яка має на меті забезпечити режим законності та правопорядку, сприяти формуванню у суб'єктів права потреби діяти правомірно;

– *штрафна або каральна* – полягає у застосуванні до правопорушника заходів державного впливу;

– *компенсаційна або правовідновлююча* – полягає у відновленні незаконно порушених майнових прав суб'єктів, примусовій реалізації невиконаних юридичних обов'язків.

Принципи юридичної відповідальності: законність, невідворотність, своєчасність, індивідуалізація, недопустимість подвійності відповідальності за одне правопорушення.

Так, наприклад, принцип законності означає реалізацію юридичної відповідальності згідно з вимогами, які передбаченні чинним законодавством. Притягувати до юридичної відповідальності можуть лише компетентні органи у встановленому законом порядку.

Принцип невідворотності юридичної відповідальності означає її неминучість. Жодне правопорушення не повинно залишатися нерозкритим, а особа, яка скоїла протиправне діяння, має відповідати відповідно до діючого законодавства тощо.

Мета юридичної відповідальності передбачає: покарання правопорушника; вплив на свідомість правопорушника; моральну перебудову особи; формування у суб'єкта, який порушив норми права, установки на правомірну поведінку в майбутньому; виховний вплив на правосвідомість людей; ліквідацію правопорушень у державі (кінцева мета).

Підстави притягнення до юридичної відповідальності: наявність норм права, яка передбачає склад правопорушення; вчинення самого правопорушення (юридичний факт); наявність акта застосування норм права, який набув чинності.

Розглядаючи підстави настання юридичної відповідальності доцільно зазначити, що це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність необхідною:

– здійснення суспільно шкідливої або суспільно небезпечної поведінки;

– наявність норми права, яка забороняє таку поведінку та встановлює відповідні санкції;

– відсутність підстав для звільнення від юридичної відповідальності;

– наявність акта застосування норм права, тобто рішення компетентного органу, який накладає юридичну відповідальність.

Підстави виключення юридичної відповідальності:

– стан особистості правопорушника (неосудність особи, що доведена в судовому порядку, або недосягнення відповідного віку, який визначений законодавством);

– необхідна оборона і крайня необхідність;

– відсутність у діяння елементів складу правопорушення;

– заподіяння шкоди при затриманні особи, що скоїла злочин;

– скасування акта, що встановлював юридичну відповідальність.

Кожна галузь законодавства фіксує свої специфічні підстави *звільнення від юридичної відповідальності*. Найбільш загальними серед них є:

– невисокий ступінь суспільної небезпеки, або втрата ознак суспільної небезпеки діяння до моменту розгляду справи;

– низький ступінь суспільної небезпеки особи правопорушника або якщо особа, що вчинила правопорушення, перестала бути суспільно небезпечною;

– дієве каяття правопорушника – примирення з потерпілим і добровільне відшкодування заподіяної своїми діями шкоди, тобто соціально схвалювана поведінка особи, як правило, до і після вчинення правопорушення;

– закінчення строків давності виникнення юридичної відповідальності;

– акти амністії та помилування.

В Україні ряд галузей права (конституційне, трудове, податкове) характеризуються тим, що інститут звільнення від юридичної відповідальності лише задекларований, однак недостатньо розроблені процедурно-процесуальні норми.

Стадії юридичної відповідальності – це етапи у динаміці буття юридичної відповідальності від виникнення внаслідок правопорушення до її припинення в результаті реалізації правопорушником визначеної йому міри юридичної відповідальності.

Перша стадія юридичної відповідальності розпочинається з моменту її виникнення, тобто вчинення правопорушення, і до виявлення правопорушення компетентними органами держави та посадовими особами.

Друга стадія юридичної відповідальності – це «розпредмечування» юридичної відповідальності в процесі владної діяльності компетентних органів і посадових осіб з метою достовірного встановлення правопорушника й складу скоєного ним правопорушення, об'єктивне та справедливе визначення виду та міри юридичної відповідальності.

Третя стадія юридичної відповідальності охоплює реалізацію правопорушником міри юридичної відповідальності.

З'ясування сутності стадій юридичної відповідальності дозволяє зробити висновок, що юридична відповідальність не проявляється й не діє автоматично при вчиненні правопорушень. Юридична відповідальність – це динамічне правове явище, пізнання якого відбувається в процесі активної владної пізнавально-оцінюючої діяльності компетентних державних органів та посадових осіб.

Питання для самоконтролю

1.Що таке юридична відповідальність та які її види?

2.Які є функції юридичної відповідальності?

3.Що таке принципи юридичної відповідальності?

4. Які існують підстави щодо притягнення до юридичної відповідальності?

5. Які існують підстави звільнення від юридичної відповідальності?

ТЕМА 19. ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК

Ключові поняття та терміни: *законність, принципи законності, гарантії законності, суспільний порядок, громадянський порядок, правопорядок, державна дисципліна.*

Як стале явище суспільного життя, законність виникає і формується в умовах цивілізованого суспільства, яке здатне забезпечити реальну рівність громадян перед законом. Законність – це основа нормальної життєдіяльності суспільства.

Законність, як необхідна умова гармонійного функціонування суспільства, стає реальною силою сучасності, коли суспільні відносини набирають певної якості, тобто коли із відносин пригнічення вони поступово перетворюються у відносини відносно незалежних і вільних виробників матеріальних благ.

Всебічне забезпечення законності досягається за умов демократичних форм державного і суспільного життя, коли у боротьбі із правопорушеннями беруть участь широкі маси населення, коли діяльність державного апарату перебуває під контролем народу, його представницьких органів.

Законність нерозривно пов'язана з демократією. Цей зв'язок характеризується тим, що законність є невід'ємним елементом демократії. Законність покликана охороняти суспільні відносини, загальносуспільні цінності, справедливість. Справжня демократія неможлива без законності. Всебічне забезпечення законності досягається за умов демократичних форм державного і суспільного життя.

Законність – це комплексне соціальноправове явище, яке може розглядатися як принцип, метод та режим.

Законність як принцип – це загальноприйняте правило імперативного характеру, що знаходить своє відображення в нормах, ідеях, які покладені в основу діяльності державних органів посадових осіб, громадян та їх об'єднань.

Законність як метод – це сукупність способів та засобів, за допомогою яких здійснюється державне управління суспільством.

Законність як режим – це стан правової організації суспільно-політичного життя, за якого всі суб'єкти суспільних відносин діють відповідно до принципу верховенства права.

Принципи законності – це основні засади, на підставі яких встановлюється законність як стан правової організації суспільно-політичного життя в державі.

Основними принципами законності є:

– верховенство правового закону в системі нормативно-правових актів;

– обов'язковість вимог законності для всіх суб'єктів правовідносин;

– зв'язок законності із загальною та правовою культурою;

– єдність законності;

– недопустимість протиставлення законності та доцільності;

– участь народу у забезпеченні режиму законності;

– невідворотність юридичної відповідальності.

Реалізація режиму законності базується на системі гарантій, які являють собою систему всіх засобів та умов, які забезпечують реальний механізм щодо точної та неухильної реалізації вимог законодавства суб'єктами права.

Система гарантій законності складається із загальносоціальних і спеціально-юридичних гарантій.

Загальносоціальні гарантії – це об'єктивні умови суспільного життя, що впливають на правове регулювання.

Серед них необхідно виділити такі:

1) *економічні* – ступінь економічного розвитку країни, рівність усіх форм власності, економічних можливостей тощо;

2) *політичні* – розвиток системи народовладдя, демократичних форм та інститутів його здійснення, політичного плюралізму, додержання принципу розподілу влади;

3) *ідеологічні* – рівень розвитку правосвідомості та правової культури, ідеологічний плюралізм, турбота з боку держави щодо належної правової поінформованості громадян;

4) *соціальні* – соціальний захист населення, наявність системи соціальних послуг, страхування тощо.

Спеціальноюридичні гарантії – це сукупність усіх умов і засобів, які закріплені в чинному законодавстві та спрямовані на забезпечення режиму законності:

1) високий рівень розвитку правової системи;

2) ефективність чинного законодавства;

3) діяльність правоохоронних органів, яка спрямована безпосередньо на охорону суспільства, прав і свобод людини та громадянина від правопорушень;

4) своєчасне виявлення та запобігання правопорушенням;

5) заходи щодо захисту та відновлення порушених прав; юридична відповідальність.

Для законності є характерним цілий ряд *функцій*, а саме:

– *регулятивна,* яка вказує на те, якою саме має бути поведінка в процесі правотворчості та реалізації права;

– *функція забезпечення прав і свобод людини і громадянина* (характерна для держав з демократичним режимом);

– *функція забезпечення принципу верховенства права і правового закону.*

Правопорядок – це певний стан урегульованості суспільних відносин, що виникає в результаті реалізації принципу верховенства права, суворого та неухильного втілення в життя вимог законності.

Ознаками правопорядку є: формальна визначеність, системність, державна гарантованість, стійкість, єдність.

До структури правопорядку слід віднести такі елементи:

– *інституціональний*;

– *документальний* – правові акти (нормативно-правові акти, акти реалізації права, акти застосування норм права, акти тлумачення норм права);

– *ідеологічний* – загальне уявлення щодо правопорядку, яке знаходить своє відображення в свідомості людини;

– *функціональний,* який включає правові відносини, правореалізацію, правову діяльність та правомірну поведінку;

– *комунікативний* – зв'язки між різними суб'єктами права.

Види правопорядку: національний; міждержавний; міжнародний (всесвітній).

Кожна країна формує свій правопорядок. Це обумовлено двома зустрічними інтересами – громадянського суспільства і держави, тенденціями їх розвитку. В умовах стабільного правопорядку ефективно розвивається економіка, досягається якісне функціонування державної влади, здійснюється діяльність різноманітних громадських і приватних організацій, гарантується вільний розвиток, задоволення їх духовних і матеріальних благ.

Правопорядок є реальне повне і послідовне здійснення всіх вимог законності, принципів права. Це кінцевий результат дії права.

На особливу увагу заслуговує питання про дисципліну, яка є особливим соціальним чинником, що має безпосередній вплив на життя суспільства і кожної людини.

Дисципліна – це певний порядок поведінки людей, що забезпечує узгодженість їх дій у колективі, суспільному і державному житті.

Існує ряд різновидів дисципліни: державна, громадська, партійна, трудова, фінансова, договірна, технологічна, військова та ін. Основна вимога будь-якого виду дисципліни – неухильне виконання законів та інших правових актів.

Державна дисципліна – це дотримання всіма організаціями і громадянами встановленого державою порядку діяльності державних органів, підприємств та установ щодо виконання покладених на них обов'язків.

Державна дисципліна, законність і правопорядок тісно пов'язанні між собою. Однак між законністю і дисципліною є відмінності:

З погляду права законність є основою дисципліни, але дисципліна не тільки правове, а й соціальне явище. Вона не вичерпується законністю. Якщо законність означає точне і неухильне додержання системи діючих нормативно-правових актів, то дисципліна, крім того, потребує ще й активності та ініціативи.

Поняття дисципліна ширше поняття законності, тому що забезпечується як правовими нормами, так й іншими соціальними регуляторами.

В основі державної дисципліни лежить виконавча дисципліна, сумлінне ставлення службових осіб до виконання покладених на них обов'язків.

Державна дисципліна реалізується в сфері здійснення функцій держави, її органів, установ і підприємств.

До видів державної дисципліни слід віднести: фінансову, виконавчу, службову та ін.

Для підвищення ефективності дисципліни важливим є: застосування заходів заохочення, підвищення рівня правового виховання. У правовій практиці діє принцип: *незнання закону не звільняє правопорушника від відповідальності.*

Питання для самоконтролю

1.Яке місце законності та правопорядку у механізмі правового регулювання?

2.Які засоби забезпечення законності?

3.Як характеризується законність як метод, режим і принцип?

4.Який стан законності в сучасній Україні?

5.Які існують види гарантій законності?

6. У чому полягає різниця між суспільним порядком та правопорядком?

7. Як співвідносяться дисципліна і законність? Які є види дисципліни?

ТЕМА 20. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

Ключові поняття і терміни: *правосвідомість, правова культура, правова психологія, правова ідеологія, правова поведінка, правова культура особи, правова культура суспільства, професійна правова культура.*

Розкриваючи зміст цієї теми, необхідно звернути увагу на поняття свідомості і правосвідомості. Слід зазначити, що правосвідомість є однією з форм суспільної свідомості.

Свідомість – властива людині функція головного мозку, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей, явищ і предметів навколишнього світу, процесів, що відбуваються в ньому, у впорядкуванні взаємовідносин людини з природою і соціальною дійсністю. Свідомість включає відображення дійсності за допомогою абстрактного мислення і відчуттів.

Свідомість як система включає різні форми відображення суспільних відносин: політичні, правові, етичні, філософські, релігійні. Всі вони є взаємозалежними і впливають одна на одну.

Правосвідомість становить відносно самостійну сферу свідомості тому, що в ній відображена правова дійсність у вигляді знань права, осмислення того, що є правом, яким воно було і

яким має бути. Правосвідомість має бути властива не тільки творцям юридичних норм, а й усім громадянам держави.

Правосвідомість – це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого і бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом.

У структурі правосвідомості суспільства виділяють такі елементи: правова психологія (психологічний), правова ідеологія (ідеологічний), правова поведінка (поведінковий).

Правова психологія – сукупність почуттів і емоцій, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права і його правових явищ. Це не до кінця продумане ставлення до права і його явищ, воно походить із повсякденної практики у процесі зіткнення з конкретними юридичними ситуаціями і формується стихійно, воно не осмислено теоретично і провідним елементом у ньому є емоції, а не понятійні форми відображення дійсності.

Правова ідеологія – це система правових принципів, ідей, теорій, що відображають теоретичне (наукове) осмислення правової дійсності, усвідомлене уявлення сутності правових явищ. Інтелект – є провідним елементом правової ідеології.

Правова поведінка – вольовий бік правосвідомості, який являє собою процес переведення правових норм у реальну правову поведінку: правомірну, протиправну та ін. Правосвідомість за формою її прояву можна класифікувати за двома підставами: за суб'єктами і глибиною відображення. За суб'єктами (носіями) можна поділити на індивідуальну, групову і суспільну, а за глибиною відображення вона може бути повсякденною (поверхневе судження про право) і професійною (науковою, юридично-практичною).

Роль правосвідомості в правотворчості і реалізації права виражається в тому, що вона:

– існує «до» права, є його ідейним джерелом;

– є орієнтиром вибору доцільно варіанта поведінки;

– може використовуватися як інструмент застосування аналогії закону і аналогії права;

– виступає як вимірник професіоналізму діяльності посадових осіб у системі державних органів;

– є засобом забезпечення законності;

– є змістом правової культури.

Правова культура – це таке правове явище, яке пов'язане із культурою взагалі. Культура – це загальний спосіб існування людини, об'єктивний результат її діяльності. Право – частина соціальної культури, яка визначає один із її видів – правову культуру, яка тісно пов'язана із загальною культурою народу, ґрунтується на її засадах, служить відображенням її розвитку і тісно пов'язана з іншими видами культури.

Отже, правова культура – це своєрідна система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу й відображають у правовій формі найважливіші соціальні цінності.

Правова культура є складовою частиною й найважливішою засадою демократії.

Залежно від носія правової культури розрізняють три її види: правову культуру суспільства, правову культуру особи, правову культуру професійної групи.

Правова культура суспільства – це різновид загальної культури і відображає такі зрізи правової реальності: *структурно-функціональний* (розкриває статику і динаміку правової культури); *аксіологічний* (усе те, що належить до правового прогресу).

Структура правової культури суспільства включає: культуру правосвідомості; культуру правової поведінки; культуру юридичної практики.

Правова культура особи – це обумовлений правовою культурою суспільства ступінь правового розвитку особи, який забезпечує її правомірну діяльність. Вона включає в себе: знання законодавства; переконання у необхідності і корисності законів; уміння користуватися правовим інструментарієм.

Змістом правової культури особи є: правосвідомість і правове мислення; правомірна поведінка; результати правомірної поведінки.

Професійна правова культура або культура професійної групи – це одна із форм правової культури суспільства, яка притаманна тій спеціальності людей, що професійно займаються юридичною діяльністю, і яка передбачає:

1) знання законодавства;

2) переконання в необхідності та корисності законів;

3) уміння користуватися правовим інструментарієм.

Всі перелічені елементи правової культури є юридичними явищами, що входять до правової системи суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Що таке правосвідомість і які її види?
2. Як співвідносяться поняття «правосвідомість» та «правова культура»?
3. Які структурні елементи правосвідомості?
4. Чим характеризується правова культура особи та які її складові елементи?
5. Що таке «правовий всеобуч»?
6. Які форми правового виховання можна вважати найефективнішими?

ТЕМА 21. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

Ключові поняття та терміни: *правове регулювання, правовий вплив, види правового регулювання, способи правового регулювання, типи правового регулювання, механізм правового регулювання, юридична техніка.*

Вивчаючи цю тему, треба усвідомити, що життєдіяльність суспільства забезпечується через нормативне регулювання, яке покликано бути стабілізуючим фактором. Право є елементом системи соціального нормативного регулювання. Право виступає важливим засобом регулювання взаємин індивідів, соціальних груп, усього суспільства в цілому, і воно само виступає як соціальна цінність. Основним призначенням права є упорядкування і

організація взаємин громадян, їхньої поведінки і, враховуючи їх індивідуальні потреби, спрямування діяльності членів суспільства в русло загальносоціальних інтересів.

Правове регулювання – це здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток.

Для правового регулювання характерні певні *особливості:*

– воно має цілеспрямований характер, оскільки виступає певним регулятором суспільних відносин, впорядковуючи їх за допомогою права на рівні суспільства;

– має організаційний та упорядкований характер, тобто здійснюється за допомогою певних засобів;

– правове регулювання повинно бути спрямовано на досягнення певних цілей, а тому носить результативний характер;

– воно має певний предмет та сферу правового впливу, які усвідомлюються суб'єктами і суспільством та мають для них певне значення;

– забезпечується певними методами, які чи координують діяльність суб'єктів у сфері права, чи здійснюються за допомогою їх субординаційної підлеглості у процесі виконання або використання норми права;

– має визначені стадії, що передбачають насамперед правову регламентацію суспільних відносин, виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків та їх реалізацію.

Межі правового регулювання – межі владно-вольового впливу держави в особі її органів на суспільні відносини, поведінку людини. Вони відокремлюють галузь правового від неправового, встановлюють рамки поширення права, визначають характер впливу права на свідомість і діяльність людини; обумовлюються як самою матерією права, так і особливостями відносин, що регулюються, інтересами держави і суб'єктів права, рівнем культури і цивілізованістю суспільства, економічними, культурно-національними, релігійними та іншими факторами.

Не слід плутати два явища: правове регулювання і правовий вплив. Термін «регулювання» означає впорядкування, приведення

чого-небудь у відповідність до чого-небудь, а термін «вплив» означає спрямованість дій на що-небудь.

Правовий вплив – це весь процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей як правовими, так і неправовими засобами.

Правовий вплив на людину здійснюється *по двох каналах:*

– *інформаційному* – за допомогою правових норм до відома учасників доводиться позиція держави щодо видів поведінки (дозволеної, необхідної або забороненої);

– *ціннісно-орієнтаційному* – за допомогою права здійснюється засвоєння суспільством його цінностей.

Відмінності між правовим впливом і правовим регулюванням: *за обсягом* – предмет правового впливу ширше правового регулювання, оскільки його складають відносини, які не регулюються правом, але на які поширюється дія права; *за змістом* – у правовому впливі не завжди є точний юридичний захід, тоді як у правовому регулюванні він є обов'язковим; *за механізмом реалізації права* – у правовому регулюванні право реалізується через його механізм, тоді як правовий вплив здійснюється за допомогою неюридичних засобів: ідеологічних, психологічних, інформаційних та ін.

Слід зазначити, що правове регулювання відбувається в певних сферах, тобто галузях соціального простору, які охоплені правом. Отже, *сферою правового регулювання* є різні види відносин, а саме: економічні, політичні, духовно-культурні, національні, релігійні тощо, які відрізняються своєю цілеспрямованістю, змістом та формою.

У сферу правового регулювання повинні входити ті відносини, які мають такі ознаки: по-перше, це відносини, в яких знаходять відображення як індивідуальні інтереси членів суспільства, так і інтереси загальносоціальні; по-друге, у цих відносинах реалізуються взаємні інтереси їх учасників, кожний з яких іде на якийсь утиск своїх інтересів заради задоволення інтересів іншого; по-третє, відносини ці будуються на основі згоди виконувати певні правила, визнання обов'язковості цих правил; по-четверте, ці

відносини вимагають дотримання правил, обов'язковість яких підкріплена достатньо дієвою силою.

Історія правового життя суспільства показала, що в сферу правового регулювання входять *три групи суспільних відносин*, що відповідають перерахованим ознакам.

Першу групу складають відносини людей з обміну цінностями (як матеріальними, так і нематеріальними). Тут найяскравіше виявляється можливість і необхідність правового регулювання майнових відносин, бо у взаємоприйнятному обміні майном зацікавлене і все суспільство, і кожна окрема людина. Ці відносини будуються на основі загальновизнаних правил (наприклад, визнання вираження цінності майна в грошовому еквіваленті); обов'язковості визнання правил забезпечення дієвою силою спеціального апарату правового примусу.

Другу групу утворюють відносини з владного управління суспільством. В управлінні соціальними процесами зацікавлені і людина, і суспільство. Управління здійснюється заради задоволення як індивідуальних, так і загальносоціальних інтересів і повинно реалізуватися за чіткими правилами, забезпеченими силою примусу. Природно, в сферу правового регулювання входить державне управління соціальними процесами.

У третю групу входять відносини із забезпечення правопорядку, які покликані забезпечити нормальне протікання процесів обміну цінностями і процесів управління в суспільстві. Це відносини, що виникають із порушення правил, що регламентують поведінку людей у двох вказаних сферах.

Види правового регулювання. Їх розрізняють за «обсягом» суспільних відносин, на які воно поширюється, – це нормативне (загальне) та індивідуальне регулювання.

Нормативне регулювання – це впорядкування поведінки людей за допомогою нормативно-правових актів, розраховане на їх багаторазове застосування, тобто обсяг цих відносин є кількісно невизначеним.

Індивідуальне регулювання – це впорядкування поведінки людей за допомогою актів застосування норм права, які розраховані на одну конкретну життєву ситуацію.

Способи правового регулювання – це елементи впорядкованих суспільних відносин: дозвіл, зобов'язання і заборона.

Дозвіл – це надання особі права на свої власні активні дії (роби, як вважаєш за потрібне).

Зобов'язання – покладання на особу обов'язку активної поведінки (роби тільки так).

Заборона – це покладання на особу обов'язку утримуватися від певної дії (так не роби).

Другий і третій способи мають певну схожість – і той, і інший припускають покладання обов'язків, але якщо в одному випадку обов'язки носять позитивний, активний характер, то в іншому – пасивний. Усі три способи зумовлені функціями права.

Як додаткові способи правового впливу можна назвати застосування заходів примусу (наприклад, покладання юридичної відповідальності за вчинене правопорушення). Цей спосіб належить до додаткових, по-перше, тому, що являє собою вид обов'язку, а, по-друге, цим способом забезпечується належне виконання наданих прав, виконання покладених обов'язків, дотримання встановлених заборон.

До додаткових способів належить попереджувальний (превентивний) вплив норм, які передбачають можливість застосування правового примусу. Зокрема, норми Кримінального кодексу володіють превентивним впливом на осіб, схильних до вчинення злочинів. Сюди ж можна віднести стимулюючий вплив норм права, наприклад, таким способом впливають заохочувальні норми. Отже, legis virtus haec est imperare, vetare, permittere (з лат.) – закон має владу зобов'язувати забороняти, дозволяти (Модестін).

Зі способами правового регулювання (як основними, так і додатковими) взаємодіють неюридичні способи впливу на свідомість, волю, а отже, і поведінку людей у суспільстві. Наприклад, норми права, правові акти (нормативні та індивідуальні), інші правові явища володіють інформаційним впливом. З їх допомогою до відома людей доводиться інформація, яку вони можуть використовувати в своїх інтересах. Вони інформують людей про можливе і належне в суспільному житті, про наслідки юридично значущої поведінки, дозволяють передбачати наслідки своєї по-

ведінки та поведінки інших людей у тих сферах життя, які охоплюються правовим регулюванням.

Слід зауважити, що, крім способів правового регулювання, виділяють його типи, які становлять собою особливий порядок правового регулювання, який проявляється у поєднанні способів (дозволянь і заборон).

У юридичній літературі і в практиці існує дві юридичні формули, на основі яких виділяються *два типи правового регулювання.*

Перша формула: дозволено все, крім прямо забороненого в законі. На цій формулі побудований загальнодозволяючий тип правового регулювання. З цього типу в регульованих правом відносинах встановлюються суворо і чітко сформульовані заборони. Як правило, обсяг цих заборон невеликий, а обсяг дозволів не визначений: все, що не заборонено. Такий тип правового регулювання сприяє (або хоча б не перешкоджає) проявам ініціативності, активності, самостійності в рішенні життєвих завдань.

Друга формула правового регулювання звучить інакше: заборонено все, крім прямо дозволеного. Сказане означає, що учасник правових відносин подібного типу може чинити тільки дії, які прямо дозволені законом, а всі інші дії заборонені. Цей тип правового регулювання прийнято називати спеціально-дозволяючим. Він притаманний тим галузям права, які пов'язані, наприклад, з державним управлінням (адміністративне право). Тут у законі вказується точний, чітко обмежений обсяг правомірностей; все, що виходить за межі компетенції пануючого суб'єкта, категорично заборонено.

Безумовно, немає галузей права, побудованих лише на одному типі правового регулювання.

Усвідомлюючи категорію «правове регулювання», слід зазначити, що воно має свій специфічний механізм, тобто єдину систему правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин («належне» у праві стає «існуючим»).

Після відповіді на питання, як право регулює суспільні відносини, логічно шукати відповіді на питання, чим, якими засобами право впливає на суспільні відносини, який механізм правового впливу.

У теорії права механізмом правового регулювання називають систему юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання.

Поняття механізму правового регулювання дозволяє зібрати і систематизувати юридичні засоби правового впливу на суспільні відносини, визначити місце і роль того чи іншого юридичного засобу в правовому житті суспільства.

До елементів, складових частин механізму правового регулювання належать: юридичні норми, нормативно-правові акти, акти офіційного тлумачення, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації права, правозастосовні акти, правосвідомість, режим законності. Кожен із цих елементів виконує свої регулятивні функції, впливає на поведінку людей і суспільні відносини певним способом.

Норми права виступають як припис і як зразок, модель поведінки у правових відносинах. Вони служать базою правового регулювання, в них вказується, що дозволено і що заборонено, які наслідки дотримання чи порушення зафіксованих у них приписів. Норми права – це основа всього механізму правового регулювання. *Нормативно-правовий акт* як документ, що містить норми права, впливає на поведінку людей шляхом встановлення правового режиму регламентації того чи іншого виду суспільних відносин.

Акти офіційного тлумачення – документи, що видаються спеціально уповноваженими на те органами.

Юридичні факти – передбачені нормами права конкретні життєві ситуації, факти реального життя, що тягнуть юридичні наслідки, а саме: виникнення, зміну і припинення правових відносин.

Правовідносини – це засіб переведення загальних моделей поведінки, закладених у нормах права, в які конкретизовані й індивідуалізовані акти поведінки членів суспільства (суб'єктів права). Через правовідносини здійснюється реалізація права, це основний шлях втілення приписів норм права в акти поведінки людей.

Акти реалізації права – це дії суб'єктів права, учасників правового життя з втілення в життя приписів норм права. У таких діях реально здійснюються виражені в правах і обов'язках заходи можливої чи належної поведінки.

Акти застосування права – індивідуалізовані владні приписи, спрямовані на регламентацію суспільних відносин. Це акти (як дії, так і документи) індивідуалізованого правового регулювання. Найбільш яскравим прикладом акта застосування права є рішення суду по конкретній юридичній справі.

Своєрідними елементами механізму правового регулювання виступають *правосвідомість і режим законності*. Своєрідність цих елементів полягає у їх нематеріальності. Але нематеріальність не заважає їм чинити дієвий вплив на весь процес правового регулювання. Від рівня правосвідомості і реальності режиму законності залежить ефективність роботи всіх елементів механізму правового регулювання.

Елементи механізму правового регулювання впливають на суспільні відносини не тільки специфічно юридично. Наприклад, норми права, акти законодавства, рішення судів здійснюють на поведінку людей і на суспільні відносини інформаційний, психологічний, ідеологічний вплив. Під їх впливом формуються психологічні установки, мотиви поведінки людей.

У реальній дійсності спеціальні юридичні засоби і способи впливу на поведінку людей поєднуються в різних комбінаціях з неюридичними.

Правове регулювання – це процес, що триває в часі, який є досить складним і довготривалим.

Процес правового регулювання охоплює кілька стадій або етапів.

Першим з них є правова регламентація суспільних відносин – це стадія, на якій відбувається розробка юридичних норм, здійснюється загальне неіндивідуалізоване регулювання суспільних відносин.

Перший етап правового регулювання тісно пов'язаний із правотворчістю – діяльністю, спрямованою на створення правових норм, яка починається з виявлення потреби у правовому регулюванні і закінчується прийняттям і введенням у дію правових розпоряджень. У сучасній юридичній науці сформувалась думка, згідно з якою правотворчість – це процес пізнання і оцінки правових потреб суспільства і держави, формування і прийняття

нормативних актів уповноваженими суб'єктами в межах відповідних процедур. Нормативні рішення мають носити істинно правовий характер, прийматись з урахуванням усього спектра умов життєдіяльності суспільства та реальних суспільних потреб.

Другим етапом виступає конкретизація прав і обов'язків у випадках, коли настає ситуація, передбачена нормою права (певний юридичний факт), в результаті якої суб'єкти вступають у правовідносини і у них виникають взаємопов'язані суб'єктивні права й юридичні обов'язки. Проте не завжди для виникнення правових відносин достатньо самих юридичних фактів. Як відомо, деякі відносини можуть розпочатись лише за участі спеціально уповноважених органів, що приймають індивідуальне рішення, на основі якого суб'єкти наділяються правами та обов'язками. Такі правозастосовні рішення самі виступають у ролі юридичних фактів, які в окремих випадках мають вирішальне значення.

Третій етап правового регулювання є кінцевою стадією процесу правового регулювання, який завершується фактичною реалізацією, впровадженням у життя прав і обов'язків суб'єктами правових відносин у формі використання, дотримання і виконання. Реалізація права є результатом правового регулювання і постає як завершальний підсумок специфічного правового впливу, що здійснюється як суто правовими засобами, так і внаслідок виховного, інформаційного, ідеологічного та іншого впливу права на поведінку суб'єктів. На цій основі встановлюється режим законності і правопорядку.

Аналізуючи різноманітні юридичні форми і засоби впливу на поведінку людей і суспільні відносини, можна з'ясувати, які з них найбільш оптимальні, ефективні в даних умовах, яких результатів можна досягти, використовуючи ті чи інші юридичні засоби в певному їх поєднанні.

Функціонування механізму правового регулювання проявляється у правових формах діяльності держави.

Правова форма діяльності – це організаційно управлінська форма діяльності уповноважених на те суб'єктів, яка пов'язана зі здійсненням юридично значущих дій у порядку, визначеному законом.

Основні правові форми діяльності держави: правотворча; правозастосовна; правоохоронна; установча; контрольно-наглядова.

Правова форма діяльності безпосередньо пов'язана з необхідністю використання різних методів і способів юридичної техніки.

Юридична техніка – це система засобів, правил і прийомів підготовки компетентними органами юридичних актів.

Найголовнішими прийомами і правилами юридичної техніки є: юридична термінологія; юридичні концепції; форма нормативного акта і правил викладу його змісту.

Вивчення і засвоєння наведених термінів, понять і визначень дасть змогу глибоко розуміти сутність і значення правового регулювання, метою якого є упорядкування суспільних відносин.

Критерієм оцінки ефективності правового регулювання є співвідношення мети вказаного регулювання та реальних результатів правового регулювання.

У юридичній літературі виділяють декілька критеріїв виміру дієвості правового регулювання, а саме:

– цінність правового регулювання;

– економність правового регулювання;

– ефективність правового регулювання.

Загальна ефективність правового регулювання забезпечується:

– ефективністю самого нормативно-правового акта;

– ефективністю процедурно-процесуального механізму застосування нормативно-правового акта;

– ефективністю діяльності щодо застосування і реалізації нормативно-правового акта.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає відмінність між правовим регулюванням і правовим впливом?

2. Яка мета правового регулювання?

3. Яким чином можна виявити зв'язок між методами та типами правового регулювання?

4. Що є механізмом правового регулювання та яка його структура?

5. Які шляхи підвищення ефективності правового регулювання?

ТЕМА 22. ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС

Ключові поняття і терміни: *процесуальне право, процесуальне законодавство, галузі процесуального права, процесуально-правові інститути, норми процесуального права.*

Вивчаючи зазначену тему, необхідно звернути увагу на те, що ***юридичний процес*** – це урегульований процесуальними нормами порядок діяльності компетентних державних органів та посадових осіб, який полягає в підготовці, прийнятті і документальному закріпленні юридичних рішень загального та індивідуального характеру. Це відповідний порядок здійснення юридично значущих дій.

Ознаки юридичного процесу: виражається у формі правотворчості, правозастосування, правосуддя і контролю; представляє собою владну діяльність компетентних органів і посадових осіб; це діяльність, здійснення якої урегульовано процесуальними нормами; діяльність, яка спрямована на прийняття юридичних рішень загального або індивідуального характеру; результати юридичного процесу здебільшого фіксуються в офіційних документах.

Види юридичного процесу класифікують за предметною ознакою. При цьому за основу класифікації беруть відповідні галузі матеріального права, що застосовуються у діяльності конкретних органів держави. Тому і юридичний процес має такі види, як конституційний, кримінальний, цивільний, адміністративний та ін.

За функціональною ознакою розрізняють такі *види процесів:* установчий, правотворчий, правозастосовний, судовий і контрольний.

Установчий процес – це специфічна діяльність уповноважених державних органів, посадових осіб і суспільних організацій з реалізації норм матеріального права, що встановлюють їх права щодо формування, ліквідації чи перебудови органів держави тощо.

Правотворчий процес – це специфічна діяльність уповноважених органів держави, суспільних організацій і посадових осіб щодо підготовки, затвердження і офіційного проголошення нормативно-правових актів.

Правозастосовний процес – це діяльність уповноважених органів держави, суспільних організацій, посадових осіб щодо розгляду і вирішення індивідуальних справ, які мають юридичне значення.

Судовий процес – це специфічна діяльність суду і суддів щодо здійснення правосуддя.

Контрольний процес – це діяльність органів держави, громадських організацій і посадових осіб щодо спостереження і перевірки відповідності виконання і дотримання підлеглими суб'єктами нормативно-правових приписів і припинення правопорушень, передбаченими організаційно-правовими засобами.

Усі види юридичного процесу реалізуються через відповідні процесуальні правовідносини.

Суб'єкти процесуальних правовідносин поділяються на дві групи: суб'єкти, безпосередньо зацікавлені у результатах юридичного процесу; суб'єкти, що здійснюють свої функції для забезпечення реалізації «чужих» інтересів, маючи на меті найбільш ефективний розгляд юридичних справ.

Для кожного виду юридичного процесу властива своя процесуальна форма. ***Процесуальна форма*** – це система однорідних юридичних засобів, дій та операцій, визначених у процесуальному законодавстві та запропонованих учасникам юридичної діяльності для вирішення відповідних питань.

Структура процесуальної форми включає: *процесуальні провадження* – це комплекс взаємозалежних процесуальних дій, завдяки яким утворюються процесуальні правовідносини, встановлюються обставини виникнення юридичної справи, доказуються зібрані по ній факти, оформляється рішення та застосовуються заходи щодо його виконання; *процесуальні стадії* – це відповідні етапи, які характеризують динаміку розгляду юридичної справи і спрямовані на досягнення відповідної мети; *процесуальний режим* – це система принципів процесуального права, засобів і способів проведення юридичного процесу, гарантій реалізації його результатів.

Стадії юридичного процесу можна розглянути на прикладі стадій застосування норм права, а саме: встановлення фактичних

обставин справи; вибір норми права і юридична кваліфікація справи; перевірка і тлумачення норм права; винесення рішення і доведення його до зацікавлених осіб та організацій; контрольно-виконавча стадія.

Система процесуального права, яка представляє собою самостійну від системи матеріального права, об'єктивно зумовлену, збалансовану і внутрішньо несуперечливу сукупність процесуальних норм, що диференціюються на галузі, інститути, норми.

Ознаки системи процесуального права: відносна самостійність від системи матеріального права; об'єктивна зумовленість, тобто незалежність її існування від будь-якої волі; збалансованість, тобто послідовність у регулюванні суспільних відносин; внутрішня несуперечливість; диференціація на складові елементи, тобто галузі, інститути, норми.

Галузь процесуального права – це система юридичних процесуальних норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин специфічними методами правового регулювання (кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне та інші галузі права).

Інститут процесуального права – це система юридичних процесуальних норм, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин.

Норма процесуального права – це одиничне загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки загального характеру, яке встановлене або санкціоноване державою, гарантується та охороняється нею.

Критерієм розподілу процесуальних галузей є предмет і метод правового регулювання. Метод правового регулювання у юридичній процесуальній теорії ще називається ***процесуальною формою***, а предмет завжди визначається як похідний від предмета правового регулювання матеріальних галузей права. Цим і пояснюється, що матеріальне і процесуальне право пов'язані між собою і діалектично, і функціонально.

Поряд з об'єктивним критерієм (предметом правового регулювання) до числа факторів формування процесуальних галузей необхідно віднести кількісне накопичення процесуально-правового матеріалу, яке дає можливість вирішити питання про

те, чи за даних умов сукупність процесуальних норм може претендувати на статус самостійної галузі, що здатна обслуговувати матеріальну галузь права.

У процесі розвитку процесуальних галузей важливу роль відіграє і такий суб'єктивний фактор, як воля держави та її соціальна спрямованість, бажання встановити або змінити форму правотворчої чи правозастосовної діяльності з урахуванням економічних, політичних та інших факторів на різних етапах розвитку суспільства.

Слід зазначити, що процесуальне право є показником ступеня цивілізованості суспільства. Так, наприклад, однією з найбільш яскравих тенденцій розвитку конституційного права України на сучасному етапі є його процесуалізація. Йдеться про системне збільшення кількості конституційно-правових норм процесуального характеру.

Процесуальне законодавство – це вся сукупність упорядкованих певним чином, зумовлених суб'єктивними інтересами нормативно-правових актів, що є зовнішньою формою виразу системи права.

Ознаки процесуального законодавства: зумовленість суб'єктивним інтересам – означає, що система законодавства, на відміну від системи права, завжди є результатом цілеспрямованої діяльності певних суб'єктів щодо систематизації законодавства, а тому залежить від інтересів держави, потреб юридичної практики, рівня розвитку юридичної науки, законодавчої техніки тощо; погодженість і єдність усіх процесуальних нормативно-правових актів; структура системи законодавства значною мірою наближується до структури системи права, проте повністю з нею не збігається, оскільки залежить не тільки від останньої , а й від інших соціальних факторів.

Різновиди процесуального законодавства: за галузевою ознакою (конституційно-процесуальне, кримінально-процесуальне, адміністративно-процесуальне та ін.); за юридичною силою (процесуальні закони, процесуальні підзаконні акти).

Так, наприклад, однією з найбільш яскравих тенденцій розвитку конституційного права України на сучасному етапі є його

процесуалізація, тобто системне збільшення кількості конституційно-правових норм процесуального характеру, що є властивим для всіх інститутів провідної галузі вітчизняного права.

Розвиток конституційно-процесуального законодавства можна представити у такому вигляді:

1) процес прийняття Конституції та внесення змін до неї;

2) конституційно-процесуальні основи правового положення особи;

3) адміністративно-територіальний процес;

4) виборчий і референтний процеси;

5) конституційні процедури здійснення державної влади та місцевого самоврядування;

6) конституційно-судовий процес.

Відмінності норм процесуального права від норм матеріального права обумовлюється, в першу чергу, характером функцій процесуальних норм, їх призначенням.

Ознаки процесуальних норм:

1) усі приписи процесуальних норм мають процесуальний характер, тобто визначають найбільш доцільний порядок здійснення правотворчої, правозастосовної, судової, установчої і контрольної діяльності і покликані сприяти ефективному і справедливому досягненню результату, що передбачений нормою матеріального права, що застосовується;

2) приписи процесуальних норм, як правило, адресуються суб'єктам, які наділені владними повноваженнями для застосування норм матеріального права;

3) приписи процесуальних норм виступають завжди як категоричне веління стосовно суб'єктів, які уповноважені організовувати правозастосовний процес, і можуть містити у собі диспозитивні засади стосовно зацікавлених учасників правозастосовного процесу;

4) процесуальні норми характеризуються специфічним змістом структури.

Так як і норми матеріального права, процесуальні норми містять у своїй структурі такі елементи: *гіпотеза, диспозиція та санкція.* Однак особливістю диспозицій норм процесуального права є те, що вони є формою реалізації норм матеріального права,

тобто права й обов'язки, які містяться у диспозиції процесуальної норми, передбачені для того, щоб досягти результату, який передбачається нормою матеріального права.

Обставини реалізації гіпотези, диспозиції або санкції матеріальної норми можуть бути умовами гіпотези процесуальної норми. Таким чином, норма матеріального права ніби «присутня» у гіпотезі процесуальної норми.

Санкція процесуальної норми – це вказівка на несприятливі наслідки у випадку невиконання приписів, що містяться у диспозиції норми права.

Питання для самоконтролю

1. Які критерії використовуються для класифікації юридичного процесу?
2. У чому полягає співвідношення матеріального і процесуального права?
3. Які види юридичного процесу існують в Україні?
4. Які існують стадії юридичного процесу і від чого вони залежать?
5. Чим відрізняються норми матеріального і норми процесуального права?
6. Які принципи юридичного процесу?
7. Дайте визначення поняття «система процесуального права».
8. Які властивості системи процесуального законодавства?

ТЕМА 23. ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

Ключові поняття і терміни: *правова система, тип правової системи, правові системи світу, правова сім'я, романо-германська правова сім'я, англо-американська правова сім'я.*

Вивчаючи цю тему, треба усвідомити, що сучасне правозуміння потребує порівняльно-правового дослідження міжнародного права і внутрішнього права країн світу, сучасних правових вчень, тому в системі юридичних наук значне місце займає

наука порівняльного законодавства, яка покликана охопити по рівнях правові системи світу, зробити їх наукову класифікацію.

Правова система сукупність внутрішньо узгоджених, взаємопов´язаних, соціально однорідних юридичних засобів, методів, процедур, за допомогою яких публічна влада здійснює регулятивний організуючий і стабілізуючий вплив на суспільні відносини, реалізує заходи юридичної відповідальності.

Правова сім'я – декілька споріднених національних правових систем, які характеризуються схожістю найважливіших складових елементів (шляхи формування та розвитку права, джерела (форми) права, принципи правового регулювання, галузева структура права, юридична термінологія та понятійний апарат.

Ознаки правової системи:

1) є різновидом соціальної системи;

2) формується та функціонує в територіальних межах держави;

3) випливає з унікальних історичних та географічних умов розвитку суспільства, відображає національний менталітет, стан економічного розвитку і своєрідність державної форми, ступінь спадкоємності та запозичення у праві;

4) має власну структурну упорядкованість;

5) є динамічною системою;

6) за мету ставить досягнення суб'єктами права приватних та публічних цілей, установлення злагоди і підтримання правопорядку у країні.

Структурні елементи правої системи:

1) суб'єктний склад: інд. та колект. Суб'єкти права, в тому числі держава та соціальні спільноти;

2) правові норми і принципи, формалізовані у нормативно-правових актах, правових прецедентах, нормативно-правових договорах, правових звичаях, правових доктринах;

3) правосвідомість та правова культура;

4) правореалізація, правозастосування, правовідносини, правомірна поведінка, юридична практика.

Романо-германська правова сім'я є найбільш давньою і широко розповсюдженою у світі. Це пояснюється не лише її історичними коренями. Система відрізняється нормативною упорядкованістю й

структурованістю джерел, стійкими демократичними правовими принципами, забезпеченням строгої юридичної техніки. Носіями і рушійною силою цієї системи були найбільш могутні держави: два тисячоріччя тому Римська імперія, а потім зароджуються й розвиваються держави Європи – Франція, Німеччина й інші. Їхній вплив на життя Європи й країн інших континентів, як у культурологічному змісті, так і у військово-політичному й економічному, був беззаперечним. Романо-германська правова система набула характеру універсальної, зрозуміло, з тими особливостями й модифікаціями, яким вона піддавалася в різних регіонах світу.

Романо-германська правова сім'я охоплює країни, у яких юридична наука склалася на основі римського права. Тут на перший план висунуті норми права, які розглядаються як норми поведінки, що відповідають вимогам справедливості й моралі.

Романо-германській правовій сім'ї властиві такі ознаки:

1) розвиток правових систем, які входять до зазначеної правової сім'ї, відбувається на основі рецепції давньоримського цивільного права;

2) визнання нормативності права;

3) поділ системи права на публічне і приватне право;

4) домінування матеріального права над процесуальним правом;

5) ієрархія нормативно-правових актів;

6) кодифікація нормативно-правових актів;

7) досконала юридична техніка.

Англо-американська правова сім'я – сукупність національних правових систем, які мають загальні закономірності розвитку, що склалися на основі судового прецеденту, що домінує серед інших юридичних джерел права.

До системи ознак англо-американської правової сім'ї можна віднести:

1) виникла в Англії, незабаром поширилася на колонії Великої Британії; нині існує, крім Англії, в Ірландії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії;

2) право структурно поділяється на загальне право і право справедливості, статутне (парламентське) існує з кінця XIII ст.;

3) основною формою права є судовий прецедент;

4) використовуються конституційні звичаї і правові доктрини як джерела права;

5) відсутній поділ права на приватне і публічне та суворий поділ права за галузями;

6) процесуальне право домінує над матеріальним, досконалою є процесуальна техніка та самобутньою юридична термінологія.

Англійське право займає домінуюче місце в родині загального права. Англійське право, на відміну від континентального, розвивалося не в університетах, не вченими-юристами, не доктринально, а юристами-практиками. Звідси деяка стихійність і неозорість правового масиву, відсутність раціональних початків і строгої логіки в його побудові. Загальне право було створено суддями, що дозволяли суперечки між окремими індивідами. Норма загального права менш абстрактна, ніж норма права романо-германської правової родини, і спрямована на те, щоб розв'язати конкретну проблему, а не сформулювати загальне правило поведінки на майбутнє. Норми, що стосуються відправлення правосуддя, судового процесу, доказів і навіть виконання судових рішень, в очах юристів цих країн мають не менше, а навіть більше значення, ніж норми, що належать до матеріального права.

З погляду відомих розподілів права, на відміну від романо-германського права, в англійському праві немає ні розподілу на право публічне й приватне, ні розподілу на цивільне, торгове, адміністративне право, право соціального забезпечення. Замість цього в англійському праві існує розподіл, у першу чергу, на загальне право й право справедливості. Право справедливості – це сукупність норм, що створювалися судом канцлера для того, щоб доповнювати, а іноді і переглядати систему загального права, ставши недостатньою. Згодом право справедливості якщо і не стало цілком, то виявило тенденцію до того, щоб стати сукупністю справ, розглянутих шляхом письмової процедури, а загальне право з'являється як сукупність справ, розглянутих по колишній усній процедурі, ніби заміняє в системі джерел права норми, видані законодавцем.

Англійське право – це типове *прецедентне право* (case law). Другим джерелом англійського права поряд із судовою практикою є *закон* – закон у буквальному значенні цього слова і різні підзаконні акти, прийняті у виконання закону. Поряд із судовою практикою і законом існує третє джерело англійського права – звичай. Значення звичаю другорядне і не йде в порівняння з основними джерелами англійського права.

Американське право відрізняється від англійського права більшим ступенем структурованості, систематизованості, величезною роллю Конституції, дворівневою державною і правовою системою, поліфонічною правовою культурою. Адже США створювалися поступово на базі децентралізованих форм спілкування і структур, що надалі привели до федералізму як системи державної децентралізації і самоврядування.

Виділяють ряд специфічних рис американського права в сім'ї загального права. По-перше, дворівневий правовий розвиток, при якому паралельно й у той же час у взаємодії діють правові системи федерації і штатів. Своєрідні способи уніфікації права в масштабі федерації. По-друге, високе положення федеральної Конституції, питома вага якої практично визначається тлумаченням її положень Верховним судом. По-третє, реалізація відомої доктрини поділу влади доповнюється введенням судового контролю за конституційністю законів. По-четверте, збереження пріоритетної ролі судової практики поєднується з масштабним і стрімким розвитком галузевого законодавства. Але його кодифікація, на відміну від континентального права, відбувається швидше у вигляді консолідації актів і норм. Збірки законів слугують різновидами систематизованих збірників діючих актів і Зводу законів. По-п'яте, спостерігається чимале розходження в юридичній термінології Англії і США. Обидві системи права – англійська й американська – ніколи цілком не збігалися.

Змішана правова система – сукупність національних правових систем, які мають загальні закономірності розвитку і подібні ознаки, що склалися на основі місцевих джерел права та широкого запозичення елементів правових систем романо-германського та англо-американського права.

Скандинавське право – у порівняльному правознавстві виділяється як самостійна правова система, у якої входять Швеція, Норвегія, Данія, Ісландія і Фінляндія. Римське право зіграло безсумнівно менш помітну роль у розвитку правових систем у скандинавських країнах, чим у Франції й у Німеччині. Судова практика відіграє тут більш значиму роль, ніж у країнах континентальної Європи. У той же час скандинавське право не можна віднести і до системи загального права, оскільки воно майже не має таких характерних ознак загального права, як правило прецеденту, техніка розходжень, особлива роль процесуального права.

Країни Латинської Америки (Аргентина, Парагвай, Уругвай, Чилі та ін.) є близькими до романської групи континентальноєвропейського права у сфері приватного права, а у сфері публічного права (насамперед конституційного) за основу взята американська система.

Крім того, правові системи цієї групи країн враховують особливості національного розвитку та широко застосовують норми-звичаї.

Мусульманське право має чотири джерела права. Це насамперед *Коран* – священна книга ісламу; потім *Сунна*, чи традиції, пов'язані з посланцем бога; по-третє, *іджма*, чи єдина угода мусульманського суспільства; по-четверте, *кіяс*, чи судження за аналогією.

Основою мусульманського права, як і всієї мусульманської цивілізації, є священна книга ісламу – *Коран,* що складається з висловлювань Аллаха останньому з його пророків і посланців Магомету. Коран – безперечно перше джерело мусульманського права. Сунна розповідає про буття і поведінку пророка, прикладом якого повинні керуватися віруючі. Сунна – це збірник адатів, тобто традицій, що стосуються дій і висловлювань Магомета, відтворених посередниками. Адати поділяють на автентичні, хороші і слабкі. Тільки адати, що вважаються автентичними, можуть бути основою для вироблення правових норм. Розглянута як вторинне джерело права після Корана Сунна послужила сприйняттю норм звичайного права, що передували появі ісламу.

Відкинута деякими шиїтами іджма вважається третім джерелом мусульманського права. На думку докторів права, іджма використовується для поглиблення і розвитку легального тлумачення божественних джерел. Для того, щоб норма права була заснована на іджмі, необов'язково, щоб маса віруючих визнала її або щоб ця норма відповідала єдиному почуттю всіх членів суспільства.

Зобов'язані тлумачити закон мусульманські юристи використовують міркування за аналогією (кіяс). Кіяс стає легітимним завдяки Корану і Сунні. Міркування за аналогією можна розглядати тільки як спосіб тлумачення і застосування права.

Далекосхідна група правових систем – це сукупність правових систем, в основі формування яких лежать не норми права, а норми моралі, звичаї, традиції.

Далекосхідну групу складають правові системи Китаю, Гонконгу, Японії, Бірми, Кореї, Монголії, країн Індокитаю.

Далекосхідне право: віддає перевагу загальносоціальним нормам як зразкам поведінки – нормі-моралі, нормі-звичаю, нормі-традиції; закон і судове рішення для сучасного розвитку далекосхідної групи правових систем також мають істотне значення (правда, їх роль іноді є похідною від норм моралі і традицій).

Китайське право – сукупність моральних, етичних, релігійних і правових норм, що склалися на основі філософсько-моральних концепцій даосизму, конфуціанства, легізму.

Японське право – це сукупність моральних, релігійних і правових норм, яка склалася на основі стародавньокитайських релігійно-філософських концепцій, власних звичаїв, рецепції іноземного (американського та романо-германського) права.

Звичаєво-общинна група правових систем – це сукупність правових систем, які сформувалися на основі норм-звичаїв, що склалися природним шляхом, а також правових норм, запозичених від колоніальних держав. Цю групу складають правові системи країн, що розвиваються (Африки і Мадагаскару).

Питання для самоконтролю

1.Поняття «правова система» і «правова сім'я».

2.Які основні критерії класифікації правових систем?

3. Чому правові системи скандинавських держав і країн Латинської Америки часто відносять до змішаної правової сім'ї?

4. Які джерела права в романо-германській і англо-американській правових сім'ях?

5. Які специфічні особливості мусульманського права?

ТЕМА 24. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Ключові терміни і поняття: *концепція нормативного правозуміння, психологічна школа права, концепція широкого правозуміння.*

Будучи надзвичайно складним соціальним явищем, право розглядається з різних позицій, кожна з яких характеризується лише їй властивою системою характерних ознак. Багатогранність поглядів щодо розуміння права дає можливість вділити такі властиві його концепції:

1) теорія природного права;

2) нормативний підхід;

3) соціологічний підхід;

4) психологічна школа права;

5) марксистська концепція права;

6) концепція широкого праворозуміння.

Концепція природного права виникла в XVII–XVIII ст. у період становлення у країнах Західної Європи буржуазних суспільних відносин. Ця концепція право розуміння виходить із дуалізму права, тобто вважається, що поряд з позитивним правом, яке створене державою, існує вище – природне право, яке властиве всім людям від природи. Представники цієї школи вважали, що право виникло з природи людини та існує незалежно від держави. Так, наприклад, Гуго Грацій писав: «мати природного права є сама природа людини».

Природне право розглядається як таке, що властиве всім людям, як вічне і незмінне. Саме природне право є критерієм оцінки права позитивного. Необхідно звернути увагу на те, що все, що в позитивному праві суперечить природному праву, не є правом.

Сутність ***нормативного підходу*** до визначення поняття «права» полягає в тому, що право розглядається як сукупність норм, встановлених та санкціонованих державою, які знайшли своє відображення в системі нормативно-правових актів.

Засновником ***соціологічної концепції*** був Є. Ерліх, який вважав, що на противагу позитивізму право корениться не в законах, а в самому суспільстві. Представники цієї концепції звертаються до умов функціонування, дії права. Тому цей напрям іноді називається функціоналізмом. Висуваючи ідею «живого права», яка створюється «союзами», Ерліх стверджує, що кожна організація, фабрика, банк, профсоюз, об'єднання підприємств створюють своє право.

Засновником ***психологічної школи права*** вважається Л. І. Петражицький (Україна та Росія), Г. Тарт, Л. Кнепп та ін. (Західна Європа). Ця теорія виникає в XIX ст., а своє найбільше розповсюдження одержала на початку XX ст. Представники психологічної теорії первинним у праві вважають правові переживання та правові емоції людини. Норма права представляє собою результат такого переживання.

Характерною ознакою ***марксистської теорії права*** є те, що вона визнає зв'язок права з державою. Держава створює і забезпечує дотримання права. У праві виражена державна воля. За цією ознакою марксистську теорію права іноді розглядають як різновид позитивізму. Однак вольовий характер права зазначили ще римські юристи. Особливістю марксистської теорії є те, що державна воля, виражена в праві, має класовий характер. Це воля економічного і політичного пануючого класу.

Плюралізм поглядів щодо розуміння поняття «право» є характерним і для сьогодення. Багато авторів не задовольняються розумінням права як системи норм, яка пов'язана з державою. Таке розуміння розглядається як «вузько нормативне» і недостатнє з їх точки зору. Тому робляться спроби знайти більш широке розуміння права, яке б не зводилося до його розуміння як системи норм. Концепція широкого праворозуміння фактично зводиться до того, що поняттям право охоплюється різноманітні соціальні фактори, а саме: природне право, ідеї, норми, суспільні

відносини, правосвідомість та дії. Прихильниками широкого інтегративного підходу до праворозуміння є П. С. Явіч, Л. С. Мамут, В. А. Туманов, М. І. Козюбра та ін.

Протягом тривалого часу юриспруденція розвивалася в руслі концепції правового дуалізму, для якої було характерне визнання (і в теорії, і на практиці) існування двох типів права – природного права, що випливає з природи людини, природи речей або якогось універсального вселенського порядку, і позитивного права, встановленого державою, при цьому в міру становлення в Західній Європі абсолютних монархій все більш затребуваним владою ставав той напрям юридичної думки, який зводив усе право лише до позитивного права, тобто закону (у широкому сенсі цього слова, що включає в себе і судовий прецедент, і санкціонований юридичний звичай). Іноді такий підхід називають формально-догматичним, оскільки всю теорію права він по суті обмежує догмою позитивного права (тобто описом, узагальненням, систематизацією законодавства).

Легізм був історично першим, найбільш розвиненим, але не єдиним напрямом позитивістської юриспруденції. Нерідко терміном «легізм» позначають усю позитивістську юриспруденцію в цілому. Однак для більш повного висвітлення всього різноманіття підходів до розуміння права доцільно виділити в рамках позитивістського типу праворозуміння, поряд з легізмом, також соціологічне й антропологічне спрямування.

У рамках юснатуралізму «відмінність і співвідношення природного права і позитивного права – це не співвідношення правової сутності (у вигляді природного права) і правового явища (у вигляді позитивного права), а протиставлення природного права (як єдиного справжнього права – і справжньої правової сутності, і разом з тим справжнього правового явищ) і позитивного права (як несправжнього права – несправжнього і як сутність, і як явище)». Тут критерієм оцінки правової природи позитивного права є природні права людини, які при цьому виступають не як абстрактний теоретичний принцип, а як реально діюче справжнє право. Звідси і властивий природно-правовим концепціям правовий

дуалізм, тобто уявлення про дві одночасно діючі системи природного та позитивного права.

Кожен з перерахованих вище підходів до розуміння права несе в собі важливі пізнавальні можливості, які затребувані сучасною соціально-правовою практикою. Саме цією обставиною значною мірою обумовлені численні спроби побудови так званих інтеграційних концепцій праворозуміння, що намагаються поєднати різні підходи до розуміння права.

Природне право не є якоюсь особливою системою юридичних норм: воно являє собою певний набір соціально-правових прагнень суспільства, звернених до держави і заснованих на ідеї існування у людини природних, невідчужуваних прав, обумовлених самою людською природою, таких як право на життя, свободу, рівність, право на щастя, на справедливе ставлення до людини та ін.

Ідея природного права, природних прав людини еволюціонувала разом з розвитком суспільства і права. Основний зміст ідеї природного права з самого початку її зародження полягав у тому, що природні права людини висувалися як орієнтир, свого роду критерій для оцінки правового змісту закону писаного права. Ще знаменитий оратор і державний діяч Стародавнього Риму Марк Туллій Цицерон говорив: «Несправедливий закон не створює право». Природні права розумілися як вічні та незмінні, раз і назавжди встановлені людською природою.

Як теорія, ідея природного права оформилася в XVII–XVIII ст., ставши ідеологічною зброєю буржуазії проти феодально-абсолютистських порядків. Вона отримала розвиток у працях Гуго Гроція, Руссо, Монтеск'є, Дідро, Вольтера, Штаммлера та ін.

Самостійним, теоретично осмисленим напрямом правової думки позитивістська юриспруденція почала формуватися в Західній Європі в ранньобуржуазний період її розвитку. Спочатку цей напрям було представлено лише легістським позитивізмом (соціологічна й антропологічна течії в рамках позитивістського праворозуміння з'явилися значно пізніше). Родоначальниками легістського позитивізму вважаються англійський філософ і політичний мислитель Т. Гоббс і англійський юрист Д. Остін. Суть підходу до права цих учених та їх послідовників полягала у

трактуванні права як наказу суверенної влади, направленого до підданих. «Правова сила закону, – зазначав Т. Гоббс, – полягає тільки в тому, що він є наказом суверена». «Право, – вторив йому Д. Остін, – це агрегат правил, встановлених політичним керівником або сувереном».

У межах легістської юриспруденції, що розвивається в руслі «позитивізму законів», виділяють юриспруденцію понять (формально-догматичну юриспруденцію), яка займається головним чином «аналізом загальних юридичних понять, виведенням з них більш конкретних понять, їх комбінаторикою з метою отримання нових знань про право», і юриспруденцію інтересів, що представляє собою соціологізований варіант легізму.

Основоположником юриспруденції інтересів є німецький юрист Р. Ієрінг. Юриспруденція інтересів пов'язує процес пізнання права не з аналізом законодавчих текстів, а з вивченням соціальних інтересів, що лежать в основі тих чи інших законодавчих рішень. Призначення права Р. Ієрінг бачив у забезпеченні загальних інтересів проти агресивного приватного інтересу, що загрожує загальним засадам. У цьому сенсі він визначав право як захищені державою інтереси. Захищений інтерес по Р. Ієрінгу – це інтерес, який захищається державою шляхом закріплення його в законодавстві і реалізація якого забезпечується примусовою силою держави. У цьому сенсі концепція права Р. Ієрінга не виходить за рамки легістського праворозуміння.

На відміну від юриспруденції інтересів, в рамках якої легізм поєднується з елементами соціологічного підходу, юриспруденція понять (формально-догматична юриспруденція) заснована на чисто легістському типі праворозуміння. Саме тут право повністю ототожнюється із законом, а сам закон трактується абсолютно формально. Для цього типу праворозуміння характерне прагнення очистити норму закону від будь-яких зв'язків з її соціальним контекстом.

Найбільш послідовно ця установка була реалізована в рамках неопозитивістського підходу до права, розробленого австрійським юристом Г. Кельзеном. Задачу свого «чистого вчення про право» він бачив у тому, щоб очистити право від усього неправового,

а правознавство – від усіх його міждисциплінарних зв'язків з іншими науками про суспільство. Критикуючи під цим кутом зору характерне для природно-правових концепцій змішання права і моралі, сам Г. Кельзен вважає основною ознакою права його примусовість.

Підводячи підсумки розгляду легістського типу праворозуміння, можна сказати, що суть цього підходу – ототожнення права і закону (у широкому сенсі цього слова), заперечення сутнісної специфіки права як особливого соціального явища, яке володіє самостійною соціальною цінністю, відсутність критеріїв відмінності права від свавілля, визнання як головної ознаки права його похідного від держави примусового характеру.

Формування ***соціологічного підходу*** до права як самостійного напряму праворозуміння пов'язують з ім'ям австрійського юриста Є. Ерліха і його концепцією «живого права». Суть цієї концепції така: «Центр ваги розвитку права знаходиться не в законодавств, не в юриспруденції, не в судовій практиці, а в самому суспільстві». «Живе право» Є. Ерліх визначав як внутрішній порядок людських союзів (держави, сім'ї, корпорації тощо). «Живе право», вважав він, є результатом спонтанного процесу правотворчості в суспільстві, а також діяльності окремих представників державної влади (суддів, адміністрації, чиновників). Концепція «живого права» Є. Ерліха отримала також назву концепції «вільного права» або судейського розсуду, оскільки судді, на думку Є. Ерліха, повинні у своїх рішеннях орієнтуватися не на писане законодавство, а на «живе право», що бере початок у самому суспільстві.

Ще одна течія у рамках соціологічного позитивізму, що розвивалася під впливом учення Є. Ерліха про *«живе право»,* представлена школою «реалістів», яка склалася в США в першій половині XX ст. Представники цієї школи в дусі положень «вільного права» стверджували, що закон – це всього лише вихідний матеріал, наданий у розпорядження суддів.

Основним теоретико-методологічним недоліком соціологічного праворозуміння є та обставина, що воно не дозволяє сформулювати критерії, за допомогою яких можна було б визначити,

які соціальні норми, що склалися у формі звичаю, мають правову природу і можуть розглядатися як джерело права, а які належать до сфери моральності, релігії, ділового звичаю тощо.

В ***антропологічному напрямі праворозуміння*** (від грец. antropos – людина) йдеться про такий специфічний тип розуміння права, який шукає витоки права в людині як соціобіологічній істоті (у її психіці, генетиці, тендерних особливостях тощо). Антропологічний напрям праворозуміння включає в себе психологічний напрям (інтуїтивне право Петражицького), феноменологічну концепцію права (Гуссерль, Алєксєєв), екзистенціалістський напрям (Хайдеггер, Ясперс, Сартр), герменевтичний напрям (Гадамер, Овчинніков).

Відмінності між соціологічним і антропологічним підходами полягають, головним чином, в тому, що соціологічний тип праворозуміння бачить витоки «живого» права в соціальних відносинах між людьми, а антропологічний робить акцент на природно-біологічних характеристиках людини як суб'єкта права.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть на причини щодо існування різноманітних концепцій держави і права.
2. У чому полягає сутність концепції правової держави?
3. Охарактеризуйте концепцію соціальної держави.
4. Нормативний підхід до праворозуміння.
5. У чому полягає сутність класового підходу до визначення поняття «право»?
6. Охарактеризуйте концепцію природного праворозуміння.
7. Які характерні особливості концепції широкого праворозуміння?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ ТА ФУНКЦІЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Наука – це сфера людської діяльності, в якій відбувається розробка та упорядкування об'єктивних знань про дійсність, а також прогнозування на їх основі тенденцій розвитку технічних, біологічних та соціальних систем.

Предметом теорії держави і права є основні і загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права та різноманітних державно-правових явищ.

Методи науки – це сукупність прийомів, способів, які виражають вихідні позиції та підходи щодо дослідження, пізнання її предмета.

Філософські методи – це світоглядні підходи, які виражають найбільш універсальні принципи мислення.

Загальнонаукові методи – це прийоми, які не охоплюють усе наукове пізнання, а використовуються лише на окремих його етапах.

Приватно-наукові методи є наслідком засвоєння теорією держави і права наукових досягнень відповідних технічних, природничих та гуманітарних наук.

ТЕМА 2. СУСПІЛЬСТВО: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА СИСТЕМА ВІДНОСИН

Суспільство – це стійке об'єднання людей, пов'язаних між собою спільними інтересами і потребами, які взаємодіють на основі загальновизнаних цінностей та загальнообов'язкових норм з метою самовідтворення, збереження і розвитку.

Соціальний інститут – це історично сформована стійка форма організації і діяльності людей, яка складається із системи соціальних зв'язків; системи загальновизнаних цінностей; системи норм, регулюючих діяльність структури.

Соціальна організація – це елемент соціальної структури суспільства, що представляє собою штучно створену соціальну групу для досягнення певної мети.

Влада – це здатність і можливість чинити вирішальний вплив на поведінку і діяльність людей за допомогою різних засобів: авторитету, права, примусу (включаючи пряме насильство) та інших.

Суб'єкт влади – це носій влади, від якого виходить владний імпульс, наділений свідомістю, волею та підпорядковує своїй волі об'єкт.

Об'єкт влади – це ті, на кого спрямовано владний вплив. Особливість об'єкта влади полягає в тому, що він теж наділений свідомістю і волею і може виступати суб'єктом влади в інших владних відносинах.

Владний вплив – це зв'язок і взаємодія між суб'єктом і об'єктом влади, яка виникає у процесі реалізації влади.

Державна влада – це відносини панування і підпорядкування, пов'язані з управлінням, координацією вольових дій людей, що спирається на організуючий вплив і можливість примусу з боку держави.

Людина – це біологічна істота, що визначає належність до людського роду за певними анатомічними особливостями та фізіологічними функціями.

Особа – людина, яка має історично зумовлений ступінь розвитку, користується правами, що надаються суспільством, та виконує обов'язки, які на неї покладаються.

Громадянин – це особа, яка знаходиться в політико-територіальному взаємозв'язку з державою, має нормативно закріплений статус, користується захистом держави як у межах її території, так і поза нею.

Правовий статус – це юридично закріплене становище людини в суспільстві.

ТЕМА 3. ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ

Держава – це політико-територіальна організація публічної влади соціально неоднорідного суспільства, яка здійснює керівництво ним, гарантує цілісність та безпеку, а також вирішує загальнозначущі завдання.

Територія є матеріальною основою існування держави, до якої входить: сухопутний простір; водний простір (внутрішні моря, озера, річки, територіальні води в межах 12 морських миль (20 км); повітряний простір (на висоті до 35 км); надра; торгові, пасажирські та військові судна у відкритому морі; літаки, що перебувають у польоті за межами держави; космічні об'єкти під прапором держави; трубопроводи, підводні кабелі; території дипломатичних представництв та консульств на території інших держав.

Суверенітет – це верховенство влади всередині держави (внутрішній), незалежність у міжнародних відносинах.

Реальний суверенітет – це здатність держави насправді, а не декларативно, самостійно проводити свою зовнішню і внутрішню політику, зміцнювати свою економічну самостійність, укладати міжнародні договори, вступати в міждержавні партнерські відносини.

Державна влада – це особливий різновид публічної влади, яка характеризується такими ознаками: суверенність, публічність, універсальність, легальність, легітимність.

Соціальна сутність держави – це її здатність задовольняти певні потреби та інтереси тієї чи іншої соціальної спільноти, суспільства в цілому.

Тип держави – це взяті в єдності найбільш загальні риси різних держав, система їх найважливіших властивостей і сторін, які породжуються відповідною епохою і характеризуються загальними суттєвими ознаками.

ТЕМА 4. ДЕРЖАВА І ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

Політична система суспільства – це упорядкована на основі права та інших соціальних норм сукупність політико-правових інститутів (державних органів, політичних партій, рухів, суспільних організацій тощо) та принципів їх взаємодії, а також ціннісних пріоритетів, які визначають сучасний стан та можливі перспективи політичного життя суспільства.

Відкриті політичні системи характеризуються тим, що активно обмінюються ресурсами із зовнішнім світом, успішно засвоюють передові цінності інших систем. Такими є політичні системи, наприклад, розвинених демократичних країн Заходу.

Закриті політичні системи не сприймають цінності інших систем і мають обмежені зв'язки із зовнішнім середовищем (колишній СРСР).

Тоталітарна політична система характеризується повним підкоренням особистості і суспільства владі та контроль за всіма сферами життя з боку держави.

Авторитарна політична система базується на необмеженій владі однієї особи чи групи осіб при збереженні деяких економічних, громадянських, духовних свобод для громадян.

Демократична політична система передбачає перевагу прав особистості та контроль суспільства над владою.

Комуністичні політичні системи спрямовані на цінності соціальної справедливості та рівності.

Традиційні політичні системи спираються на олігархічні форми правління і орієнтуються на нерівномірний розподіл економічних ресурсів і соціальних статусів.

Популістські політичні системи характерні для країн, які розвиваються та використовують авторитарні методи управління та принцип рівності у розподілі благ.

Передбачають збереження ***Авторитарно-консервативні політичні системи*** соціальної та економічної рівності, обмеження політичної участі населення.

Англо-американська політична система характеризується високим рівнем розподілу політичних ролей і функцій між

учасниками політичного процесу (державою, партіями, групами тощо), орієнтована на захист загальновизнаних у суспільстві ліберальних цінностей, а саме: свободи, безпеки, власності тощо (США, Великобританія).

Європейсько-континентальна політична система відрізняється розколом політичної культури, наявністю національних культур протилежних орієнтацій. Розподіл політичних ролей і функцій відбувається не в масштабі суспільства, а в середині класу, групи, партії. Однак це не заважає знаходити згоду в суспільстві, тому що існує загальна культурна основа – ліберальні цінності (країни Західної Європи).

Доіндустріальна і частково індустріальна політичні системи мають змішану політичну культуру, яка складається з місцевих політичних субкультур, в основі яких – цінності клану, роду, общини, племені.

Політична партія – це добровільна політична організація постійного типу, яка має свою структуру, впливає на напрями розвитку громадянського суспільства відповідно до партійної програми і статуту, прагне зайняти ключові позиції у владних структурах держави або контролювати їх діяльність у разі перебування в опозиції.

ТЕМА 5. ФОРМА ДЕРЖАВИ

Форма держави – це теоретична конструкція, яка складається з форми державного правління, форми державно-територіального устрою, форми державного режиму.

Форма правління – це порядок утворення та організації вищих органів державної влади, їх взаємозв'язок один з одним та населенням.

Форма державного устрою – це спосіб територіальної організації влади в державі, співвідношення між державою в цілому і її складовими територіальними одиницями.

Форма державного режиму – це сукупність способів та методів здійснення влади державою.

Монархія – це така форма державного правління, при якій верховна державна влада здійснюється одноособово і переходить, як правило, у спадок.

Республіка – це така форма правління, при якій верховна державна влада здійснюється виборними органами, які обираються населенням на відповідний строк.

Унітарна держава – це єдина держава, частинами якої є адміністративно-територіальні одиниці, що не володіють суверенними правами.

Проста унітарна держава характеризується тим, що її територія розподіляється виключно на адміністративно-територіальні одиниці.

Складна унітарна держава має у своєму складі автономні утворення, створення яких пов'язано з особливостями культури, історії, традицій, побуту населення, що в них проживає.

Федеративна держава – це союзна держава, частинами якої є державні утворення, права яких розширені аж до права суверенітету (США, Росія, Мексика, ФРН та ін.).

Імперія – це велика багатонаціональна держава створена шляхом насильницького приєднання раніше незалежних держав або частин інших держав, яка була поширена в минулому (Вавилон, Персія, Рим, Російська, Іспанська імперії та ін.).

Конфедерація – це союз суверенних держав, який створюється для досягнення певної мети (економічної, військової або іншої).

Унія – це об'єднання декількох монархічних держав, очолюваних єдиним монархом (унія між Королівством польським і Великим князівством литовським, в результаті якої була утворена Річ Посполита).

Політичний режим – поняття, яке включає не лише методи державного володарювання, але й характерні способи діяльності недержавних політичних організацій.

Ліберально-демократичний – має на меті реалізацію прав та свобод громадян на основі гуманістичних принципів здійснення державної влади.

Консервативно-демократичний – базується на дотриманні традиційних правових цінностей управління, які формувалися протягом тривалого історичного періоду.

Радикально-демократичний – запроваджує нові правові форми здійснення державної влади, які мають на меті підвищення її ефективності.

Тоталітарний режим – держава повністю підпорядковує собі суспільство, здійснюючи повний контроль над ним.

Расистський політичний режим – сутність якого полягає в тому, що в його межах проводиться політика обмеження прав і свобод людини за расовою ознакою (підтримується політика панування відповідної расової групи).

Фашистський політичний режим – характеризується необмеженою владою на чолі з харизматичним лідером.

Військово-диктаторський політичний режим – здобуття влади відбувається шляхом державного перевороту за допомогою збройних сил.

Мусульмансько-фундаменталістський політичний режим – Коран визнається основним законом держави. При цьому відбувається процес нехтування прав людини.

Авторитарний політичний режим характеризується тим, що державна влада здійснюється конкретною особою (партією, елітною групою тощо) за мінімальною участю народу.

Революційний політичний режим – влада досить часто здійснюється в неправових формах і спрямована на зміну напрямів суспільно-політичного розвитку.

Стабілізаційний політичний режим – спрямований на збереження існуючого суспільно-політичного ладу.

Модернізаційний політичний режим – характеризується удосконаленням існуючого суспільно-політичного ладу шляхом виходу за межі права.

ТЕМА 6. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Функції держави – це основні напрями діяльності держави щодо вирішення завдань, які стоять перед нею.

Форми здійснення функцій держави – це однорідна діяльність органів держави, за допомогою якої реалізуються її функції.

Правотворча діяльність – це діяльність, яка спрямована на підготовку, прийняття та опублікування нормативно-правових актів, які визначають основні правила поведінки в суспільстві та закріплюють порядок реалізації цих правил, вирішення спірних ситуацій, визначають процедуру притягнення винних осіб до юридичної відповідальності за вчинені протиправні діяння.

Правозастосовна діяльність – це організуюча владна діяльність держави або інших спеціально уповноважених суб'єктів, за допомогою якої відбувається процес реалізації норм права шляхом прийняття актів застосування норм права.

Правоохоронна діяльність – це діяльність щодо захисту прав і свобод людини та громадянина, попередження правопорушень і притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

Судова діяльність – це діяльність суддів загальних і спеціалізованих судів, яка полягає у винесенні рішень у процесі здійснення конкретного цивільного, кримінального, адміністративного, господарського судового провадження.

Інтерпретаційно-правова діяльність – це діяльність компетентних органів і посадових осіб, яка полягає у виконанні юридично значимих дій щодо офіційного тлумачення норм права і прийняття інтерпретаційно-правових актів.

Установча діяльність – це діяльність, яка полягає у виконанні юридично значимих дій щодо формування, перетворення або скасування органів держави їх структурних підрозділів, посадових осіб.

Контрольно-наглядова діяльність – це діяльність, яка полягає у виконанні юридично значимих дій щодо спостереження за додержанням підконтрольними суб'єктами правових норм і припинення правопорушень певними організаційно-правовими засобами.

Організаційно-регламентуюча форма – це поточна організаційна робота відповідних структур щодо забезпечення функціонування органів держави, яка пов'язана з підготовкою проектів документів, організацією виборів, плануванням, контролем і тощо.

Організаційно-господарська форма – це оперативно-технічна і господарська робота, яка пов'язана з бухгалтерським обліком, статистикою, кредитуванням, дотаціями тощо.

Організаційно-ідеологічна форма – це повсякденна оперативно-роз'яснювальна, виховна робота щодо забезпечення виконання різних функцій держави, а саме: роз'яснення законів та підзаконних нормативно-правових актів, які видаються державними органами, робота засобів масової інформації, формування суспільної думки тощо.

Методи здійснення функцій держави – це прийоми, способи та засоби, які застосовуються при здійсненні функцій держави.

Переконання – це метод, за допомогою якого відбувається процес налаштування суб'єкта до відповідної діяльності без силового тиску, забезпечуючи йому свободу вибору варіантів поведінки.

Примус – це метод, сутність якого полягає в тому, що суб'єкти схиляються до відповідної діяльності шляхом застосування силового тиску всупереч їх волі та з обмеженням свободи вибору поведінки.

Рекомендації – це орієнтація на конкретний варіант поведінки, бажаний з точки зору суспільства і держави.

Заохочення – це спосіб, за допомогою якого держава, використовуючи систему винагород, спонукає суб'єктів до соціально корисної діяльності.

ТЕМА 7. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

Механізм держави – це цілісна, ієрархічна система державних органів, підприємств, установ, організацій, діяльність яких спрямована на досягнення мети та вирішення завдань, що стоять перед державою на відповідному етапі її функціонування та розвитку.

Державний апарат – це спеціально створена та юридично оформлена система органів держави та їх підрозділів, за допомогою яких здійснюється державна влада.

Орган держави – це структурно організований державою чи безпосередньо народом колектив державних службовців або один державний службовець, який наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для виконання завдань і функцій держави.

Посадові особи – представники державної влади – державні чиновники, які уповноважені самостійно виступати від імені держави, приймати вольові рішення, забезпечувати реалізацію цих рішень за допомогою державних гарантій та санкцій, в тому числі за допомогою механізму державного примусу.

Законодавчі органи державної влади – це органи, які здійснюють діяльність, що пов'язана з розробкою та прийняттям нормативно-правових актів (законів), які мають вищу юридичну силу порівняно з іншими правовими регуляторами (нормативними актами підзаконного характеру, нормативними договорами, звичаями).

Парламент – це загальнонаціональний представницький орган державної влади, що діє постійно і головним призначенням якого є здійснення законотворчості.

Виконавча влада – це гілка державної влади, яка володіє правом безпосередньо здійснювати управління країною, виконувати закони та інші нормативно-правові акти, ухвалені законодавчою владою.

Глава держави – це одноосібний орган, що представляє державу у міжнародних та внутрішньополітичних відносинах.

Уряд – це найвищий колегіальний орган виконавчої влади.

Судова влада – це незалежна гілка державної влади, на яку покладено повноваження з вирішення юридичних конфліктів, контролю за конституційністю та законністю актів інших гілок влади, а також офіційного тлумачення норм права.

Омбудсмен – спеціально обрана (призначена) посадова особа для контролю за дотриманням прав людини різного роду адміністративними органами, а у деяких випадках – також приватними особами та об'єднаннями.

Місцеве самоврядування є особливим видом управління, що забезпечує реалізацію права територіальних спільнот самостійно вирішувати питання місцевого значення, виходячи з інтересів громадян та ґрунтуючись на положеннях закону.

ТЕМА 8. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

Теорія еліт (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс) – це сучасна концепція держави, сутність якої полягає в тому, що, на думку представників цієї теорії, суспільством править пануюча меншість – еліта. У будь-якому суспільстві вищий клас займається його управлінням, нижчому залишається лише коритися. Такий стан суспільства є природним, оскільки визначається природною нерівністю людей. Еліт у державі кілька, вони об'єднуються в єдину силу і протистоять масам. Ця форма державної влади задовольняє людей, оскільки обумовлена психологією людини та відповідає принципам побудови та організації суспільства.

Теорія технократії (Т. Веблен, Д. Бернхем, Г. Саймон, М. Дюверже). Її представники стверджували, що управляти державою повинна особлива суспільна верства – управлінці виробничої сфери (менеджери), оскільки вони здатні визначити дійсні потреби суспільства, оптимальні шляхи його розвитку та необхідні для цього засоби. Держава повинна бути наділена широкими повноваженнями щодо регулювання всіх сфер суспільного життя, за допомогою права обмежувати індивідуальні свободи своїх громадян.

Теорія плюралістичної демократії (Г. Ласкі, А. Бентлі, К. Поппер). Формуванню цієї теорії передувало поширення ідей про політичну багатоманітність суспільного життя як необхідну умову формування реальної демократії, врівноваження взаємовідносин держави і суспільства, гарантування та забезпечення прав і свобод людини. Для суспільства ідеалом є держава, владні органи якої сформовані за територіальним принципом за участі профспілки об'єднань громадян, творчих спілок, церкви. Кожна людина повинна мати гарантовану можливість об'єднуватися з іншими для задоволення своїх політичних, економічних та соціальних

прав, реалізації природних прав, а держава є правовою лише за умови забезпечення своїм громадянам такої можливості.

Теорія «держави-нічного сторожа» (Л. Ерхард, В. Ойкен). Сутність цієї теорії полягає в тому, що держава повинна охороняти спокій громадян, забезпечувати функціонування громадянського суспільства і порядку в ньому. Будь-яке втручання держави у приватне життя, окрім збирання податку, вважається не приступним, розцінюється як замах на свободу індивідів. Держава здійснює пасивне регулювання, виконуючи роль нічного сторожа або спортивного судді (арбітра) на футбольному полі, який суворо спостерігає за діями футбольних команд відповідно до певних правил, але не має права безпосередньо брати участь у грі.

Теорія «держави загального благоденства» (К. Мюрдаль). Сутністю такої держави є здійснення ненасильницьким шляхом скоординованої ефективної публічної політики, яка б сприяла розвитку економіки відповідно до інтересів більшості її громадян. Зокрема, у такій державі має місце подальший розвиток демократії, підвищення добробуту її громадян, децентралізація влади, наявність органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, за участі яких здійснюється розподіл благ та задоволення різнобічних інтересів широкого кола населення, контроль за владними органами.

Теорія соціальної держави (Х. Хеллер, Т. Ріттер, Дж. Роулз) – це сучасна політико-правова теорія, відповідно до якої держава бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює функцію регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист економічних і соціальних прав людини.

Теорія конвергенції (П. Сорокін, Дж. Голбрейт, У. Ростоу, Р. Арон, Ж. Фураст'є, Я. Тінберген та ін.) зводиться до наступного: за сучасних умов відбувається зближення капіталістичної та соціалістичної систем; подолання відмінностей між ними через запозичення позитивних рис кожної з них та ліквідації негативних моментів; капіталізм за рахунок розширення елементів планування та державного регулювання економіки, а соціалізм – за рахунок подолання жорсткого централізованого управління

зіллються в єдиному «постіндустріальному суспільстві»; синтез капіталістичної та соціалістичної систем заснований на загальних культурних, технічних та індустріальних аспектах науково-технічної революції.

Авторитарні (тоталітарні) теорії держави (Ф. Ніцше) – антидемократичні напрями державно-правової думки, в основу яких покладено ідею обґрунтування авторитарних, тоталітарних режимів – всевладдя однієї особи або еліти в державі, абсолютна відсутність контролю за державною владою, позбавлення політичних прав особи та народу, неможливість вільного волевиявлення.

Концепція правової держави (Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант) характеризується такими ознаками: верховенство і панування правового закону; постійне ствердження суверенітету народу як єдиного джерела державної влади; поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову; забезпечення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, виконання ними своїх обов'язків перед іншими людьми, державою і громадянським суспільством; урегулювання взаємовідносин між особою та державою, ґрунтуючись на принципі: дозволено все, що не заборонено – для осіб, а державним органам – тільки те, що прямо дозволено законом; взаємну відповідальність особи й держави, відповідальність держави перед громадянським суспільством; ефективну організацію контролю та нагляду за здійсненням законів і режиму законності.

Теорія анархізму (П. Кропоткін) містить ідеї, сутність яких полягає в тому, що держава – наносить шкоду суспільству, перешкоджаючи формуванню та функціонуванню інституцій самоорганізації населення. Як необхідність розглядається знищення держави в результаті соціальної революції, яка водночас створить передумови для забезпечення всебічної свободи людини, а народ розпочне перебудову та виховну роботу, орієнтуючись на комуністичні ідеали.

ТЕМА 10. ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ, РОЗВИТОК І СТРУКТУРА ПРАВА

Право – це система загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених або санкціонованих, гарантованих державою правил поведінки, що виступають регулятором суспільних відносин і виражають в антагоністичному суспільстві інтереси економічно пануючого класу, а в демократичному – інтереси всього народу і відповідають природним правам та основним стандартам у галузі прав і свобод людини.

Зміст права – це вся сукупність правових приписів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин, це визначені у праві юридичні права, обов'язки та заборони.

Суть права – це головна внутрішньоякісна основа права, яка виражає його природу і призначення у суспільстві.

Функції права – це основні напрями правового впливу, що виражають роль права у впорядкуванні суспільних відносин.

Принципи права – це його основні засади, вихідні ідеї, які характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві.

Об'єктивне право – це система загальнообов'язкових, формально визначених юридичних норм, встановлюваних і забезпечуваних державою та направлених на врегулювання суспільних відносин.

Суб'єктивне право – це міра юридично можливої поведінки, що покликана задовольняти власні інтереси особи.

ТЕМА 11. НОРМИ ПРАВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

Норми – це певні стандарти, зразки позитивної поведінки учасників суспільних відносин.

Технічні норми – це правила найраціональнішого користування і ставлення людей до зовнішнього світу, природи, знаряддям праці, техніки.

Соціальні норми – це вироблені суспільством правила поведінки, які закріплюють і регулюють поведінку людей, їх об'єднань і тим самим закріплюють типові соціальні зв'язки і відносини.

Норми права – це загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою і що охороняються його примусовою силою.

Норми моралі – правила поведінки, регулюючі відносини між людьми відповідно до етичних цінностей, що затвердилися в суспільстві, забезпечені силою суспільної думки.

Норми звичаїв – правила поведінки, що склалися в певному суспільному середовищі, передаються з покоління в покоління, і дотримуються через звичку в результаті їх тривалого існування.

Політичні норми – це загальні правила поведінки, що регулюють суспільні відносини у сфері досягнення, здійснення і утримання політичної влади.

Релігійні норми – правила поведінки, встановлені релігійними організаціями або вироблені у процесі суспільної практики в різних областях віросповідання, що регулюють суспільні відносини серед представників релігії.

Норми організацій – правила поведінки, що регулюють суспільні відносини між членами відповідної структурованої організації.

Внутрішньосімейні норми – правила поведінки, які регулюють відносини між членами сім'ї (батьки – діти, чоловік – дружина), об'єктивно перебувають поза сферою правового регулювання.

Норма права – це встановлене або санкціонувалося державою і забезпечуване його примусовою силою загальнообов'язкове формально-визначене правило поведінки суб'єктів, що містить міру їх свободи і відповідальності, регулює типові суспільні відносини.

Матеріальні правові норми закріплюють права й обов'язки суб'єктів права, їх правове положення, межі правового регулювання тощо (норми конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права).

Процесуальні правові норми регулюють організаційні відносини і носять суто організаційний, процедурний, управлінський характер, регламентують порядок, форми та методи реалізації норм матеріального права.

Імперативні норми – категоричні владні розпорядження, в максимально конкретній формі визначають правила поведінки, при реалізації яких не допускається вибір варіантів поведінки.

Диспозитивні норми передбачають варіант поведінки, але при цьому надають суб'єктам можливість у межах законних засобів врегулювати відносини на свій розсуд.

Заохочувальні норми – це правові приписи про заходи заохочення за схвалюваний державою і суспільством, корисний для них варіант поведінки суб'єктів, що полягає в добросовісному виконанні своїх юридичних і суспільних обов'язків або в досягненні результатів, що перевищують звичайні вимоги.

Рекомендаційні норми встановлюють варіанти бажаного, з точки зору держави, врегулювання суспільних відносин, для забезпечення реалізації яких адресати цих рекомендацій проводять відповідні їх компетенції заходи з урахуванням своїх місцевих умов, можливостей і резервів.

Норми-правила містять характеристику варіантів можливої, належної і неприпустимої поведінки.

Регулятивні норми встановлюють права й обов'язки суб'єктів, направлені на врегулювання правомірної поведінки, формулюють позитивні приписи в праві.

Охоронні норми передбачають негативну реакцію держави на неправомірну поведінку, передбачають вживання до порушника негативних заходів у формі державного примусу.

Спеціалізовані норми визначають основні поняття і принципи правового регулювання; формулюють його цілі і завдання; визначають можливі перспективи розвитку юридичних інститутів.

Норми-начала – це приписи, які конституційно закріплюють основи соціально-економічного, політичного і державного життя, взаємозв'язків держави й особи, прав і свобод громадян. Норми-начала у своїй більшості зосереджені в Конституції держави.

Норми-принципи – закріплюють основні спрямовуючі начала юридичної діяльності (наприклад, у Конституції України закріплюється норма-принцип, в якій йдеться про те, що в основу формування державної влади в Україні встановлений принцип розподілу влад).

Норми-цілі – визначають і юридично закріплюють перспективні цілі політико-правового розвитку.

Норми-дефініції – містять визначення конкретних юридичних понять.

Норми загальної дії діють на всій юрисдикційній території держави (норми закріплені Конституцією).

Локальні норми – правила поведінки, діючі в межах відособленого територіального утворення (правила поведінки, закріплені в нормативних актах, що приймаються і діють на територіях суб'єктів федерацій).

Уповноважуючі норми права визначають правила можливої поведінки суб'єктів.

Приписуючі норми права встановлюють правила належної поведінки суб'єктів.

Забороняючі норми зобов'язують суб'єктів утримуватися від здійснення певних діянь, визнаних законодавцем протиправними.

Постійні – необмежені у своїй дії тимчасовим проміжком, діють до відміни.

Тимчасові – діють протягом формально визначеного проміжка часу.

Структура правової норми – це внутрішня будова правової норми, поділ її на складові елементи (частини) і взаємозв'язок цих частин між собою.

Гіпотеза – частина правової норми, що вказує на умови, при настанні (не настанні) яких реалізується закріплений у нормі правовий припис. У гіпотезі зазначаються ті фактичні обставини, за наявності яких в осіб виникають, припиняються або змінюються передбачені нормою юридичні права й обов'язки.

Диспозиція – частина норми права, що безпосередньо розкриває зміст, правила поведінки, формулює права й обов'язки суб'єктів у процесі врегульованих цією нормою правовідносин.

Санкція – частина правової норми, яка забезпечує здійснення її диспозиції.

ТЕМА 12. ПРАВОВА СИСТЕМА, СИСТЕМА ПРАВА І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

Правова система – сукупність внутрішньо узгоджених, взаємозв'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, методів, процедур, за допомогою яких публічна влада здійснює регулятивно-організуючий і стабілізуючий вплив на суспільні відносини, реалізує заходи юридичної відповідальності.

Національна правова система – це конкретно-історична сукупність джерел права, механізмів правової дії, юридичної практики і пануючої правової ідеології, що сформувалася в межах юрисдикційної території держави.

Система права – це об'єктивно існуюча будова права, що характеризується внутрішньою узгодженістю, взаємообумовленістю і взаємодією норм права, об'єднаних в окремі галузі, підгалузі, інститути та субінститути права.

Галузь права – це найбільша відокремлена сукупність юридичних норм, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин за допомогою специфічного методу правового регулювання.

Підгалузь права – відокремлена в межах галузі сукупність юридичних норм, що регулюють великий, відносно самостійний блок однорідних суспільних відносин.

Інститут права – структурний елемент системи права, що об'єднує норми, що регулюють конкретний вид чи сторону однорідних суспільних відносин.

Субінститут права – це сукупність правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин у межах окремо взятого інституту права (субінститути злочинів проти життя особи).

Галузі процесуального права – це галузі, що мають організаційно-процедурний, управлінський характер, які регламентують порядок реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, вирішення юридичних конфліктів.

Галузі публічного права об'єднують юридичні норми загальнозначущого, загальнообов'язкового характеру, реалізація яких здійснюється незалежно від внутрішнього ставлення суб'єкта до

закріпленого в нормі припису (конституційне, адміністративне, кримінальне право та ін.).

Галузі приватного права – це галузі, що регулюють відносини між юридично рівними суб'єктами, які виникають у результаті волевиявлення цих суб'єктів і передбачають реалізацію кореспондуючих прав і обов'язків.

Профілюючі галузі права – це галузі права, що характеризуються чітким предметом і методом правового регулювання (конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне право).

Спеціальні галузі – це галузі права, що утворилися на основі інститутів чи підгалузей профілюючих галузей права (сімейне право, яке було підгалуззю цивільного права, фінансове – підгалуззю адміністративного права, виправно-трудове право і право соціального забезпечення – були правовими інститутами).

Комплексні галузі – це галузі права, що утворилися на межі профілюючих чи спеціальних галузей права і характеризуються чітким предметом правового регулювання і комбінованим методом (аграрне, екологічне, господарське право).

Предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, урегульованих правовими нормами (відповідає на питання «що»?).

Метод правового регулювання – це сукупність способів, прийомів і засобів правового впливу на суспільні відносини (відповідає на питання «як», «яким чином»).

Імперативний метод – заснований на владних приписах державних органів, які чітко встановлюють порядок виникнення прав і обов'язків суб'єктів, санкції за невиконання або не належне виконання обов'язків (притаманний переважно публічним галузям права).

Диспозитивний метод – передбачає можливість обрання суб'єктами правових відносин варіанта поведінки в межах чинного законодавства (характерний переважно для приватних галузей права).

Метод заохочення – надання суб'єктам правових відносин винагород і пільг (діє у трудовому праві).

Метод рівності сторін – передбачає однакові процесуальні права і обов'язки при вирішенні спорів (діє в цивільно-процесуальному праві).

Система законодавства – це система джерел права, насамперед нормативно-правових актів, що є зовнішньою формою існування правових норм, засобом надання їм об'єктивності, визначеності, загальності.

Галузь законодавства – внутрішньо узгоджена сукупність нормативно-правових актів та окремих приписів, що об'єднуються на підставі предмета правового регулювання.

Систематизація законодавства – це цілеспрямована діяльність компетентних суб'єктів з упорядкування нормативно-правових актів з метою зручності їх використання, усунення можливих суперечностей, неточностей, прогалин і в такий спосіб удосконалення системи законодавства загалом.

Кодифікація – це найбільш складна форма систематизації, цілеспрямована діяльність компетентних державних органів, спрямована на якісну переробку чинного законодавства через узагальнення систематизованих актів, виокремлення з них найбільш важливих положень і принципів, усунення повторів, неточностей, суперечностей, прогалин.

Інкорпорація – це форма систематизації, що передбачає об'єднання в певному порядку чинних нормативно-правових актів у збірки без зміни їх змісту.

Консолідація – це форма систематизації, метою якої є об'єднання кількох нормативно-правових актів, що регулюють однорідну сферу суспільних відносин в один нормативно-правовий акт без суттєвої зміни його змісту.

Облік – найпростіша форма систематизації, зміст якої полягає в упорядкуванні наявної інформації та згрупуванні систематизованих матеріалів у спеціальні предметні блоки.

Уніфікація – форма систематизації, процес приведення чинного законодавства до єдиної системи через узагальнення систематизованих актів, усунення розбіжностей між ними та невиправданої кількості актів, вироблення подібних правових норм з метою врегулювання однорідних суспільних відносин.

ТЕМА 13. ПРАВОУТВОРЕННЯ ТА ФОРМИ ПРАВА

Правоутворення – це складний, тривалий, багатофакторний соціальний процес формування (виникнення, розвитку і зміни) норм права, що починається з узагальнення соціальних відносин, поведінки, договорів тощо і завершується наданням їм певної форми (джерела) права з визначеним державним забезпеченням.

Правотворчість – це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів або всього народу чи його територіальних спільностей зі встановлення, зміни чи скасування правових норм.

Принципи правотворчості – загальноприйняті норми-ідеї найвищого авторитету, які виступають як незаперечні вимоги, що ставляться до змісту нормативно-правових актів, до процесу їх підготовки і прийняття.

Стадії правотворчості – це самостійні етапи процедур, відповідний комплекс тісно пов'язаних між собою дій, які спрямовані на створення певного нормативно-правового акта.

Форми права – це вихідні від держави або визнані нею зовнішні, офіційно-документальні способи вираження змісту права.

Джерела права – це витоки, звідки бере свій початок право.

Джерела права в матеріальному розумінні – це економічні, соціальні, політичні та інші умови, що спричиняють або об'єктивно зумовлюють виникнення правових норм.

Джерела права в ідеологічному розумінні – це правова і політична свідомість суб'єктів нормотворчості; ідеї, концепції, теорії, покладені в основу правових норм.

Джерела права в інституційному розумінні – це діяльність публічних органів та інститутів як суб'єктів формування і встановлення права.

Джерела права у формальному (юридичному) розумінні – акти уповноважених суб'єктів права, що є формою вираження і закріплення правових норм та принципів, на основі яких виникають, змінюються та припиняються правовідносини.

Нормативно-правовий акт – це акт-документ компетентного державного органу, який містить формально-обов'язкові

правила поведінки загального характеру, які забезпечуються державою.

Закон – це нормативно-правовий акт, який має вищу юридичну силу, видається лише вищим представницьким органом державної влади або шляхом референдуму, регулює найбільш важливі суспільні відносини у сфері економіки і політики тощо.

Підзаконні нормативно-правові акти – це акти, які видаються на основі відповідно до законів і мають меншу юридичну чинність, ніж останні.

Правовий прецедент – це рішення суду або адміністративного органу щодо окремого випадку, яке служить зразком для вирішення аналогічних справ в майбутньому.

Правовий договір – це угода між правотворчими суб'єктами, у результаті якої виникає нова норма права (наприклад, конституційний договір, колективний договір).

Правовий звичай – це історично сформоване, санкціоноване державою правило поведінки, що міститься у свідомості людей і ввійшло до звички в результаті багаторазового повторення тих самих дій або вчинків, які приводять до правових наслідків.

Правова доктрина – акт-документ, який містить концептуально оформлені правові ідеї, принципи, що розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства, усвідомлені (сприйняті) суспільством і підтримуються (формалізуються) державою.

ТЕМА 14. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

Реалізація норм права – це втілення змісту норм права у правомірній поведінці суб'єктів права.

Дотримання – це така форма реалізації норм права, при якій суб'єкт утримується від дій, які заборонені правом.

Виконання – форма реалізації норм права, яка характеризується тим, що суб'єкти здійснюють покладені на них юридичні обов'язки.

Використання – форма реалізації норм права, сутність якої полягає в тому, що суб'єкти на свій розсуд за власним бажанням використовують надані їм права.

Застосування норм права – це владна діяльність компетентних органів і посадових осіб, що забезпечує реалізацію права шляхом винесення індивідуального юридичного рішення щодо конкретних суб'єктів.

Юридична кваліфікація – це процес встановлення формально юридичного зв'язку між фактичними обставинами справи та обраними нормами або принципами права.

Акт застосування норм права – це офіційний документ, який видається компетентним органом або посадовою особою в результаті вирішення конкретної юридичної справи і містить індивідуально-владне розпорядження.

Прогалини в позитивному праві – це відсутність або неповнота правової норми для вирішення конкретної юридичної справи.

Аналогія закону характеризується тим, що для вирішення конкретної ситуації за відсутності норми права використовується близька правова норма тієї ж галузевої приналежності.

Аналогія права має місце тоді, коли для вирішення конкретної ситуації за відсутності норми права використовуються принципи права.

Колізії норм права – це розбіжності або суперечності між окремими нормами права, що регулюють ті самі або суміжні суспільні відносини.

ТЕМА 15. ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Тлумачення норм права – це складний вольовий процес діяльності різноманітних суб'єктів, спрямований на встановлення точного змісту, що міститься в нормі права.

Буквальне тлумачення – це таке тлумачення, згідно з яким дійсний зміст норм права, розкритий у результаті тлумачення, відповідає буквальному тексту, тобто «дух» і «буква» закону співпадають.

Розширене тлумачення – це таке тлумачення, згідно з яким дійсний зміст юридичних норм, розкритий у результаті тлумачення, ширший, ніж буквальний зміст.

Обмежене тлумачення – це таке тлумачення, згідно з яким дійсний зміст юридичних норм, розкритий у результаті тлумачення, вужчий, ніж буквальний зміст.

Офіційне тлумачення дається уповноваженими на те органами, формується у спеціальному акті і є формально обов'язковим для відповідного кола виконавців норми, яка підлягає тлумаченню. Наприклад, загальнообов'язковим є тлумачення, яке дає Конституційний Суд України щодо норм Конституції України.

Нормативне тлумачення – офіційне роз'яснення змісту норми права, яке має загальнообов'язковий характер і розраховане на багаторазове застосування. Це тлумачення розповсюджується на широке коло суспільних відносин і необмежену кількість випадків.

Аутентичне тлумачення – це роз'яснення змісту норм права тим органом, що їх прийняв.

Легальне тлумачення – це роз'яснення змісту норм права, яке здійснюється тими суб'єктами, які дану норму не приймали, але уповноважені на це законом.

Казуальне тлумачення – це роз'яснення змісту норм права для використання в конкретній ситуації.

Адміністративне тлумачення – це тлумачення, яке має місце в діяльності інших державних органів (міністерств, відомств, місцевої державної адміністрації), в актах адміністративного тлумачення стосовно того, як відповідні органи повинні вирішити конкретну справу.

Доктринальне тлумачення передбачає те, що воно здійснюється спеціальними суб'єктами – вченими вузів і науково-дослідними установами.

Компетентно-юридичне тлумачення – це тлумачення, яке здійснюють його юристи-практики: судді, прокурори, адвокати тощо.

Судове тлумачення – це різновид казуального тлумачення, яке здійснюється судовими органами у процесі розгляду конкретних справ. Акт тлумачення в цьому випадку є частиною рішення або вироку суду, що характерно для судів першої інстанції.

Неофіційне тлумачення характеризується тим, що здійснюється будь-якими суб'єктами суспільних відносин.

Буденне тлумачення – це роз'яснення норм права всіма суб'єктами права досвіду, який вони набули у процесі своєї життєдіяльності.

Способи тлумачення – це прийоми, за допомогою яких відбувається аналіз норм права, розкривається їх зміст з метою практичної реалізації.

Граматичний спосіб тлумачення норм права – це тлумачення, яке базується на даних граматики, лексики, наук філологічного циклу. Об'єктом є текст норм, що підлягає інтеграції.

Логічний спосіб тлумачення норм права ґрунтується на законах і правилах формальної логіки, які дозволяють зробити ще один крок до розкриття змісту юридичних норм. Адже думка і воля законодавця виражаються не лише у вигляді граматичних речень, але й логічній організації, побудові змісту норм.

Спеціально-юридичний спосіб тлумачення норм права – це тлумачення, основою якого є спеціальні юридичні знання, дані юридичних наук. Такі дані можуть міститись у самому тексті закону, наприклад, коли в ньому містяться визначення відповідних понять або слідувати із роз'яснень судових інстанцій та інформації, що розміщена в наукових коментарях.

Системний спосіб тлумачення базується на знаннях зв'язків, які існують між юридичними нормами і полягає в тому, що норма зіставляється з іншими нормами, встановлюється її місце і значення в даному нормативному акті, в галузі права та всій правовій системі.

Історико-політичний спосіб тлумачення – це з'ясування змісту норм права на основі аналізу конкретних історичних умов їх прийняття, а також з'ясування мети та завдань, покладених законодавцем. Відбувається співставлення норми з існуючою ситуацією.

Телеологічний спосіб тлумачення спрямований на з'ясування мети щодо видання правових актів.

Функціональний спосіб тлумачення базується на з'ясуванні функцій, які виконують відповідні норми права.

ТЕМА 16. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

Правовідносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких взаємодіють через використання суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, що гарантуються і охороняються державою.

Односторонні правовідносини – кожна зі сторін має або права або обов'язки (договір дарування, договір позики).

Двосторонні правовідносини – кожна зі сторін має як права, так і обов'язки (договір купівлі-продажу).

Багатосторонні правовідносини – кожна із трьох і більше сторін має права і обов'язки стосовно одна одної (цивільно-правова угода, в якій, крім двох основних сторін, діє третя сторона – посередник).

Активні правовідносини – обов'язок здійснити певні дії на користь іншої сторони, пасивні – обов'язок утриматися від небажаних для іншої сторони дій.

Змішані правовідносини – складні правовідносини, в яких поєднуються правовідносини пасивного й активного типу.

Матеріальні правовідносини – виникають на основі норм матеріального права.

Процесуальні правовідносини – виникають на основі норм процесуального права і є похідними від норм матеріального права.

Регулятивні правовідносини виникають із фактів правомірної поведінки суб'єкта, тобто такої поведінки, яка відповідає нормам права (більшість цивільних, трудових, сімейних та інших правовідносин).

Охоронні правовідносини виникають із фактів конфліктної поведінки суб'єкта (без вчинення правопорушень) у випадках спорів про право, спрямовані на запобігання правопорушенням, подолання правових спорів, забезпечення правопорядку в суспільстві, застосування запобіжних заходів примусу (цивільні, трудові, сімейні й інші правовідносини).

Захисні правовідносини виникають із фактів неправомірної поведінки суб'єкта; спрямовані на залучення до відповідальності осіб, що вчинили правопорушення, відновлення порушених прав

та інтересів, застосування примусових заходів, передбачених у санкціях норм заборонного характеру (кримінально-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові).

Абсолютні правовідносини – визначена лише одна сторона – носій суб'єктивного права, а всі інші (суспільство і кожний суб'єкт права) зобов'язані утримуватися від порушення його законних прав та інтересів (відносини власності).

Відносні правовідносини – точно визначені права й обов'язки всіх учасників як управомочених, так і правозобов'язаних (покупець і продавець, працівник і роботодавець);

Внутрішні правовідносини – правовідносини між громадянами держави, між громадянином і державою, між юридичною особою і державним органом, між державними органами тощо.

Зовнішні правовідносини – правовідносини, що складаються на міжнародній арені.

Структура правовідносин – це комплексне поняття, яке характеризує правовідносини з точки зору їх будови і включає такі елементи: суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин та зміст правовідносин.

Суб'єкти правовідносин – це учасники правовідносин, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки (індивіди, організації та об'єднання, соціальні спільності). Вони наділені державою особливою властивістю – правосуб'єктністю, тобто здатністю бути суб'єктом права, правовідносин.

Правоздатність – це визнана державою здатність суб'єкта мати суб'єктивні права і нести юридичні обов'язки.

Дієздатність – це визнана державою здатність суб'єкта особисто своїми діями вступати у правовідносини, здійснювати суб'єктивні права, виконувати юридичні обов'язки.

Деліктоздатність – це здатність особи відповідати за вчинені правопорушення. Передумовою деліктоздатності є осудність, тобто здатність у момент здійснення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Юридична особа – організація, створена шляхом об'єднання осіб і (або) майна, зареєстрована у встановленому законом порядку, наділена загальною цивільною право- та дієздатністю,

яка має право здобувати і здійснювати майнові та особисті немайнові права, виконувати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді.

Суб'єктивне право – це передбачена юридичною нормою міра можливої поведінки учасника правовідносин.

Суб'єктивний обов'язок – це передбачена юридичною нормою міра необхідної поведінки учасника правовідносин.

Об'єкти правовідносин – матеріальні і нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюють свої суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Юридичні факти – це такі життєві обставини, з якими норма права пов'язує виникнення, зміну та припинення правових відносин. За наявності норм права без юридичного факту правовідносини неможливі.

Правомірні дії – відповідають вимогам норм права, поділяються, у свою чергу, на юридичні акти – дії, що пов'язані з вступом особи в конкретні правовідносини з наміром досягти певного юридичного наслідку (заповіт, договір);

Юридичні вчинки – дії, що не пов'язані з вступом особи в конкретні правовідносини і незалежно від її наміру породжують юридичні наслідки (наукове відкриття).

Неправомірні дії – не відповідають вимогам права.

Проступки – суспільно шкідливі протиправні вчинки, що спричиняють усі види відповідальності, окрім кримінальної.

Злочини – суспільно небезпечні винні діяння (дії чи бездіяльність), що спричиняють за чинним законодавством кримінальну відповідальність.

Подія – юридичний факт, що виникає, змінюється і припиняється поза волею людей – внаслідок нездоланної сили (повінь, землетрус, закінчення строків, народження людини, смерть людини);

Презумпції – це припущення про наявність або відсутність певних фактів, які мають юридичне значення.

ТЕМА 17. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА. ПРАВОПОРУШЕННЯ

Правова поведінка – це соціальна поведінка особи, що врегульована нормами права, і знаходить своє відображення у вигляді дій або бездіяльності, має свідомо-вольовий характер і тягне за собою юридичні наслідки.

Правомірна поведінка – це, в більшості випадків, суспільно корисна поведінка особи, яка відповідає приписам норм права і охороняється державою.

Правопорушення – це суспільно небезпечне або суспільно шкідливе протиправне винне діяння деліктоздатної особи, за яке передбачена юридична відповідальність згідно з чинним законодавством.

Злочин – це передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на суспільний лад, політичну систему, власність, особу, політичні, трудові та інші права і свободи громадян.

Проступок – це суспільно шкідливе протиправне винне діяння, що відрізняється меншим ступенем суспільної небезпеки ніж злочини, за яке слідує юридична відповідальність.

Склад правопорушення – це сукупність закріплених у законодавстві ознак об'єктивного та суб'єктивного характеру, за наявності яких діяння визнається правопорушенням.

Об'єктом правопорушення є суспільні відносини, які охороняються нормами права.

Загальний об'єкт – це врегульовані нормами права однорідні суспільні відносини, на які спрямована протиправна поведінка суб'єкта.

Родовий об'єкт – це певний аспект однорідних суспільних відносин, на які спрямована протиправна поведінка суб'єкта.

Безпосередній об'єкт – це конкретні блага, інтереси особи, її здоров'я, честь, гідність, майно тощо, на які посягає суб'єкт правопорушення.

Об'єктивна сторона правопорушення – це зовнішній прояв протиправного діяння, що характеризується такими ознаками:

формою здійснення (дії чи бездіяльність), часом, місцем, знаряддям вчинення правопорушення, шкідливим результатом та причинно-наслідковим зв'язком між діянням та суспільно шкідливими наслідками.

Настання шкідливого результату – це та шкода, яка наноситься в результаті вчинення протиправного діяння, яка може мати особистий, майновий або інший характер, розрізнятися за ступенем тяжкості.

Суб'єктом правопорушення є деліктоздатна особа, поведінка якої визнається протиправним чинним законодавством. Суб'єктами правопорушення можуть бути як індивідуальні, так і колективні суб'єкти, які мають властивості фізичних та юридичних осіб.

Суб'єктивна сторона правопорушення – це внутрішнє психічне ставлення суб'єкта правопорушення до вчиненого діяння та його суспільно шкідливих наслідків. Вона включає в себе вину, мотив та мету вчинення правопорушення.

Вина – це психічне ставлення особи до скоєного нею правопорушення, яка виражається у формі умислу та необережності.

Прямий умисел передбачає, що особа усвідомлювала протиправність своєї поведінки і бажала настання шкідливих наслідків.

Непрямий умисел характеризується тим, що особа усвідомлювала протиправність своєї поведінки, але байдуже ставилася до настання можливих негативних наслідків.

Необережність може бути представлена у формі: протиправної самовпевненості та протиправної недбалості.

Протиправна самовпевненість передбачає усвідомлення протиправності свого діяння і легковажний розрахунок на можливість відвернення негативних наслідків.

Протиправна недбалість існуватиме в тому випадку, коли суб'єкт усвідомлює протиправність своєї поведінки, не бажає настання негативних наслідків, хоча міг і повинен був їх передбачити. У випадку відсутності у складі правопорушення суб'єктивної сторони діяння не може вважатися протиправним.

Мотив правопорушення – це внутрішнє спонукання, яким керувався суб'єкт, здійснюючи правопорушення.

Мета правопорушення – результат, якого прагнув досягти суб'єкт у процесі підготовки та здійснення правопорушення.

Зловживання правом – це особливий вид правової поведінки, який полягає в соціально шкідливих вчинках суб'єкта права, що діє в межах існуючої норми права, однак не з тією метою, яку передбачав законодавець.

ТЕМА 18. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Позитивна юридична відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що представляє собою відповідну реакцію держави та суспільства на здійснене соціально корисне правомірне діяння особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення.

Негативна юридична відповідальність – це вид соціальної відповідальності, суть якої полягає в застосуванні уповноваженою особою до правопорушника передбачених санкцією юридичної норми міри державного примусу.

Функції юридичної відповідальності – це основні напрями юридичного впливу на правопорушника та інших осіб з метою охорони та захисту правопорядку, а також виховання суб'єктів права, які вчинили або можуть вчинити правопорушення.

Принципи юридичної відповідальності: законність, невідворотності, своєчасність, індивідуалізація, недопустимість подвійності відповідальності за одне правопорушення, регламентованість.

Підстави настання юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність необхідною.

Стадії юридичної відповідальності – це етапи у динаміці буття юридичної відповідальності від виникнення внаслідок правопорушення до її припинення в результаті реалізації правопорушником призначеної йому міри юридичної відповідальності.

ТЕМА 19. ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК

Законність – це комплексне соціально-правове явище, яке може розглядатися як принцип, метод та режим.

Законність як принцип – це загальноприйняте правило імперативного характеру, що знаходить своє відображення в нормах, ідеях, які покладені в основу діяльності державних органів посадових осіб, громадян та їх об'єднань.

Законність як метод – це сукупність способів та засобів, за допомогою яких здійснюється державне управління суспільством.

Законність як режим – це стан правової організації суспільно-політичного життя, за якого всі суб'єкти суспільних відносин діють відповідно до принципу верховенства права.

Принципи законності – це основні засади, на підставі яких встановлюється законність як стан правової організації суспільно-політичного життя в державі.

Загальносоціальні гарантії – це об'єктивні умови суспільного життя, що впливають на правове регулювання.

Спеціально-юридичні гарантії – це сукупність усіх умов і засобів, які закріплені в чинному законодавстві та спрямовані на забезпечення законності.

Правопорядок – це певний стан урегульованості суспільних відносин, що виникає в результаті реалізації принципу верховенства права, суворого та неухильного втілення в життя вимог законності.

Дисципліна – це певний порядок поведінки людей, що забезпечує узгодженість їх дій у колективі, суспільному і державному житті.

Державна дисципліна – це дотримання всіма організаціями і громадянами встановленого державою порядку діяльності державних органів, підприємств та установ щодо виконання покладених на них обов'язків.

ТЕМА 20. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

Свідомість – властива людині функція головного мозку, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей, явищ і предметів навколишнього світу, процесів, що відбуваються в ньому, у впорядкуванні взаємовідносин людини з природою і соціальною дійсністю.

Правосвідомість – це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого і бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом.

Правова психологія – сукупність почуттів і емоцій, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права і його правових явищ.

Правова ідеологія – це система правових принципів, ідей, теорій, що відображають теоретичне (наукове) осмислення правової дійсності, усвідомлене уявлення сутності правових явищ.

Правова поведінка – вольовий бік правосвідомості, який являє собою процес переведення правових норм у реальну правову поведінку: правомірну, протиправну та ін.

Правова культура – це своєрідна система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу й відображають у правовій формі найважливіші соціальні цінності.

Правова культура суспільства – це різновид загальної культури, що відображає відповідні зрізи правової реальності: структурно-функціональний (розкриває статику і динаміку правової культури); аксіологічний (усе те, що належить до правового прогресу) та складається з таких структурних елементів, як культура правосвідомості; культура правової поведінки; культура юридичної практики.

Правова культура особи – це обумовлений правовою культурою суспільства ступінь правового розвитку людини, який забезпечує її правомірну діяльність і включає в себе: знання законодавства; переконання у необхідності і корисності законів; уміння користуватися правовим інструментарієм.

Професійна правова культура або культура професійної групи – одна із форм правової культури суспільства, яка притаманна тій спеціальності людей, що професійно займаються юридичною діяльність і яка передбачає: знання законодавства; переконання в необхідності і корисності законів; уміння користуватися правовим інструментарієм.

ТЕМА 21. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

Правове регулювання – це здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток.

Правовий вплив – це весь процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей як правовими, так і неправовими засобами.

Нормативне регулювання – це впорядкування поведінки людей за допомогою нормативно-правових актів, розраховане на їх багаторазове застосування, тобто обсяг цих відносин є кількісно не визначеним.

Індивідуальне регулювання – це впорядкування поведінки людей за допомогою актів застосування норм права – індивідуальних рішень, розрахованих на одну конкретну життєву ситуацію.

Способи правового регулювання – це елементи впорядкованих суспільних відносин: дозвіл, зобов'язання і заборона.

Дозвіл – це надання особі права на свої власні активні дії (роби, як вважаєш за потрібне).

Зобов'язання – покладення на особу обов'язку активної поведінки (роби тільки так).

Заборона – це покладення на особу обов'язку утримуватися від дії певного роду (так не роби).

Механізм правового регулювання – це система юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання.

Юридична техніка – це система засобів, правил і прийомів підготовки компетентними органами юридичних актів.

ТЕМА 22. ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС

Юридичний процес – це урегульований процесуальними нормами порядок діяльності компетентних державних органів та посадових осіб, який полягає в підготовці, прийнятті і документальному закріпленні юридичних рішень загального та індивідуального характеру.

Установчий процес – це специфічна діяльність уповноважених державних органів, посадових осіб і суспільних організацій з реалізації норм матеріального права, що встановлюють їх права щодо формування, ліквідації чи перебудови органів держави, призначення чи звільнення посадових осіб та інших суб'єктів управління.

Правотворчий процес – це як специфічна діяльність уповноважених органів держави, суспільних організацій і посадових осіб щодо підготовки, затвердження і офіційного проголошення нормативно-правових актів.

***Правозастосовний про*цес** – це діяльність уповноважених органів держави, суспільних організацій, посадових осіб щодо розгляду і вирішення індивідуальних справ, які мають юридичне значення.

Судовий процес – це специфічна діяльність суду і суддів щодо здійснення правосуддя.

Контрольний процес – це діяльність органів держави, громадських організацій і посадових осіб щодо спостереження і перевірки відповідності виконання та дотримання підлеглими суб'єктами нормативно-правових приписів і припинення правопорушень передбаченими організаційно-правовими засобами.

Процесуальні провадження – це комплекс взаємозалежних процесуальних дій, завдяки яким утворюються процесуальні правовідносини, встановлюються обставини виникнення юридичної справи, доказуються зібрані по ній факти, оформляється рішення та застосовуються заходи щодо його виконання.

Процесуальні стадії – це відповідні етапи, які характеризують динаміку розгляду юридичної справи і спрямовані на досягнення відповідної мети.

Процесуальний режим – це система принципів процесуального права, засобів і способів проведення юридичного процесу, гарантій реалізації його результатів.

Система процесуального права – це самостійна від системи матеріального права, об'єктивно зумовлена, збалансована і внутрішньо-несуперечлива сукупність процесуальних норм, що диференціюються на галузі, інститути, норми.

Галузь процесуального права – це система юридичних процесуальних норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин специфічними методами правового регулювання (кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне та інші галузі права).

Інститут процесуального права – це система юридичних процесуальних норм, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин (наприклад, інститут підсудності у кримінально-процесуальному праві).

Норма процесуального права – це одиничне загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки загального характеру, яке встановлене або санкціоноване державою, гарантується та охороняється нею.

Процесуальне законодавство – це вся сукупність упорядкованих певним чином, зумовлених суб'єктивними інтересами нормативно-правових актів, що є зовнішньою формою виразу системи права.

ТЕМА 23. ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

Правова система – це історично сформована правова організація суспільного життя, яка формується, як правило, у межах певної держави, має відповідний ступінь розвитку, характеризується цілісністю, відносною стійкістю, обумовлена об'єктивними історичними чинниками та включає взаємопов'язані і взаємодіючі між собою компоненти, а саме: право, законодавство, юридичні установи, юридичну практику, правовідносини та правореалізацію, правову культуру, правопорядок тощо.

Правова сім'я – декілька споріднених національних правових систем, які характеризуються схожістю найважливіших складових елементів (шляхи формування та розвитку права, форми права, принципи правового регулювання, галузева структура права, юридична термінологія та понятійний апарат).

Романо-германська правова система – це сукупність національних правових систем, що склалися на основі давньоримського цивільного права і його пристосування разом з канонічним та доктринальним правом університетів, місцевих норм-звичаїв до нових національних умов та характеризуються такими ознаками: найважливішою формою права є нормативно-правовий акт; норма права має абстрактний характер; значна роль юридичної науки у створенні норм права; судова практика суттєво впливає на право за допомогою тлумачення норм права та ін.

Англо-американська правова сім'я – сукупність національних правових систем, які мають загальні закономірності розвитку, склалися на основі судового прецеденту, що домінує серед інших юридичних форм права та характеризуються такими ознаками: наявність правотворчої функції судів; перевага судового прецеденту над іншими формами права; право поділяється на загальне і право справедливості; домінування процесуального права над правом матеріальним та ін.

Змішана правова система – сукупність національних правових систем, які мають загальні закономірності розвитку і подібні ознаки, що склалися на основі місцевих джерел права та широкого запозичення елементів правових систем романо-германського та англо-американського права.

Релігійний тип правових систем характеризується тим, що: домінуюче місце у правовому регулюванні займають не норми права, а релігійні норми; джерелом права є священні книги (Коран, Сунна, Іджма); правові норми не відмежовані від норм релігії; відсутній поділ права на приватне і публічне; у правовому регулюванні переважають зобов'язання; особливе місце належить працям учених-богословів.

Далекосхідна група правових систем – це сукупність правових систем, в основі формування яких лежать не норми права, а норми моралі, звичаї, традиції.

Китайське право – сукупність підтримуваних державою моральних, етичних, релігійних і правових норм, що склалися на основі філософсько-моральних концепцій даосизму, конфуціанства, легізму.

Японське право – це сукупність моральних, релігійних і правових норм, яка склалася на основі стародавньокитайських релігійно-філософських концепцій, власних звичаїв, рецепції іноземного (американського та романо-германського) права.

Звичаєво-общинна група правових систем – це сукупність правових систем, які сформувалися на основі норм-звичаїв, що склалися природним шляхом, а також правових норм, запозичених від колоніальних держав. Цю групу складають правові системи країн, що розвиваються, Африки і Мадагаскару (Малагасійська Республіка).

ТЕМА 24. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Природне право (Аристотель, римські юристи, Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо) – це сукупність уявлень про ідеальне справедливе право, що властиве всім людям від народження. Саме природне право є критерієм оцінки права позитивного. Природно-правовий тип праворозуміння акцентує увагу на праві як духовному феномені, на ідеалах справедливості, свободи, рівності, суспільної злагоди.

Нормативістський підхід до права зводиться до ототожнення права і закону, визнання єдиним джерелом права державну волю. На думку позитивістів, право – це сукупність встановлених і забезпечених державним примусом загальнообов'язкових норм.

Соціологічної концепція права (Є. Ерліх, Р. Паунд, К. Ллевелін) базується на тому, що джерелом права і формою його буття є суспільні відносини. Представники цієї концепції звертаються до умов функціонування, дії права. Тому цей напрям іноді називається функціоналізмом.

Психологічна теорія права (Л. Й. Петражицький, А. Росса, Ж. Гурвич, М. А. Рейснер) акцентує увагу на тому, що первинним у праві вважають правові переживання та правові емоції людини. Норма права представляє собою результат такого переживання. Розрізняється інтуїтивне право та право позитивне. Інтуїтивне право розглядається як несвідоме масове психічне пристосування для співіснування з іншими людьми. Воно містить у собі тенденцію до позитивації, тобто до закріплення.

Історична школа права (Г. Гуго, Г. Пухта, К. Ф. Савіньї) базується на тому, що процес становлення юридичних норм має об'єктивний характер. Своїм походженням воно зобов'язане не законодавцю, а представляє собою повільне розкриття тієї субстанції, що спочатку міститься у ґрунті народного духу. Завданням законодавця є систематизація і точне формулювання норм, які склалися у свідомості народу та перевірені практикою.

Марксистська теорія права (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) визнає зв'язок права з державою. Держава створює право і забезпечує його дотримання. У праві виражена державна воля. За цією ознакою марксистську теорію права іноді розглядають як різновид позитивізму. Особливістю марксистської теорії є те, що державна воля, яка виражена в праві, має класовий характер. Це воля економічного і політичного пануючого класу.

Інтегральне праворозуміння фактично зводиться до того, що поняттям «право» охоплюється різноманітні соціальні фактори, а саме: природне право, ідеї, норми, суспільні відносини, правосвідомість та дії. Правом визнається сукупність нормативів рівності і справедливості, які забезпечені офіційним захистом.

Реалістичний позитивізм, сутність якого зводиться до того, що регулятивно-охоронну систему правил можна назвати правом лише в тому випадку, якщо норми, з яких ця система складається, є загальнозначущими і результативно впливають на суспільні відносини.

Комунікативна теорія права базується на розумінні того, що право – це заснований на загальнообов'язкових нормах комунікативний порядок відносин, учасники якого мають взаємозумовлені права та обов'язки.

Діалогічна теорія права (І. Л. Честнов) акцентує увагу на тому, що право – це сукупність взаємодій і уявлень, образів, зумовлених специфікою культури певного суспільства, що забезпечує його цілісність.

Лібертарна теорія права (В. С. Нерсесянц) характеризується тим, що сутнісною ознакою права виступає принцип формальної рівності.

Інституціональна теорія права (В. О. Четвернін) базується на розумінні того, що право – це соціальний інститут, який захищає ненасильницьку діяльність і пригнічує агресивне насильство.

Природно-позитивістська теорія права (В. М. Шафіров) розглядає право як зведену в закон або інші офіційні джерела волю більшості людей, що проголошує людину, її права та свободи найвищою цінністю.

Соціально-натуралістична теорія права (О. М. Костенко) характеризується тим, що визначає право як засіб узгодження суспільного життя людей із законами соціальної природи.

Потребова теорія права (П. М. Рабінович) акцентує увагу на визначенні права, яке оцінюється певним суб'єктом як корисне для задоволення його потреб існування та розвитку.

Розглядаючи соціально-сутнісні властивості права, враховуються не лише існуючі потреби та інтереси, а й зв'язок з такими поняттями, як справедливість, свобода, цінність, благо, комунікація.

Ціннісно-нормативна теорія права (Ю. М. Оборотов). Її сутність полягає в тому, що право розглядається як історично сформована, морально обґрунтована і релігійно вивірена легалізована ціннісно-нормативна система, розрахована на загальне визнання і відповідну поведінку людей, організацій, соціальних спільнот, у якій використовуються процедури, формалізовані рішення і державний примус для попередження та вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Варіант 1

1. Предмет теорії держави і права – це:

1) основні та загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права та державно-правових явищ;

2) суспільство в цілому й окремі його структури, соціальні групи, соціальні процеси;

3) загальні закони розвитку, функціонування суспільства, природи, мислення;

4) національні державно-правові системи.

2. Яка з названих наукових концепцій порівнює походження держави з виникненням сім'ї:

1) органічна;

2) теологічна;

3) патріархальна;

4) теорія насильства.

3. Які складові елементи з названих можна віднести до структури громадянського суспільства:

1) об'єднання громадян;

2) наявність посади президента;

3) апарат держави;

4) відсутність оподаткування фізичних осіб.

4. За формою державного правління Україна:

1) президентська республіка; 2) змішана республіка;

3) парламентська республіка; 4) соціалістична республіка.

5. До органів місцевого самоврядування належить:

1) територіальна громада;

2) сільські, селищні, міські, районні, обласні ради та їх виконавчі органи;

3) міський голова;

4) об'єднання громадян.

6. Правовий закон – це закон, що:

1) відповідає принципам природного права;

2) прийнятий не менше ніж 2/3 голосів народних депутатів;

3) заснований на владно-наказовому принципі регулювання;

4) спрямований на регулювання найбільш важливих суспільних відносин.

7. Правовий статус особи – це:

1) система прав, свобод та обов'язків;

2) правоздатність, дієздатність, деліктоздатність;

3) система суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, юридичної відповідальності та гарантій;

4) сукупність суб'єктивного і об'єктивного права.

8. Яка з особливостей стосується норм права:

1) не закріплюються в спеціальних актах;

2) виражають волю об'єднань громадян;

3) забезпечуються державним примусом;

4) набуває обов'язкового значення у міру визнання більшістю членів суспільства.

9. Гіпотеза – це:

1) елемент правової норми, що містить правило поведінки, який вказує на права та обов'язки сторін в урегульованих суспільних відносинах;

2) інтерпретація змісту норми права компетентними державними органами й окремими особами з метою правильного розуміння: застосування організаціями, посадовими особами, громадянами;

3) частина норми права, що вказує на фактичні обставини, при настанні яких треба виконати правило поведінки, які закріплені в нормі права;

4) внутрішня розумова діяльність, ціль якої зробити зміст норми права зрозумілим для себе.

10. Хто з перерахованих нижче суб'єктів немає права законодавчої ініціативи:

1) Президент України;

2) Кабінет Міністрів України;

3) народні депутати України;

4) політичні партії.

Варіант 2

1. Метод аналізу належить до:

1) загальнофілософських методів дослідження;

2) загальнонаукових методів дослідження;

3) спеціальних методів дослідження;

4) техніко-юридичних методів дослідження.

2. Інтереси яких соціальних груп не відображає громадянське суспільство:

1) політичних партій;

2) соціальних меншин;

3) релігійних організацій;

4) державних органів.

3. Теорія розподілу влад передбачає:

1) незалежне функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади;

2) відокремлення церкви від держави;

3) наявність системи стримувань і противаг між державою і громадянським суспільством;

4) наявність законодавчої, виконавчої і судової влади, що взаємно контролюють і стримують одна одну.

4. Громадянин України може звернутись до Європейського Суду з прав людини:

1) з дозволу Верховної Ради України;

2) якщо використано всі інші національні способи захисту своїх прав і свобод;

3) якщо суди України не мають повноважень розглядати такі справи;

4) якщо Конституційний Суд розгляне цю справу, однак громадянин продовжуватиме вважати, що його права чи свободи порушено.

5. Основні напрямки юридичного впливу на суспільні відносини – це:

1) принципи права;

2) функції права;

3) інтереси права;

4) ознаки права.

6. Предметом правового регулювання є:

1) суспільні відносини;

2) норми права;

3) моделі соціальної поведінки;

4) об'єктивні закономірності природи.

7. Юридична техніка включає в себе лише:

1) сукупність правил, засобів і прийомів формування, з'ясування сутності індивідуальних правових актів;

2) сукупність правил і прийомів підготовки, прийняття і систематизації нормативно-правових актів; 3) обидва з перерахованих вище випадків; 4) не включає жодного.

8. Правовий прецедент – це:

1) письмовий документ, що виходить від компетентного органа і має юридичні приписи;

2) суспільний акт – документ, що містить норми права, які є результатом взаємопогоджуваного волевиявлення правотворчих органів;

3) рішення державного органу (судового, адміністративного) конкретній юридичній справі, що є загальнообов'язковим прикладом для рішення таких аналогічних справ;

4) санкціонований державою звичай, що одержує внаслідок цього загальнообов'язкове значення.

9. Які з елементів не входять до складу поняття правової системи сучасності:

1) нормативна підсистема;

2) система законодавства;

3) система права;

4) політична культура.

10. Спосіб подолання прогалин у праві:

1) рішення суду;

2) припинення необхідних нормативно-правових актів.

3) аналогія права, аналогія закону;

4) внесення змін у чинне законодавство.

Варіант 3

1. Монархія, при якій глава держави особисто формує склад уряду, яким керує сам або через призначеного ним прем'єр-міністра, називається:

1) парламентська монархія;

2) абсолютна монархія;

3) конституційна монархія;

4) дуалістична монархія.

2. Принцип «дозволено все, що не заборонено законом», вперше був закріплений:

1) у законах XII таблиць (Стародавній Рим, V ст. до н.е.);

2) у великій хартії вільностей (Англія, 1215 р.);

3) у Декларації прав людини і громадянина (Франція, 1789 р.);

4) в Загальній декларації прав людини (1948 р.).

3. Об'єктивне право – це:

1) сукупність норм, згідно з яким живе суспільство;

2) система загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлені державою і визначають волю домінуючої частини населення;

3) система норм права, встановлених Богом;

4) сукупність норм, які видаються об'єднаннями громадян і обов'язкові для їх членів.

4. Імперативний метод правового регулювання – це метод:

1) при якому регулювання правових відносин здійснюється за принципом співіснування влади і підлеглості;

2) базується на юридичній рівності сторін;

3) в основу якого покладено змагальність сторін;

4) жоден з перерахованих.

5. Перерахуйте способи викладання елементів норм права:

1) прямий і відсильний;

2) відсильний, бланкетний, казуїстичний;

3) казуїстичний і абстрактний;

4) прямий, відсильний, бланкетний, абстрактний і казуїстичний.

6. Зазначте функції правотворчості:

1) підготовка і прийняття нових правових норм;

2) зміна, доповнення або скасування норм права;

3) систематизація чинного законодавства;

4) усі з перерахованих функцій.

7. У яких випадках нормативно-правовий акт має зворот ну силу:

1) коли пом'якшує або скасовує юридичну відповідальність;

2) коли погіршує правове становище учасників суспільних відносин порівняно з тим, що було до його вступу в силу;

3) коли застосовується складна санкція норми права;

4) коли нормативно-правовий акт не погіршує, але і не покращує правове положення суб'єктів порівняно з тим, що існувало до прийняття такого нормативно-правового акта.

8. Які з названих елементів входять до структури системи права:

1) правові відносини;

2) правопорушення;

3) інститут права;

4) підзаконний нормативний акт.

9. Правова психологія – це:

1) система правових принципів та ідей;

2) діяльність зі встановлення мотивів протиправної поведінки;

3) сукупність почуттів, емоцій і переживань, що виражають ставлення суб'єкта до явищ правової дійсності;

4) звичка додержуватися вимог норм права.

10. Форма вини, коли суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його негативні наслідки, але байдуже ставиться до можливості їх настання, називається:

1) прямий умисел;

2) непрямий умисел;

3) протиправна самонавіяність;

4) протиправна недбалість.

Варіант 4

1. Теорія держави і права – це:

1) система знань про державу і право;

2) механічний підсумок знань, накопичених галузевими правовими науками;

3) система наукових знань про національно-державні правові системи;

4) система знань про фундаментальні принципи буття права, про онтологічну природу права, його людську і соціальну сутність.

2. Який з названих учених минулого підтримував патріархальні погляди на формування держави:

1) Гоббс;

2) Монтеск'є;

3) Конфуцій;

4) Гебель.

3. Механізм держави – це:

1) Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Президент;

2) державний орган;

3) сукупність державних органів, що мають державно-владні повноваження;

4) система державних органів, державних підприємств, установ, організацій, що здійснюють функції держави.

4. Правова держава передбачає:

1) пріоритет інтересів держави над інтересами громадянського суспільства;

2) пріоритет інтересів громадянського суспільства над інтересами держави;

3) поступове витіснення норм права нормами моралі;

4) поступове відмирання держави.

5. Що з перерахованого не є видом правового статусу:

1) спеціальний;

2) відособлений;

3) загальний;

4) галузевий.

6. Процесуальна норма:

1) це встановлене державою правило поведінки, яке діє лише тоді, коли учасники регульованих суспільних відносин самі для себе не встановили інших правил;

2) визначає порядок і процедури реалізації норм матеріального права;

3) норма, що передбачає декілька варіантів, умов дій, поведінки сторін або заходів, санкцій за їхнє порушення;

4) з абсолютною точністю визначає умови дії правової норми, права та обов'язки учасників відносин або міри юридичної відповідальності. При цьому конкретизація розпорядження, передбаченого нормою права, не припускається.

7. Вищу юридичну силу має:

1) Указ Президента України;

2) наказ Міністра України;

3) постанова Кабінету Міністрів України;

4) Закон України.

8. Які з видів нормативно-правових актів можна віднести до підзаконних:

1) Конституція України;

2) Закон про державне мито;

3) Указ Президента про вдосконалення правотворчої діяльності;

4) Конституція АР Крим.

9. Форми реалізації права:

1) усна та письмова;

2) конклюдентна;

3) дотримання, виконання, використання;

4) використання своїх повноважень посадовими особами.

10. Правовий нігілізм – це:

1) відсутність юридичної освіти;

2) неучасть у виборах;

3) негативне ставлення до права, невіра в його спроможність бути ефективним регулятором суспільних відносин;

4) ідеалізація права, віра в те, що з його допомогою можна вирішити абсолютно всі соціальні проблеми.

Варіант 5

1. Якою з названих концепцій приватна власність визначається як одна з підстав формування держави:

1) історико-матеріалістична;

2) теологічна;

3) договірна;

4) патріархальна.

2. Проаналізуйте такі дані: «Швейцарська конференція складається з 23 кантонів, три з яких поділяються на напівкантони. Існує багатоманітна система органів місцевого управління та самоврядування. Кожний кантон самостійно визначає питання їх організації. У кожному кантоні діє своя Конституція, працює парламент і уряд».

Визначте, яку форму державного устрою має Швейцарія:

1) унітарну;

2) федеративну;

3) конфедеративну;

4) співдружність.

3. Президент України є:

1) главою держави;

2) главою виконавчої влади;

3) главою законодавчої влади;

4) главою органів місцевого самоврядування.

4. Яка з ознак розкриває таку особливість, як взаємопов'язаність, внутрішня узгодженість норм права:

1) нормативність;

2) системність;

3) формальна визначеність;

4) загальнообов'язковість.

5. Бланкетний спосіб викладення елементів норм права:

1) викладання у статті нормативно-правового акта всіх структурних елементів даної норми права;

2) припускає, що в статті нормативно-правового акта викладені не всі структурні елементи даної норми права, але в ній зазначено, у якій статті цього ж нормативно-правового акта викладений відсутній елемент;

3) припускає, що у статті нормативно-правового акта викладені не всі структурні елементи даної норми права, але з цієї статті випливає, що відсутній елемент викладений в іншому нормативно-правовому акті;

4) припускає, що в статті нормативно-правового акта встановлюється лише відповідальність за порушення визначених правил, проте самих правил, що порушені, у ній не утримується і немає прямого посилання до такої статті цього нормативно-правового акта.

6. З якого моменту закон набирає сили:

1) відразу з моменту його прийняття;

2) з моменту одержання тексту закону посадовою особою, покликаною стежити за його прийняттям;

3) через 10 днів після його оприлюднення в офіційних засобах масової інформації, якщо інше не передбачено самим законом;

4) з дати, що безпосередньо вказана в тексті закону, але не раніше ніж із моменту його офіційної публікації.

7. Дія нормативно-правового акта в просторі означає, що:

1) нормативно-правовий акт поширює свою дію на частину певної території держави;

2) нормативно-правовий акт поширює свою дію на всю територію держави;

3) нормативно-правовий акт поширює свою дію на території всієї держави або на окрему її частину;

4) жоден з варіантів не є правильним.

8. Яка з визначених ознак є ознакою галузі права:

1) наявність самостійного предмета регулювання;

2) наявність самостійного державного органу;

3) наявність певного строку введення;

4) наявність єдиної території.

9. Види юридичних фактів:

1) дія та подія;

2) діяння;

3) бездіяльність;

4) проступки.

10. До обставин, що виключають юридичну відповідальність, належать:

1) необхідна оборона та крайня необхідність;

2) казус;

3) малозначність правопорушення;

4) усе перераховане.

Варіант 6

1. Влада у первісному соціально-демократичному суспільстві:

1) виражає і захищає інтереси насамперед керівного класу, його частини або іншої соціальної групи суспільства;

2) виражає і захищає інтереси всіх членів суспільства;

3) поширюється на всіх людей, які перебувають на території, належній їй;

4) носії влади організаційно відокремлені в певні структури.

2. Суб'єкт політичної системи, первинна ланка суспільства, специфічне об'єднання людей, метою якого є виробництво матеріальних і духовних благ та забезпечення виробничого самоврядування на базі різних видів власності – це:

1) держава;

2) політичні партії;

3) громадські об'єднання;

4) трудові колективи.

3. Проаналізуйте такі дані: «Главою держави в Японії є імператор. Вищий орган державної влади – парламент, який складається з двох палат. Вищий орган виконавчої влади – Уряд, який очолює прем'єр-міністр. Прем'єр-міністр призначається імператором за згодою парламенту, з числа членів парламенту. Він призначає міністрів, більшість з яких має входити до складу парламенту».

Визначте, яку форму правління має Японія:

1) абсолютну монархію;

2) деспотичну монархію;

3) парламентську монархію;

4) імперію.

4. Який з перерахованих документів не входить до Хартії прав людини:

1) міжнародний пакт про політичні і громадянські права (1966 р.);

2) міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.);

3) декларація прав людини і громадянина (1789 р.);

4) загальна декларація прав людини (1948 р.).

5. Зазначте серед перерахованих видів норм права норму права за функціональним призначенням:

1) імперативний;

2) бланкетний;

3) регулятивні або охоронні;

4) локальні.

6. Санкціонована правотворчість – це:

1) делегування правотворчих повноважень недержавним формуванням;

2) правоустановча діяльність відповідних державних органів;

3) затвердження актів, прийнятих організаціями громадянського суспільства (суспільними, комерційними);

4) у жодному із зазначених визначень не розкривається поняття «санкціонована правотворчість».

7. Закон втрачає свою юридичну силу, якщо:

1) він скасований Указом Президента України;

2) він скасований Постановою Кабінету Міністрів;

3) якщо про скасування закону вказується в новому законі, що замінює старий;

4) в усіх із перерахованих випадків.

8. Яка з означених правових систем сучасності використовує як основне джерело правовий прецедент:

1) континентальна;

2) англо-американська;

3) мусульманська;

4) соціалістична.

9. Суб'єкти правовідносин:

1) учасники правовідносин, що мають суб'єктивні права;

2) учасники правовідносин, що мають юридичні обов'язки;

3) визнані державою за допомогою юридичних норм носії суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, юридичної відповідальності та юридичних повноважень;

4) фізичні та юридичні особи, що мають правосуб'єктивність з іншими особами чи організаціями.

10. Підставою застосування права є:

1) бажання суб'єктів права;

2) владне рішення державного органу;

3) необхідність врегулювання суспільних відносин;

4) здійснення правопорушення.

Варіант 7

1. Яка із зазначених ознак державної влади характеризує її юридичну (конституційну) обґрунтованість і визнання народом держави, а також світовим співтовариством:

1) публічність; 2) верховенство; 3) універсальність; 4) легітимність.

2. Який орган із зазначених не є суб'єктом системи стримувань і противаг за Конституцією України?

1) Верховна Рада;

2) Президент;

3) Кабінет Міністрів;

4) Конституційний Суд.

3. Орган держави – це:

1) посадова особа;

2) особи, що мають певні повноваження;

3) структурна частина державного механізму;

4) одна особа або організована група осіб, спеціально призначених для реалізації державної влади в передбачених законом випадках.

4. Обов'язок держави та інших суб'єктів права утримуватись від тих чи інших дій:

1) дотримання норм права;

2) позитивне право;

3) політичне право;

4) використання норм права.

5. Що з перерахованого є функцією права:

1) категорична функція;

2) характеристична функція;

3) регулятивна функція;

4) експлуатаційна функція.

6. Диспозиція – це:

1) частина норми права, що вказує на фактичні обставини, при настанні яких потрібно виконати правило, викладене в нормі прав;

2) самостійна частина системи права, сукупність юридичних норм, що регулюють визначений вид якісно-однорідних суспільних відносин;

3) елемент механізму правового регулювання, що забезпечує перехід від ідеального, гаданого законодавцем правопорядку до встановлення конкретної можливої або належної поведінки учасників суспільних відносин, передбаченої правовою нормою;

4) елемент правової норми, який містить правило поведінки та вказує на права й обов'язки сторін в урегульованих нормою суспільних відносинах.

7. Не є галуззю публічного права:

1) конституційне право;

2) фінансове право;

3) кримінальне право;

4) цивільне право.

8. Здатність суб'єкта своїми діями набувати та здійснювати свої права та виконувати обов'язки:

1) правоздатність;

2) дієздатність;

3) деліктоздатність.

9. Об'єктивна сторона правопорушення включає в себе:

1) протиправне діяння (дія, бездіяльність);

2) суспільно шкідливий наслідок;

3) об'єктивний зв'язок між діянням та його суспільно шкідливим наслідком;

4) протиправне діяння, суспільно шкідливий наслідок та об'єктивний зв'язок між ними.

10. Функції правосвідомості:

1) пізнавальна; 2) охоронна; 3) оцінна; 4) захисна.

Варіант 8

1. Порівняльний метод теорії держави та права полягає у:

1) співставленні юридичних понять, явищ, процесів і виявленні між ними схожості та відмінності;

2) порівнянні систем права;

3) дослідженні і порівнянні конкретних соціальних фактів;

4) порівнянні права з економікою, соціологією, політологією тощо.

2. Автором теорії розподілу влад є:

1) Кант;

2) Монтеск'є;

3) Гегель;

4) Цицерон.

3. Функції держави, які безпосередньо характеризують її соціальну сутність та призначення:

1) економічні;

2) політичні;

3) основні;

4) внутрішні.

4. Державний режим, стан політичного життя, коли влада зосереджується в руках однієї особи або правлячої верхівки; коли стримують діяльність політичних партій та інших суспільних угрупувань; народ не визнають основним носієм і сувереном влади, допускаються політичні репресії, відбувається формалізація і спрощення політичних процедур та інститутів:

1) радикально-демократичний;

2) тоталітарний;

3) авторитарний;

4) фашистський.

5. Суб'єктивне право – це:

1) система загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлені державою і визначають волю домінуючої частини населення в соціально неоднорідному суспільстві;

2) визначені і забезпечені законом та державою вид і міра можливої поведінки певного суб'єкта права;

3) право суб'єкта видавати норми права;

4) права суб'єкта, які він не може реалізувати без участі держави.

6. Норми права і норми моралі мають таку спільну ознаку:

1) неперсоніфікованість;

2) закріплюють чітко визначені права й обов'язки суб'єктів права;

3) містяться в нормативно-правових актах;

4) охороняються внутрішнім переконанням, суспільною думкою, заходами суспільного впливу.

7. Не є видом правомірної поведінки:

1) активна поведінка;

2) звична поведінка;

3) зловживання правом.

8. Які із зазначених способів є способами правового регулювання:

1) нормативний;

2) загальнодозвільний;

3) зобов'язання;

4) імперативний.

9. Аналогія закону – це:

1) вирішення конкретної справи на основі норм, що регулюють схожі суспільні відносини;

2) вирішення конкретної юридичної справи судовим або адміністративним органом, яке стало обов'язковим для вирішення подібних справ у майбутньому;

3) заміна одного закону іншим;

4) порівняння законів.

10. Правова культура особи передбачає:

1) знання всіх законів, що існують у державі;

2) високий рівень юридичних знань і правомірна поведінка;

3) усвідомлене ставлення до права, вміння орієнтуватися у законодавстві;

4) дотримання законів під страхом покарання.

Варіант 9

1. Теорія держави і права сформувалась завдяки розвитку:

1) енциклопедії права і філософії права;

2) політології;

3) логіки і статистики;

4) історії та економічної теорії.

2. Соціальна держава – це:

1) держава, у якій приватна власність замінена загальнонародною;

2) держава, у якій кожний громадянин зобов'язаний працювати на благо суспільства;

3) організація влади трудящих-власників, кожному з яких гарантується можливість приймати активну участь у політичному житті;

4) держава, у якій існує ефективна система соціального забезпечення, підтримуються малозабезпечені верстви населення.

3. Проаналізуйте такі дані: «За Конституцією Франції центральне місце в системі державних органів належить президенту. Будь-який закон, прийнятий парламентом і протягом 15 днів повинен бути підписаний президентом. Він має також право розпуску Нижньої палати парламенту. Парламент – законодавчий орган Франції, складається з двох палат, має право контролю за діяльністю Уряду, може висловлювати йому недовіру. Уряд Франції – Рада Міністрів. Уряд відповідальний перед Національними Зборами».

4. Яке з перерахованих прав можна віднести до першого покоління прав людини:

1) право на освіту;

2) право на мир;

3) право на життя;

4) право на працю.

5. До міжгалузевих принципів права належать:

1) принцип рівності сторін у майнових відносинах; 2) принцип гласності судового розгляду; 3) принцип гуманізму; 4) принцип законності.

6. Матеріальна норма права:

1) норма, яка вказує на порядок розгляду юридичних справ;

2) містить основні напрями діяльності, на яких базується правова система;

3) визначає юридичні права й обов'язки безпосередньо регульованих суспільних відносин;

4) містить правовий матеріал, який використовується при застосуванні права.

7. Без яких офіційних атрибутів нормативний акт не може бути визнаний офіційним документом:

1) за відсутності дати;

2) за відсутності найменування нормативного акта;

3) за відсутності штампа і підпису офіційних осіб;

4) за відсутності перерахованого в пунктах 1, 2, 3.

8. Що з перерахованого не належить до способів тлумачення правових норм:

1) філологічне тлумачення (мовне);

2) системне тлумачення;

3) історико-політичне тлумачення;

4) казуальне тлумачення.

9. Закріплене в законі припущення про наявність або відсутність певних фактів, які мають юридичне значення – це:

1) юридичний факт;

2) правова презумпція;

3) правова аксіома;

4) юридичний казус.

10. Застосування заходів юридичної відповідальності до правопорушників має на меті:

1) попередження правопорушень;

2) забезпечення юридичної діяльності;

3) розгляд юридичних справ;

4) тлумачення норм права.

Варіант 10

1. У якій з названих наукових концепцій воля лідера є однією з причин формування держави:

1) договірна;

2) теологічна;

3) теорія насильства;

4) органічна.

2. Які вимоги з означених пред'являються у громадянському суспільстві до засобів масової інформації:

1) наявність тільки державних ЗМІ;

2) наявність тільки приватних ЗМІ;

3) відсутність цензури;

4) надання ЗМІ повноважень державних органів.

3. До сучасних наукових концепцій держави не належить:

1) теорія національної держави;

2) теорія „конвергенції";

3) теорія подолання соціальних протиріч;

4) концепція держави „загального благоденства".

4. Апатрид – це:

1) громадянин;

2) іноземець;

3) особа без громадянства;

4) особа з постійним громадянством.

5. Сутність права – це:

1) воля всього суспільства, окремих груп та індивідів, обумовлена матеріальними і духовними умовами життя, виражена і визнана державою;

2) воля держави як універсального регулятора суспільних відносин.

3) чинне законодавство;

4) прогресивний характер права.

6. Що є формою права:

1) правотворчість; 2) правовідносини; 3) законотворчість; 4) правовий прецедент.

7. Дія українських законів, що передбачають юридичну відповідальність, поширюється на іноземних громадян, якщо вони:

1) перебувають на території України і не мають прав на дипломатичну недоторканість;

2) якщо іноземний громадянин, що знаходиться на території України, не досяг повноліття;

3) якщо іноземний громадянин не перебуває на території України, але раніше був на території України;

4) якщо іноземний громадянин має дипломатичний імунітет.

8. Юридичний обов'язок – це:

1) необхідність здійснювати активні позитивні дії на користь інших учасників правовідносин;

2) необхідність утримуватись від певних дій;

3) дотримання принципів правових норм;

4) вид і міра обов'язкової поведінки зобов'язаної сторони правовідносин.

9. Правозастосування – це:

1) винесення на основні норми права рішень щодо конкретних справ;

2) діяльність суб'єктів права з використання своїх прав;

3) здійснювана в установлених законом формах державних органів – владна, організаційна діяльність компетентних органів держави, посадових осіб щодо вирішення конкретних юридично значимих ситуацій;

4) діяльність Верховної Ради щодо прийняття законів та підзаконних актів.

10. Предмети матеріального світу, послуги виробничого і невиробничого характеру, продукти духовної і інтелектуальної творчості, особисті нематеріальні блага є об'єктами:

1) правосвідомості;

2) правовідносин;

3) законності;

4) правопорядку.

ТЕМАТИКА КУРСОВИХ РОБІТ

1. Методологія пізнання державно-правових явищ.
2. Загальні закономірності виникнення держави.
3. Держава: суть та соціальне призначення.
4. Проблеми сучасної типології держав.
5. Форма держави та її основні структурні елементи.
6. Форма державного правління: еволюція та сучасний стан.
7. Сучасний стан і перспективи розвитку форми державного правління в Україні.
8. Форма державного устрою: еволюція та сучасний стан.
9. Сучасний стан і перспективи розвитку державного устрою в Україні.
10. Політичний режим та його особливості в умовах розвитку сучасності України.
11. Особливості внутрішніх та зовнішніх функцій держави в Україні.
12. Функціонування законодавчої влади в Україні.
13. Державний апарат в Україні: теорія та практика.
14. Механізм держави і місцеве самоврядування.
15. Співвідношення правової держави та громадянського суспільства.
16. Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку.
17. Основні форми демократії.
18. Держава в політичній системі суспільства.
19. Правовий статус особи, людини і громадянина.
20. Концепція нормативного праворозуміння.
21. Соціальна цінність, основні завдання, принципи і функції права.
22. Форми (джерела) права.
23. Законодавство України та шляхи його удосконалення.
24. Правова система: теоретико-прикладні аспекти.
25. Систематизація законодавства в Україні: теорія і практика.
26. Реалізація норм права та правомірна поведінка.
27. Роль правової культури у процесі застосування норм права.

28. Правовідносини як складовий елемент механізму правового регулювання.

29. Правомірна поведінка як фактор забезпечення режиму законності в суспільстві.

30. Правовий нігілізм як антипод правової культури.

31. Принципи та гарантії законності.

32. Правове виховання та його вплив на формування правосвідомості і правової культури.

33. Прогалини в позитивному праві та шляхи їх подолання.

34. Правова система сучасної України.

35. Соціальна держава та шляхи її розбудови в Україні.

36. Причини нестабільності правомірної поведінки в Україні.

37. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності.

38. Законодавча техніка як вид юридичної техніки.

39. Склад правопорушення як підстава юридичної відповідальності.

40. Правове регулювання: теоретичні аспекти.

41. Гармонізація законодавства України з правом ЄС.

42. Порівняльна характеристика романо-германської та англо-американської правової сім'ї.

43. Соціальна природа правопорушення.

44. Держава і релігійні організації: лінії взаємодії.

45. Проблеми ефективності правового регулювання.

46. Європейський Союз як нова форма інтеграції держав.

47. Глобалізація і функції держави.

48. Законність як принцип функціонування державного апарату.

49. Державна влада як вид соціальної влади.

50. Правовий інфантилізм як форма професійної деформації правосвідомості юриста.

51. Синтез типів право розуміння.

52. Права людини як першоджерело права.

53. Еволюція прав людини.

54. Право і мораль.

55. Право і звичай.

56. Право і релігія.

57. Право і корпоративні норми. Право і політика.

58. Сфери і способи впливу держави на право.

59. Способи впливу права на державу.

60. Межі державного втручання в суспільне життя і право.

61.Забезпечення контролю за діяльністю державної влади.

62. Право як засіб комунікації держави з громадянами.

63. Право і державний примус.

64. Протиріччя між правом і державою.

65. Судова практика та нормативне регулювання.

66. Джерела права і канонічне право.

67. Джерела права в сучасному світі.

68. Якість юридичної мови.

69. Тлумачення і правотворчість.

70. Становлення та еволюція вчення про юридичну аргументацію.

71. Типи юридичної аргументації.

72. Судова аргументація.

73. Правила юридичного дискурсу.

74. Співвідношення міжнародних договорів і національного законодавства України.

75. Значення рішень Європейського суду з прав людини для правової системи України.

76. Вплив національного права на міжнародне право.

77. Правова система ЄС та її співвідношення з національними правовими системами.

78. Основні складові верховенства права.

79. Верховенство права і правова держава.

80. Верховенство права і соціальна держава.

81. Людський вимір як критерій демократичності державної влади.

82. Правова активність особистості в умовах модернізації сучасної державності.

83. Правова активність особистості в умовах становлення громадянського суспільства.

84. Місцеве самоврядування як локальний вимір демократи-

чної державності

85. Баланс між державною владою та місцевим самоврядуванням в умовах демократизації.

86. Юридичний позитивізм і нові тенденції в розвитку доктрини права.

87. Держава як особливий суб'єкт правотворчості: національний та міжнародний вимір.

88. Інформаційна функція держави.

89. Проблеми праворозуміння в сучасних правових системах.

90. Теорія праворозуміння: компроміс і конфлікт.

91. Ціннісні детермінанти правового суспільства.

92. Ціннісний вимір сучасного праворозуміння.

93. Трансформації правової сфери в умовах глобалізації.

94. Правова культура як фактор забезпечення дії права.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Теорія національної держави.
2. Структура норми права та характеристика її складових.
3. Злочин як вид правопорушення.
4. Види функцій держави.
5. Норми права та їх види.
6. Проступок як вид правопорушення.
7. Види внутрішніх функцій держави.
8. Правовий звичай та судовий прецедент.
9. Об'єкт і об'єктивна сторона правопорушення.
10. Співвідношення між функціями держави і функціями державних органів.
11. Види джерел (форм) права.
12. Протиправна поведінка, її склад та види.
13. Характеристика політичної системи України.
14. Закон і підзаконні нормативно-правові акти.
15. Система права, предмет і метод правового регулювання.
16. Місце і роль теорії держави і права в системі юридичних наук.
17. Неофіційне тлумачення правових норм.
18. Правові гарантії та їх види.
19. Предмет і методологія теорії держави і права.
20. Правові відносини та їх види.
21. Державний устрій як елемент форми держави.
22. Особливості застосування правових норм як форми їх реалізації.
23. Особливості формування правосвідомості у працівників фіскальної служби.
24. Поняття і структура форми держави.
25. Офіційне тлумачення норми права.
26. Громадянське суспільство як неодмінний елемент правової держави.
27. Теорія правової держави та її характеристика.
28. Нормативно-правовий акт та його характеристика.

29. Характеристика видів юридичної відповідальності.
30. Структура державного апарату України.
31. Поняття і види принципів права.
32. Правосвідомість та її елементи.
33. Державно-політичний режим та його види.
34. Акт застосування правової норми та його відмінні якості від інших правових актів.
35. Місце органів фіскальної служби в механізмі держави.
36. Поняття і структура державного апарату.
37. Зміст і види правових відносин.
38. Шляхи зміцнення законності.
39. Механізм держави як система державних організацій.
40. Принципи права.
41. Тлумачення норм права та його види.
42. Внутрішні і зовнішні функції держави в сучасних умовах.
43. Загальна характеристика галузей права.
44. Цілі юридичної відповідальності.
45. Форма державного правління як елемент форми держави.
46. Юридичні особи як суб'єкт правових відносин.
47. Загальна характеристика основних галузей права.
48. Поняття державного суверенітету та його види.
49. Основні випадки необхідності застосування норм права.
50. Співвідношення законності, правопорядку та суспільного порядку.
51. Поняття державного суверенітету.
52. Організація соціальної влади в первісному суспільстві.
53. Правова культура та особливості її формування у працівників фіскальної служби.
54. Методологія загальної теорії держави та права.
55. Шляхи формування правової держави в Україні.
56. Форми реалізації правових норм та їх характеристика.
57. Предмет загальної теорії держави та права.
58. Функції права.
59. Юридичний процес та його функції.
60. Теорія держави загального благоденства.

61. Юридичні особи як учасники правових відносин.

62. Правомірна поведінка, її склад та види.

63. Поняття і структура політичної системи суспільства.

64. Застосування норми права та її стадії.

65. Правове виховання та особливості його здійснення в органах фіскальної служби.

66. Теорія «конвергенції».

67. Обставини, які звільняють суб'єкта від юридичної відповідальності.

68. Закон як найвищий нормативно-правовий акт.

69. Форми і методи здійснення функцій держави.

70. Правоздатність і дієздатність як юридичні властивості суб'єкта правових відносин.

71. Правова поведінка та характеристика її видів.

72. Форма державного устрою.

73. Походження права.

74. Поняття законності.

75. Основні сучасні концепції держави.

76. Поняття та основні форми реалізації норм права. Протиправна поведінка (правопорушення).

77. Співвідношення правової системи та системи права.

78. Система права.

79. Юридична відповідальність та її види.

80. Поняття функцій держави, форми і методи їх здійснення.

81. Система законодавства.

82. Поняття правопорядку, його співвідношення із законністю.

83. Державний режим та його характеристика.

84. Прогалини у праві і шляхи їх усунення.

85. Теорія держави загального благоденства.

86. Роль держави у політичній системі і здійснення державної влади.

87. Правотворчість, її стадії та види.

88. Поняття та принципи правопорядку.

89. Форма державного правління.

90. Поняття, прийоми і типи правового регулювання.

91. Характеристика проступку як виду правопорушення.

92. Основні ознаки правової держави.

93. Правові відносини та їх характеристика.

94. Історичні передумови виникнення держави.

95. Громадянин як суб'єкт правових відносин.

96. Співвідношення правопорядку та громадського порядку.

97. Поняття та елементи політичної системи суспільства.

98. Структура норм права.

99. Законність та роль у її здійсненні органів фіскальної служби.

100. Співвідношення політичної і державної влади.

101. Поняття і ознаки норм права.

102. Дисципліна в органах фіскальної служби як різновид державної дисципліни.

103. Політична природа й основні ознаки державної влади.

104. Правова норма як первинний елемент права.

105. Підстави юридичної відповідальності.

106. Правовий статус громадянина.

107. Дія нормативних актів у часі, просторі та по колу осіб.

108. Юридичні факти та їх класифікація.

109. Основні ознаки держави.

110. Співвідношення суб'єктивного й об'єктивного права.

111. Співвідношення правоутворення і правотворчості.

112. Основні позитивні сторони різних правових концепцій.

113. Організація соціальної влади у первісному суспільстві.

114. Співвідношення правової держави і громадянського суспільства.

116. Суб'єкти права.

117. Причини виникнення держави.

118. Право і держава: лінії взаємозв'язку.

119. Поняття механізму правового регулювання.

120. Історичні типи держави та їх характеристика.

121. Види та основні ознаки соціальних норм.

122. Правова поведінка: поняття, ознаки, види.

123. Передумови виникнення держави.

124. Правосвідомість і правова культура.

125. Форми безпосередньої реалізації правових норм.

126.Поняття і ознаки політичної влади.
127.Взаємодія норм права з іншими нормами.
128.Об'єкти правових відносин.
129.Поняття правової системи, її елементи.
130.Правові системи (сім'ї) сучасності.
131.Структура (склад) правових відносин та їх характеристика.
132.Співвідношення суспільного порядку і правопорядку.
133.Правові презумпції і аксіоми.
134.Проблеми розбудови правової системи України.

ПІСЛЯМОВА

Серед значної кількості навчальних видань з теорії держави і права підготовлений навчальний посібник «Теорія держави і права» характеризується тим, що: по-перше, акцентує увагу на фундаментальних, вихідних питаннях розвитку права та держави; по-друге, оволодіння викладеним матеріалом створює надійну теоретичну базу для вивчення цілої системи юридичних дисциплін; по-третє, чіткий стислий виклад складних положень теорії держави і права сприяє ефективному засвоєнню понятійно-категоріального апарату юриспруденції.

Суттєвою перевагою цього видання є те, що воно орієнтоване на ідеї і цінності прав і свобод людини та громадянина, панування права в суспільному житті, а також значна увага приділяється питанням функціонування громадянського суспільства та правової держави.

Навчальний посібник «Теорія держави і права» має сприяти не лише успішному процесу підготовки до іспиту з курсу «Теорія держави і права», а й бути важливим засобом формування правової культури юристів, на яких «за посадою» покладена місія застосування правових інструментів для забезпечення правопорядку. Слід пам'ятати, що правова культура юриста формується під впливом не будь-якої юридичної освіти, а залежить від характеру (типу) освіти.

Нині в юридичній літературі пропонується розрізняти два типи юридичної освіти: «натуралістичний» і «позитивістський» (О. М. Костенко). Натуралістичний тип юридичної освіти заснований на доктрині природного права, яке законодавець має втілювати в букві законодавчого акта, а юрист – знаходити в букві закону й керуватися ним у процесі застосування норм права. Позитивістський тип, навпаки, надає вирішальне значення не законам природного права, а букві закону, волі законодавця.

Це є підтвердженням того, що право має витоки не з держави, а із законів природного права. Для держави, як особливої політико-територіальної організації, характерні власні причини

виникнення та особливості функціонування. Тому, на нашу думку, формуючи правову культуру студентів та курсантів, слід пам'ятати, що існує не лише позитивістська правова ідеологія, яка заснована на вивченні букви закону, а й натуралістична, яка наголошує на вивченні духу закону, законів природного права.

Принцип верховенства права, який є основною ознакою правової держави, полягає в тому, що «верховним» має бути право як втілення в законодавстві законів соціальної природи, тобто законів природного права.

При підготовці навчального посібника «Теорія держави і права» автори намагалися зміцнити наукові основи навчального процесу, збагатити науковим змістом викладений матеріал. Вони будуть вдячні за критичні зауваження та побажання щодо його удосконалення.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми теорії держави та права : навчальний посібник / [Є.В. Білозьоров, Є.О. Гіда, А.М. Завальний, А.О. Осауленко] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О.С. Ліпкан, 2010.

2. Артикуца Ж. Проблеми і перспективи вивчення юридичної термінології / Ж. Артикуца // Право України. – 1998. – № 4. – С. 56–59.

3. Бабкін В.Д. Взаємозв'язки філософії права та загальної теорії держави і права / В.Д. Бабкін // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 56–60.

4. Бобровник С.В. Права людини та сучасна держава: шляхи узгодження взаємодії // Правова держава. Випуск 18. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. – 630 с.

5. Богинич О. Л. Трансформации функций права и государства на постсоветском пространстве в контексте основных теорий правопонимания (на примере Украины) // Модернизация функций права и государства: традиции, установки, тенденции, перспективы : сб. материалов IX Международной научно-практической конференции (10–11 декабря 2011 г.) : Т. 1 / сост. В. В. Груздев. – Кострома : КГУ имени Н. А. Некрасова, 2012. – С. 354–361.

6. Бондарев А. С. Юридическая ответственность и безответственность – стороны правовой культуры и антикультуры субъектов права : [монография] / А. С. Бондарев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2008. – 187 с.

7. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : [монографія] / С. К. Бостан. – Запоріжжя : Юрид. ін-т; Дике поле, 2005. – 540 с.

8. Ведєрніков Ю. А. Теорія держави і права: навч. посіб. / Ю. А. Ведєрніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 333 с.

9. Ведєрніков Ю. А. Теорія держави та права: навч. посіб. / Ю. А. Ведєрніков, В. С. Грекул, А. В. Папірна. – Д. : Юрид. акад. МВС, 2005. – 224 с.

10. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. / А.Б. Венгеров. – М. : Омега-Л, 2009. – 607 с.

11. Віхров О. П. Теорія держави і права : курс лекцій : навч. посіб. / О. П. Віхров, І. О. Віхрова. – Чернігів : Десна поліграф, 2015. – 303 с.

12. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 238 с.

13. Вороніна М. А. Співвідношення держави і права у сучасних ісламських державах / М. А. Вороніна // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд. та місц. самоврядування. – Х. : Право, 2012. – Вип. 23. – С. 32–42.

14. Гелей С. Д. Політико-правові системи світу : навчальний посібник / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К. : Знання, 1999. – 426 с.

15. Гусарєв С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – 270 с.

16. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження : [монографія] / Ж. О. Дейко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський ун-тет», 2007. – 360 с.

17. Дзейко Ж. О. Помилки при застосуванні правил і засобів законодавчої техніки / Ж. О. Дейко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 10 (60). – С. 23–35.

18. Дзейко Ж. О. Правила побудови переліків при створенні та систематизації законів / Ж. О. Дзейко // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 11. – С. 51–54.

19. Дзейко Ж. О. Сучасний стан та тенденції розвитку законодавчої техніки в Україні: теоретичні аспекти / Ж. О. Дзейко // Вісник Львівського університету. – 2006. – Вип. 42. – С. 27–34. – (Серія юридична).

20. Дідич Т. Інститут погодження проекту нормативно-правового акта в системі засобів удосконалення нормопроектування / Т. Дідич // Право України. – 2009. – № 11. – С. 170–174.

21. Дія права: інтегративний аспект : [монографія] / [Шемшученко Ю.С., Оніщенко Н.М., Кубко Є.Б. та ін.] ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2010. – 360 с.

22. Добродумов П. Про реформу політичної системи України / П. Добродумов // Право України. – 2003. – № 5. – С. 19–23.

23. Дроботов С. А. Функції права у розвиткові демократичної і правової держави : [монографія] / С. А Дроботов. – К. : Логос, 2012. – 336 с.

24. Євграфова Є. Деякі питання використання результатів юридичної науки у правовій сфері / Є. Євграфова // Юридична України. – 2010. – № 4. – С. 16–22.

25. Євграфова Є. П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легіський підхід) [Текст] : монографія / Є. П. Євграфова. – К. : КНТ, 2007. – 184 с.

26. Еволюція права США : навч. посіб. / С. В. Кудін, О. О. Шевченко. – К. : АПСВ ФПУ, 2013. – 144 с.

27. Жукевич І. Явні та неявні принципи права: поняття, ознаки та особливості / І. Жукевич // Юридична Україна. – 2009. – № 11. – С. 10–16.

28. Завальний А. М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів : [монографія] / А. М. Завальний. – К. : Вид-во Європейського ун-ту 2011. – 96 с.

29. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.

30. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав, конструкції та наук, концепції) : навч. посіб. / [О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук, А. П. Заєць та ін.] ; за ред. О.В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.

31. Загальна теорія права : підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.] ; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2015. – 392 с.

32. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : [монографія] / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2009. – 216 с.

33. Історія вчень про державу та право : навчальний посібник / А. Є. Шевченко, О. С. Туренко, І. В. Іванов [за ред. А. Є. Шевченка]. – Донецьк : ПП «ВД Кальміус», 2012. – 352 с.

34. Історія держави і права України : практикум / [А. Є. Шевченко, Л. І. Суюсанов, Г. В. Мухіна, С. В. Кудін, Н.П. Свиридюк] ; за ред. А. Є. Шевченка. – Донецьк : ПП «ВД Кальміус», 2012. – 248 с.

35. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права: підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – 3-тє вид., стереот. – Л. : «Новий Світ-2000», 2009. – 584 с.

36. Ковальський В. С. Охоронна функція права: [монографія] / В. С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 336 с.

37. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів до можливості їх поєднання / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. статей ; гол. ред. А. Мелешевич. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 187–211.

38. Колодій А. М. Принципи права України : [монографія] / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

39. Конституційне право зарубіжних країн : [навчальний посібник] / А. Є. Шевченко, В. К. Антошкіна, О. А. Кирпичов, Ю. М. Фролов. – Донецьк : Юго-Восток, 2013. – 342 с.

40. Копейчиков В. В. Народовластие и личность / В. В. Копейчиков. – К., 1991.

41. Копиленко О. Л. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення : кол. моногр. : у 2-х ч. / О. Л. Копиленко, О. В. Богачова ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : Реферат, 2010. – 696 с.

42. Копиленко О. Л. Законотворчість і законознавство : хрестоматія / авт.-упорядн. : О. Л. Копиленко, О. В. Богачова. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2011. – 960 с.

43. Коростей В. Якою бути національній теорії держави і права / В. Коростей // Право України. – 2001. – № 7. – С. 23–27.

44. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К. : Вища школа, 1990. – 260 с.

45. Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук, П. Я. Пісной. – К. : КНТ, 2011. – 560 с.

46. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / В.О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – 592 с.

47. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – 3-тє вид., змін. й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – 247 с.

48. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти) / М. В. Кравчук. – К., 2003. – 286 с.

49. Кудін С. В. Основні напрями розвитку порівняльної історії права в Україні на початку XXI ст. / С. В. Кудін // Scientific letters of Academic society of Michal Baludansky. – 2015. – Т. 3. – № 6. – С. 69–72.

50. Кудін С. В. Значення використання синергетичного підходу в компаративно-історичних правових дослідженнях / С. В. Кудін // Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integracnych procesov (збірник матеріалів Міжн. конференції). – Братислава, 2015. – С. 37–40.

51. Кудін С. В. Порівняльно-історичні аспекти дослідження правової системи України / С. В. Кудін // Сучасні проблеми правової системи України : збірник матеріалів VII Міжн. наук-практ.конф. – К., 2015. – С. 248–249.

52. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник / С. Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 355 с.

53. Литвиненко А. Право та культура: теорія і практика / А. Литвиненко // Право України. – 1997. – № 6.

54. Лощихін О. М. Функції сучасної держави: нарис юридичної теорії [монографія] / О. М. Лощихін. – К. : Логос, 2013. – 228 с.

55. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова. – М. : НОРМА, 2003. – С. 42.

56. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права: навч.-метод. посіб. / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – 412 с.

57. Малишев Б. В. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посібник / Б. В. Малишев, О. В. Москалюк ; [за заг. ред. Б. В. Малишева]. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.

58. Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір) : [монографія] / Б. В. Малишев. – К. : «ВД «Дакор», 2012. – 364 с.

59. Мартиненко І. В. Принципи організації та функціонування державного апарату / І. В. Мартиненко // Право і суспільство. – 2009. – № 1. – С. 41–45.

60. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учеб. / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2001. – 760 с.

61. Марчук В. М. Нариси з теорії права: навч. посіб. / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2004. – 304 с.

62. Матузов Н. И. Теория государства и права: учеб. / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – 3-е изд. – М. : Дело, 2009. – 528 с.

63. Машков А. Проблеми теорії держави та права. Основи : курс лекцій / А. Машков. – К. : Четверта хвиля, 2008. – 464 с.

64. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / кол. авторів ; відп. ред. М. В. Цвіка. – Харків : Право, 2011. – 894 с.

65. Мильков А. В. К вопросу о механизме правового регулирования / А. В. Мильков // Закон. – 2012. – № 3. – С. 147– 151.

66. Мірошніченко М. І. Генезис правової системи України: теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 / М. І. Мірошніченко. – К., 2013. – 40 с.

67. Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави / [за ред. Ю. М. Тодики, В. А. Шумілкіна]. – Х. : Одіссей, 2004. – 392 с.

68. Мотиль І. І. Гуманізація діяльності правової, соціальної держави / Мотиль І. І. // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 2005. – № 5. – С. 62–69.

69. Мотиль І. І. Поняття та зміст функцій правової, соціальної держави / І. І. Мотиль // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 2005. – № 1. – С. 70–76.

70. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. / Г. О. Мурашин. – К. : Ун-т «Україна», 2014. – 561 с.

71. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : [монографія] / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2013. – 480 с.

72. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства : [монографія] / М. П. Недюха. – К. : МП «Леся», 2012. – 400 с.

73. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учебник для юридических вузов и факультетов / В. С. Нерсесянц. – М. : Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М, 1999. – 552 с.

74. Носов С. И. О соотношении понятий «государство», «государственный аппарат», «государственный орган» и «орган государственной власти» / С. И. Носов // Гражданин и право. – 2007. – № 5. – С. 3–8.

75. Оборотов Ю. М. Теорія держави і права: державний іспит / [Оборотов Ю. М., Крестовська Н. М., Крижанівський А. Ф., Матвєєва Л. Г.]. – Харків : Одісей, 2007.

76. Обставини, що виключають юридичну відповідальність : монографія / А. Є. Шевченко, В. В. Соловйова, О. Л. Трельник ; за заг. ред. проф. А. Є. Шевченка. – Донецьк : Юго-Восток, 2011. – 178 с.

77. Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2001. – 520 с.

78. Олійник А. Ю. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарєв, О. Л. Слюсаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.

79. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії / Н. М. Оніщенко. – К., 2002. – 352 с.

80. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : [монографія] / Н. М. Оніщенко ; [відп. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 320 с.

81. Органи державної влади України : [монографія] / [В. Ф. Погорілко, Л. Т. Кривенко, Н. Г. Григорук та ін.] ; під ред. В.Ф. Погорілка. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.

82. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О. І. Осауленко. – К. : Істина, 2007. – 336 с.

83. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології / Н. М. Пархоменко. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 336 с.

84. Пендюра М. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / М. М. Пендюра. – К. : О. С. Ліпкан, 2013. – 304 с.

85. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т.1 / Л. И. Петражицкий. – СПб., 1907.

86. Петришин О. В. Демократичні основи правової, соціальної державності / О. В. Петришин // Вісник Національної академії правових наук України : зб. наук. пр. – Харків, 2014. – № 1. – С. 32–41.

87. Петришин О. В. Демократія як основа правової, соціальної держави / О. В. Петришин // Право України. – 2014. – № 5. – С. 73–82.

88. Правовая система Украины: история, состояние и перспективы : в 5 т. – Харьков : Право, 2011. – Т. 1 : Методологические и историко-теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины / [под. общ. ред. М. В. Цвика, А. В. Петришина]. – 2011. – 896 с.

89. Правові системи сучасності : навч. посіб. для магіст. права / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2012. – 492 с.

90. Примуш М. Політичні партії та виробничий процес / М. Примуш // Право України. – 2001. – № 3. – С. 24–27.

91. Притика Д. Зміцнення законності та протидія злочинності в економічній сфері / Д. Притика // Право України. – 1999. – № 5.

92. Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посіб. / [М. П. Орзіх, М. В. Афанасьєва, В. Р. Барський та ін.] ; за ред. М. П. Орзіха. – К. : Юрінком Інтер, 2011.

93. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. члена-корр. РАН. д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М., 1999. – 832 с.

94. Процюк І. В. Глава держави в парламентських монархіях і республіках / І. В. Процюк // Форум права : електрон. наук. фах. вид. – 2012. – № 3. – С. 579–584.

95. Процюк І. В. Форма державного правління: до питання про співвідношення форми і змісту / І. В. Процюк // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Харків, 2013. – Вип. 25. – С. 3–16.

96. Рабинович П. Основы общей теории права и государства: учеб. пособ. / П. Рабинович. – 7-е изд., с изм. – Х. : Консум, 2005. – 319 с.

97. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-те, допов. – Л. : Край, 2008. – 224 с.

98. Рудик П. А. Теорія держави: основні теорії, концепції, підходи до вивчення : навч. посіб. / П. А. Рудик. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К. : Алерта, 2015. – 288 с.

99. Самбор М. Інтерес у праві: поняття, сутність, структура / Микола Самбор // Право України. – 2006. – № 1. – С. 116–120.

100. Сарновська С. О. Інструменти та засоби правового регулювання / С. О. Сарновська // Бюл. М-ва юстиції України. – 2008. – № 2. – С. 21–28.

101. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – К. : Правова єдність. Всеукраїнська асоціація видавців, 2011. – 523 с.

102. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 509 с.

103. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – 4-те вид., допов. і перероб. – К. : Правова єдність : Алерта, 2014. – 524 с.

104. Сливка С. С. Професійна культура юристів / С. С. Сливка. – Львів : Світ, 2000.

105. Соколов А. Правовое государство. Идея, теория, практика / А. Соколов. – Курск, 1994.

106. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право / Л. Р. Сюкияйнен. – М., 1986.

107.Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії : [монографія] / О. В. Тарасов. – Х. : Право, 2014. – 512 с.

108.Тацій В. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / В. Тацій. – Львів : Край, 2007.

109.Тацій В. Правова наука в Україні: стан та перспективи розвитку / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 5–9.

110.Тацій В. Проблеми становлення сучасного конституціоналізму в Україні / В. Тацій, Ю. Тодика // Право України. – 2001. – № 6. – С. 3–7.

111.Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави / В. Я. Тацій // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., (Харків, 13–14 груд. 2002 р.) / упоряд. : М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х. : Право, 2003. – С. 3–18.

112.Теліпко В. Е. Універсальна теорія держави і права: підруч. / В. Е. Теліпко. – К. : БІНОВАТОР, 2007. – 512 с.

113.Теорія держави : навчальний посібник / М. В. Кармаліта, А. В. Старостюк. – Ірпінь : Національний університет державної податкової служби України, 2013. – 152 с.

114.Теорія держави і права : підручник / [за ред. С. Л. Лисенкова]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 447 с.

115.Теорія держави і права для підготовки до іспиту : навчальний посібник / [Самофалов Л. П., Старостюк А.В., Кононець Т. Л., Чернецька О. В., Шилінгов В. С.]. – Київ : КНТ, 2008. – 228 с.

116.Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

117.Теорія права і держави : навчальний посібник / С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Правова єдність, 2008.

118.Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун. – К. : Правова єдність, 2010. – 525 с.

119.Теорія держави і права: навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копєйчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В. В. Копєйчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.

120.Теорія держави і права: навч. посіб. / [С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : Академія, 2013. – 348 с.

121.Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспиту / кол. авт., кер. авт. кол. канд. юрид. наук А. І. Сердюк. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Дніпропетровськ : ДДУВС, 2010. – 314 с.

122.Теорія держави і права: підруч. / [С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров та ін.] ; за ред. С. Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.

123.Теорія держави і права: підруч. / [Ю. А. Ведєрніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведєрніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 468 с.

124.Теорія держави і права: посіб. для підгот. до держ. іспитів / [Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.]; за заг. ред. О. В. Петришина. – 4-те вид., допов. і змін. – Х. : Право, 2015. – 204 с.

125.Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.

126.Теорія держави і права. Державний іспит: навч. посіб. / [Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін.]. – Х. : Одіссей, 2010. – 256 с.

127.Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.]; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.

128.Теорія держави та права: посіб. для підготов. до іспитів / С. М. Тимченко, Р. А. Калюжний, Н. М. Пархоменко та ін. – 3-тє вид. стереотип. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. – 176 с.

129.Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. / О.О. Тихомиров, О. К. Тугарова. – К. : Нац. акад. СБУ, 2015. – 172 с.

130.Тихомиров Ю. А. Государство: [монография] / Ю. А. Тихомиров. – М. : Норма ; Инфра-М, 2013. – 320 с.

131. Удовика Л. Г. Правова система України: глобалізаційні трансформації : [монографія] / Л. Г. Удовика. – Запоріжжя, 2014. – 316 с.

132. Унітарна форма територіального устрою України та окремих країн Європи (порівняльно-правовий аналіз) : [монографія] / Шевченко А. Є., Міщук В. В. – К. : МП «Леся», 2013. – 248 с.

133. Харченко Н. П. Механізм держави та його структура / Н. П. Харченко / Держава і право. Юрид. і політ. науки. – 2008. – Вип. 41 – С. 91–97.

134. Хаустова М. Г. Глобалізація і її вплив на сутність та соціальне призначення держави / М. Г. Хаустова // Вісник Національної академії правових наук України : зб. наук. пр. – Харків, 2013. – № 4. – С. 30–41.

135. Христова Г. О. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини як новий напрям дослідження у вітчизняній теоретичній юриспруденції / Г. О. Христова / Вісник Академії правових наук України : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2012. – № 2 (69). – С. 30–41.

136. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, О.В. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка. – Харків : Право, 2002. – 432 с.

137. Чапала Г. В. Місцеве самоврядування в системі публічної влади: теоретико-правовий аналіз / Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2006. – 224 с.

138. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора : учеб. пособие для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. ЮНИТИ – ДАНА, 2003. – 381 с.

139. Чернецька О. В. Правові системи сучасності : навчальний посібник / О. В. Чернецька, В. С. Шилінгов. – Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2003. – 102 с.

140. Шевченко А. Є. Унітарна форма територіального устрою України та окремих країн Європи (порівняльно-правовий аналіз) : [монографія] / А. Є. Шевченко, В. В. Міщук. – К. : МП «Леся», 2013. – 248 с.

141. Шевченко А. Є. Відновлювальна функція юридичної відповідальності / А. Є. Шевченко, О. Л. Стрельник // Публічне

право. – 2012. – № 4 (8). – С. 269 – 275.

142. Шестопалова Л. М. Теорія держави і права: навч. посіб. / Л. М. Шестопалова. – К. : Прецедент, 2004. – 224 с.

143. Шульга А. М. Теория государства и права: учеб. пособ. / А. М. Шульга. – Х., 2005. – 180 с.

144. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : підручник / Ф. П. Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 464 с.

145. Юридична відповідальність : проблеми виключення та звільнення / [Оніщенко Н. М., Шевченко А. Є., Скрипнюк О. В., Федоренко В. Л. та ін] ; відп. ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. – 423 с.

146. Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики: Альманах права: наук.-практ. вид. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – 192 с.

147. Юридична деонтологія : навчальний посібник / [за ред. А. Є. Шевченка]. – Донецьк : Юго-Восток, 2013. – 339 с.

148. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А-Г. – 672 с. : іл.

149. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д-Й. – 1999. – 744 с. : іл.

150. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н-П. – 2002. – 720 с. : іл.

Навчальне видання

СЕРІЯ «ПОДАТКОВА ТА МИТНА СПРАВА В УКРАЇНІ»

Серію «Митна справа в Україні» засновано в 2001 р. Її продовженням є серія «Податкова та митна справа в Україні», яку започатковано в 2015 р.

Шевченко Анатолій Євгенійович,
Старостюк Алла Вікторівна,
Кармаліта Марія Володимирівна

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Навчальний посібник

Редактор *Н. І. Грицюк,*
Л. Б. Дьомена

Форматування та
комп'ютерна верстка *Н. М. Шамардак*

Здано до друку 12.04.2017. Формат 60×84/16.
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman».
Друк. арк. 13.5.
Наклад 120 прим. Зам. № 613.

Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08200, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська обл., Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016